

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 3.

Helynévtörténeti tanulmányok

3.

Szerkesztette:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debrecen, 2008

A Magyar Névarchívum Kiadványai 13.

Szerkesztő:
Hoffmann István

A kötetet lektorálta:
Rác Anita

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.).
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2008

ISBN 978 963 473 115 3
ISSN 1417-958X

Borítóterv: Varga József
Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

Előszó.....	7
HOFFMANN ISTVÁN: A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai	9
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A Tihanyi alapítólevél <i>kangrez</i> szórványáról	29
FARKAS TAMÁS: Két háromszéki településnévről	53
BOTÁR ISTVÁN: Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében	71
KOCÁN BÉLA: A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései	95
TÓTH VALÉRIA: A <i>falva</i> > <i>fa</i> változás településneveinkben	105
GYÓRFFY ERZSÉBET: Az <i>ér</i> , <i>sár</i> és <i>víz</i> földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben	121
RESZEGI KATALIN: A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről	135
HEGEDŰS ATTILA: Eseménynevek ómagyar és középmagyar kori mikrotoponimákban	145
NYIRKOS ISTVÁN: A földrajzi nevek névalkotásának morfológiai jellemzői	153
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Észrevételek a csíki helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változásairól	165
PÓCZOS RITA: Többnevűség egy mai helynévrendszerben	179
MIKESY GÁBOR: Új magyar exonimák	209
KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: A Vas megyei Őrség településnevei	215

Előszó

A néhány évvel ezelőtt útjára indított „Helynévtörténeti tanulmányok” sorozatnak, illetve a tőle valójában függetlenül kezdeményezett helynévtörténeti szeminárium létrehozásának egyaránt az volt a célja, hogy a tudományterület kutatói számára megjelenési fórumot biztosítson. A két törekvés végső soron szerencsésen egybekapcsolódott, amit az is jelez, hogy a jelen kötet valamennyi tanulmánya előadás formájában elhangzott a 2007 októberében megrendezett második helynévtörténeti szemináriumon.

Egy tudományos vállalkozás eredményességét a legszembetűnőbben kétségtelenül az mutatja, ha a szakmai közönség érdeklődése nem lankad irányában. A legutóbbi szemináriumon — amit a hagyományokat folytatva a Debreceni Egyetem síkfőkúti Soó Rezső alkotóházában rendeztünk meg — 20 előadás hangzott el, a konferencia résztvevői nyolc különböző helyről érkeztek, s közöttük a nyelvész szakemberek mellett ott találjuk a történettudomány és a régészet képviselőit is. A szeminárium iránt megmutakozó figyelem természetesen a „Helynévtörténeti tanulmányok” köteteinek is kedvez, hiszen szerzőgárdáját és tematikáját is egyre szélesebb bázisra helyezi. Az említett konferencia előadásaiból 14 e kötetben lát napvilágot, többnek a „Magyar Nyelvjárások” ad otthont, mások pedig — a szerzőik szándéka szerint — később jelennek majd meg.

A „Helynévtörténeti tanulmányok” 3. darabjának tanulmányaiban mindössze egy közös pont van: mindegyik helynevekkkel foglalkozik. Az azonban, hogy a vizsgálatok helynévi alapját az egyes írásokban mely területről, mely korszakból, milyen céllal válogatta a szerző, már nagyon is különbözik: voltak, akik a magyar nyelvterület egyes vidékeire összpontosítottak, mások azon kívül keresték a magyar elnevezéseket; egyes írások az Árpád-korra mentek vissza, másokat inkább a későbbi korok vonzottak; bizonyos tanulmányok a névrendszertani kérdések felgöngyölítésére törekedtek akár egy konkrét jelenség, akár egy nyelvemlék kapcsán, mások érdeklődése pedig a településtörténet problémái felé fordult.

Az utóbbi időkben a Tihanyi alapítólevél ismét a nyelvtörténeti figyelem középpontjába került. E kötetben két tanulmány is foglalkozik a legbecesebb szórványemlékünkkel: Hoffmann István az alapítólevél helyneveinek általánosabb, rendszertani kérdéseit boncolgatja, Szentgyörgyi Rudolf pedig egyetlen szórványának, a *kangrez*-nek a rejtélyét igyekszik — hosszú idők adósságát is tör-

leszve ezzel — megoldani. Farkas Tamás érdeklődését két olyan háromszéki településnév keltette fel, amelyek a magyar nyelvterületen magányosan állnak: *Kilyén* és *Szotyor* etimológiai, művelődéstörténeti elemzésével a szerző a szó-, a személynév- és a helynévtörténet összefonódását hangsúlyozza. Csík településtörténeti kérdéseire szól hozzá Botár István tanulmánya, aki a régészeti leletek és a helynévi anyag együttes vallomása alapján e kérdésben újabb, megfontolásra érdemes szempontokat ajánl. Más vidék, más korszak, más célkitűzés kerül elő Kocán Béla írásában: Ugocsa megye középmagyar kori helynévrendszerében elemzi a korábbi helynevek szerepét az újabb névalakok létrehozása szempontjából. Egy-egy helyfajta jól körülhatárolt kérdéseinek a vizsgálata áll Tóth Valéria, Györffy Erzsébet, Reszei Katalin és Hegedűs Attila tanulmányának középpontjában. A településnevek *falva* > *fa* változásának hátterében Tóth Valéria a hangtörténet és a névrendszertani tényezők együttes szerepét látja meghúzódni. Az Árpád-kor vízneveiben a *patak* után a leggyakoribb földrajzi köznevek, az *ér*, *sár* és *víz* etimológiai és szóföldrajzi viszonyait mérlegeli Györffy Erzsébet. A szótáríró szemszögéből gondolkodik el Reszei Katalin azon, miként lehet a legpontosabban kiemelni a régi hegyneveket az oklevelek latin nyelvű szövegekörnyezetéből. Hegedűs Attila a történeti mikrotoponimák egy színes csoportját, az eseményneveket igyekszik elméleti megfontolásokat tekintetbe véve körüljárni. A helynevek alaktani kérdéseit boncolgatja Nyirkos István és Csomortáni Magdolna írása: az előbbi leíró megközelítéssel készült, s az egyes morfológiai kategóriákat járja körül, az utóbbi pedig a szerkezeti változásokra összpontosít egy konkrét terület, Csík helynevei alapján. A nyelvi érintkezések eredményezte többnevűség kutatásához alkotott elméleti keretet Póczos Rita Baranya megye Sásdi járásának magyar–német kétnyelvűségi viszonyait elemezve. A történelmi Magyarországon kívül eső területeken az új magyar exonimák keletkezésének fő sajátosságait és magukat az exonimatípusokat mutatja be Mikesy Gábor írása. A kötetet záró tanulmány a történész Zágorhidi Czigány Balázs és a régész Kiss Gábor munkája, amely a Vas megyei Őrség településtörténetét tárgyalja.

A történeti helynévkutatásnak számos olyan problémája akad, amelyek megoldásához tudományterületek összefogása, a szakemberek együttgondolkodása vihet közelebb. Az együttgondolkodás és a szakmai, tudományos eszmecsere egyik fórumaként újfent arra biztatunk nyelvészeket, történészeket, régészeket, néprajzkutatókat, hogy a történeti helynevek kutatásával kapcsolatos elképzeléseiket, eredményeiket a továbbiakban is osszák meg sorozatunk olvasóközönségével.

Debrecen, 2008. május 15.

A szerkesztők

Hoffmann István

A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai

1. A magyar nyelv legfontosabb korai, hazai szórványemlékeit jó fél évszázaddal ezelőtt, a 20. század derekán az akkori vezető nyelvtörténészek igen alapos nyelvtörténeti vizsgálatnak vetették alá. PAIS DEZSŐ a veszprémi apácák adománylevelét (1939), KNEZSA ISTVÁN a zobori okleveleket (1947–1949), SZABÓ DÉNES pedig a dömösi adománylevelet (1954) részesítette tüzetes elemzésben. BÁRCZI GÉZA az első eredetiben fennmaradt hiteles magyarországi oklevelet, a tihanyi apátság alapítólevelét vizsgálta meg önálló monográfiában (1951), amely aztán nemcsak e műfajnak, hanem az egész magyar nyelvtörténetírásnak is klasszikus alkotásává lett. E becses dolgozatok s mellettük még más, hasonló témát feldolgozó írások a magyar nyelvtörténeti vizsgálatoknak ma is fontos darabjai, mivel a korai Árpád-kor nyelvállapotáról bennük és ezek alapján másutt megrajzolt kép fő vonásai ma is érvényesek, s az első szövegemlékek megjelenése előtti időszak helyesírás- és hangtörténete, valamint szókincs- és morfématörténete az e munkákban testet öltő kutatások nélkül aligha lenne jellemezhető.

E nyelvemlék-feldolgozások az érintett nyelvi elemeket (főleg hely- és személynéveket) általános magyar nyelvtörténeti szempontok szerint dolgozták föl, a fentebb említett nyelvi részrendszerek minél pontosabb rekonstruálása céljából. Az egyes szórványok névjellege e vizsgálatokban nem kapott igazán fontos szerepet, a szerzők inkább a tulajdonnevek és a közszók hasonló nyelvi viselkedését hangsúlyozták. E kétségtől megmutató egyezések mellett azonban a különbségek kiemelése, a szórványok tulajdonnévi jellegének előtérbe állítása is több területen előnyvel járhat. Az onomasztikai szempont érvényesítése segítheti mindenekelőtt magát a névfejtést — ami a fenti munkákban is kitüntetett szerepet kapott —, azaz az egyes szórványok nyelvi eredetének és történetének a megvilágítását, amely minden további névtani és általános nyelvtörténeti következtetésnek is alapjául szolgál. Az általános névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű közelítésmód az egyes nevek magyarázatában számos enélkül megoldhatatlan kérdést megválaszolhatóvá tesz, vagy éppen addig biztosnak gondolt ismereteket helyez más megvilágításba. E módszer a névfejtést az egyediségből a rendszerszerűség szintjére helyezi, s ezáltal a következtetések lehetőségeit is kitágítja.

A névtörténeti szempont azonban nemcsak az egyes szórványok magyarázatát pontosíthatja, illetve bővítheti ki különféle irányokba, hanem a források egészére is alkalmazható, ami ugyancsak számottevő előnyökkel járhat: újabb ismereteket adhat magáról a szóban forgó oklevélről, de még inkább a korabeli névrendszernek s ezen keresztül a nyelvnek az általános jellegéről, állapotáról is. A névtani szempont érvényesítésére való törekvés már BÁRCZI monográfiájában is megfigyelhető, a szerző ugyanis egy-egy rövidebb fejezetben megkísérelte áttekinteni a Tihanyi alapítólevél szórványai alapján a korabeli hely- és személynévadás jellegzetességeit (1951: 65–7, 67–8). A helynevekről írott részben szólt arról, hogy milyen módon lehet elkülöníteni az alapítólevél közsói és tulajdonnévi értékű elemeit, valamint a helynevek természeti és műveltségi névcsoportjait, emellett kiemelt néhány eredetbeli réteget, és megemlített bizonyos jellemző tipológiai csoportokat is.

A Tihanyi alapítólevél szórványainak összességét névtani szempontból rajta kívül tudomásom szerint csak KRISTÓ GYULA érintette, aki a szórványok vallo-mását — több korai oklevelünk névanyagával együtt — az etnikai rekonstrukció ügyében kívánta felhasználni (1993, 2000). Az efféle távolabbra vezető történeti vizsgálatok súlya és jelentősége már önmagában is indokoltá teszi, hogy szigorúbb és korszerűbb névtani vizsgálatokkal ellenőrizzük az ő nyelvészeti-névtani alapú bizonyítási eljárását. A forrás egészére vonatkozó névrendszertani vizsgálat persze nemcsak a történettudományi hasznosítás szempontjából lehet fontos, hanem elsősorban és legközvetlenebbül nyelvészeti és névtani tekintetben: a szó- és névföldrajz, a történeti névtipológia és a történeti névszociológia meríthet leginkább egy ilyen vizsgálat eredményeiből.

2. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani elemzésébe a fentiekben elmondottak értelmében azt követően lehet csak belefogni, ha a forrás egyes részleteit, elemeit névtani szempontból önmagukban is értékeltük. Én magam ezt a munkát elvégeztem ugyan (HOFFMANN 2007a),¹ mivel azonban az ide vonatkozó ismeretek kifejtése könyvnyi terjedelmet igényel, ennek itt még csak a rövid összefoglalására sem vállalkozhatom. Ám erre az itteni mondandóm szempontjából nincs is feltétlenül szükség, ugyanis a forrás egészének az alábbiakban bemutatandó névrendszertani elemzését egyfajta módszertani kísérletnek szánom, s így a hangsúly nem annyira magára a vizsgálat tényanyagára, hanem sokkal inkább az eljárás menetére, szempontjaira helyeződik. Azokon a pontokon azonban, ahol az egyes szórványok interpretálásában véleményem

---

¹ Az értekezést e tanulmány közzétételét megelőzően sajnos, nem állt módomban publikálni. Az oklevél egyes részleteit azonban több munkámban is érintettem, a nevek magyarázatával összefüggésben itt leginkább a *Mortis* és a *Gisnav* birtok leírását tárgyaló dolgozataim (HOFFMANN 2006a és 2007c), valamint néhány Balaton-környéki hely nevét elemző írásom (2007b) említendő.

jelentősebben különbözik a hagyományosnak tekinthető (döntően BÁRCZItól kifejtett) felfogástól, az eltérés főbb mozzanatait igyekszem tömören jelezni.

2.1. A névrendszertani vizsgálat első lépésének értelemszerűen maguknak a szórványoknak az elkülönítését tarthatjuk. Ez nem minden esetben egyszerű és egyértelműen megoldható feladat, mivel a helyet jelölő magyar nyelvű elemeket egyrészt a latin szövegtől, másrészt pedig egymástól kell megkülönböztetnünk, azaz a szövegnek egyfajta szegmentálását kell elvégeznünk. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy egyes esetekben latin nyelven megjelenő formák mögött is húzódnak magyar helynevek, s a magyar mellett más vulgáris nyelveken (szláv, német) használt elemeket is figyelembe kell vennünk. Amikor tehát helyet jelölő (közszói vagy tulajdonnévi értékű) magyar nyelvű szórványokról beszélünk, akkor leegyszerűsítve azokról a vulgáris nyelveken megjelenő elemekről szólnunk, amelyek többnyire közvetlenül vagy ritkábban valamely latin forma mögött meghúzódva jelennek meg a források szövegében.

A Tihanyi alapítólevélben az alábbi helyet jelölő szórványokat látom elkülöníthetőnek. Az alapítólevél szövegét a DHA. alapján (145–52) idézem, kényszerűen követve a szövegkiadást a kis és nagy kezdőbetűk használatában is, noha az ott alkalmazott megoldásokat a közszói, illetve tulajdonnévi jelleg megítélésével nem hozom kapcsolatba. A magyar elemeket — ahol van ilyen — a latin szövegbe illesztés eszközével együtt adom meg, mivel ezeknek a szórványok értékelésében fontos szerepük van.

1. in loco, qui vulgo dicitur <i>Tichon</i>	18. inter <i>Seku ueieze</i>
2. super <i>Balatin</i>	19. in eodem <i>Bolatin</i>
3. locus, qui vocatur <i>Petra</i>	20. inter <i>Putu uueieze</i>
4. rivulus namque, qui dicitur <i>Fuk</i>	21. {inter} <i>Knez</i>
5. locus est alius, qui dicitur <i>Huluoodi</i>	22. locus est, cognominatus <i>Lupa</i>
6. ab eodem <i>Huluoodi</i>	23. villa, quę uocatur <i>Gamas</i>
7. ad lacum <i>Turku</i>	24. viis, quarum una vocatur <i>Ziget</i> <i>zadu</i>
8. ad <i>Zakadat</i>	25. locus, qui <i>Gisnav</i> dicitur
9. ad angulum <i>aruk</i>	26. iuxta <i>Fizeg</i>
10. ad <i>Seg</i>	27. <i>munorau kereku</i>
11. ad <i>Ursa</i>	28. <i>Uluues megaia</i>
12. inter <i>Zilu kut</i>	29. <i>monarau bukur[r]ea</i>
13. {inter} <i>Kues kut</i>	30. ad <i>Fizeg azaa</i>
14. locus, <i>Kert hel</i> nomine	31. ultra <i>Fyzege</i>
15. ab eodem lacu <i>Bolatin</i>	32. ad <i>brokina rea</i>
16. locus (...) cuius est vocabulum <i>Koku zarma</i>	33. ad <i>kurtuel fa</i>
17. in <i>Keuris tue</i>	34. ad <i>hurhu</i>
	35. ad <i>monarau kerekv</i>

36. locus <i>Mortis</i> dictus	60. piscina(s) <i>Lopdi</i>
37. a <i>Sar feu</i>	61. ad <i>U[gr]in baluuana</i>
38. <i>eri itu rea</i>	62. ad <i>aiu</i>
39. <i>Ohut cutarea</i>	63. ad <i>Eleuui humuk</i>
40. ad <i>holmodi rea</i>	64. ad <i>harmu ferteu</i>
41. <i>Gnir uuege holmodia rea</i>	65. ad <i>Ruuz licu</i>
42. <i>Mortis uuasara kuta rea</i>	66. ad <i>harmu hig</i>
43. <i>Nogu azah feherea</i>	67. ad <i>Iohtucou</i>
44. ad <i>Castelic et Feheruuaru rea</i> <i>meneh hodu utu rea</i>	68. ad <i>Babu humca</i>
45. <i>Petre zenaia hel rea</i>	69. ad <i>Oluphelr[e]ja</i>
46. uilla, quę vocatur <i>Fotudi</i>	70. ad <i>Cuesti</i>
47. <i>Aruk tue</i>	71. per medium aquę, quę vocatur <i>Culun</i>
48. ad <i>Kangrez viam</i>	72. ad <i>fekete kumuc</i>
49. ad <i>Lean syher</i>	73. ad <i>fuegnes humuc</i>
50. ad <i>Aruk fee</i>	74. ad <i>cues humuc</i>
51. ad <i>Luazu holma</i>	75. ad <i>Gunusara</i>
52. ad <i>Kasztelic</i>	76. ad <i>Zakadat</i>
53. ad portum <i>Ecli</i>	77. ad <i>Serne holma</i>
54. ad <i>Fidemsi</i>	78. ad <i>aruk</i>
55. ad <i>Aruk tue</i>	79. ad <i>baluuan</i>
56. ad caput <i>Petre</i>	80. de <i>Sumig</i>
57. ad <i>Bagat mezee</i>	81. in <i>Thelena</i>
58. [ad] <i>Asauuagi</i>	82. lacum <i>Segisti</i>
59. piscina(s) <i>Opoudi</i>	

A szórványok elkülönítésében az egyes feldolgozások csak apró különbségeket mutatnak. Korábban például többen egynek számították a 37. és a 38. szórványt, az általam egybetartozónak tekintett, 44. számmal jelölt szöveghelyet viszont két egységként volt szokás tárgyalni. BÁRCZI 76 számozott szórványt sorolt fel (1951: 8–11), a nagyobb eltérés azonban inkább csak látszólagos, mivel ő az azonos helyre vonatkozó neveket közös sorszám alatt tünteti föl.

2.2. Az egyes szórványok által jelölt helyek lokalizálása a nyelvi rekonstrukció szerves része. Korábban ezt inkább történettudományi szempontból gondolták fontosnak: ERDÉLYI LÁSZLÓ elsősorban a birtokjoggal összefüggésben azonosította az egyes helyeket (1908: 237–41), és BÁRCZI GÉZA sem annyira a nyelvi elemzés részének, mint inkább az előfeltételének tekintette a lokalizálást, és ebben elsősorban a történettudományt tartotta illetékesnek (vö. pl. 1951: 5–6). A nyelvi elemzésben is nélkülözhetetlen szerepe van azonban a szórványok által jelölt helyek azonosításának, mivel egy-egy forrásadat szerencsés esetben éppen ennek révén válik valamely szűkebb vagy bővebb adatsor részévé, ami a pontos

nyelvi értelmezését, megfejtését nemcsak nagyban segítheti, hanem gyakran nélkülözhetetlen is ehhez. A lokalizálás így módon főleg az egyes szórványok elemzéséhez kötődik, de a forrás egészére vonatkozóan is nagyon lényeges, mivel ez teremti meg a nyelvi adatok nyelvföldrajzi értékelésének a lehetőségét.

A Tihanyi alapítólevél szórványai között van néhány olyan, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen a Balaton három említése (2., 15., 19.), s kétszer szerepel *Huluoodi* (5., 6.) és a Füzegy patak (26., 31.) neve. Azonos helyet jelöl nyelvileg eltérő megformálással az *U[gr]in baluuana* (61.) és a *baluuan* (79.), s nem zárható ki a két *Aruk tue* (47., 55.) lokális azonossága sem. Így megállapítható, hogy a 82 szórványhely 76–77 különböző hely megjelölésére szolgál.

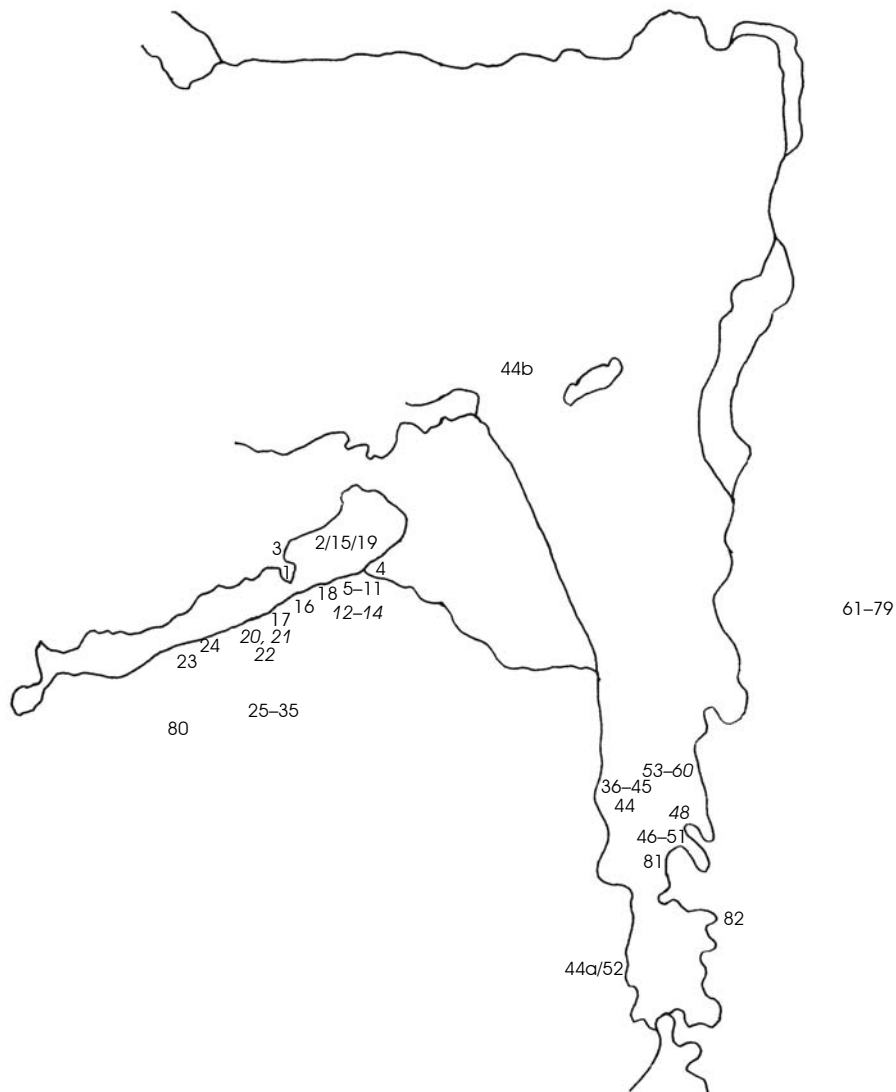
Ezek a helyek azonban nem szétszórta találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el. Ezek helyzetét ERDÉLYI (1908: 243) és BÁRCZI (1951 térképmelléklete) némileg eltérően állapította meg, s az ő véleményüket egyes részletekben többen is módosították: GYÖRFFY GYÖRGY például *Culun* birtok (61–79.) helyét illetően (1956), SZENTGYÖRGYI RUDOLF pedig legutóbb *Mortis* (36–45.) térségére vonatkozóan (2007). Anélkül, hogy itt a részletekbe belebocsátkoznánk, az alábbi térképen (1. ábra) bemutatom a Tihanyi alapítólevél helyet jelölő szórványainak általam leginkább lehetségesnek gondolt lokalizációját.

A térképről kitűnik, hogy a tihanyi apátságnek 1055-ben adományozott birtokok viszonylag nagy területen szétszórva feküdtek, négy birtokkörzet azonban határozottan kirajzolódik. Az első a Balaton vidékén, a mai Tihanyi-félszigeten (1–3.), de főleg a déli parton *Fuk* és *Gamas* között (4–24.), azaz a mai Siófok és Balatonlelle, Balatonboglár közötti területen található. E térségben azonban néhány hely fekvését pontosabban meghatározni nemigen lehet, ezek elhelyezkedését inkább csak valószínűsíteni tudjuk. A második körzet Belső-Somogyban, a Füzegy, mai nevén Koppány patak mellett található, Kisbárapáti vidékén (25–35.), és nem messze tőle Somogyvár területén (80.). A harmadik birtokcsoport a Duna és a Sár(víz) között terült el, Tolna és Fadd környékén, illetve attól kicsit észak-északnyugati irányban (36–60. és 81., e nevek lokalizációjához lásd HOFFMANN 2006a és SZENTGYÖRGYI 2007). E terület közelében, a Dunától keletre található *Segisti* is (82.). A bizonyára legnagyobb kiterjedésű birtok, Kolon a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területén feküdt (61–79.). Végül két távolabbi helyet, Kesztlöcöt (44a., 52.) és Fehérvárt (44b.) kell megemlíteni, amely nem birtokként, hanem irányjelölőként szerepel az alapítólevélben, de nem zárható ki, hogy ugyanígy értelmezendő a pontosabban nem lokalizálható *Kangrez* (48.) is.²

---

² Ehhez lásd e kötetben SZENTGYÖRGYI RUDOLF tanulmányát (29–53).

1. ábra. A Tihanyi alapítólevél helyet jelölő szórványainak lokalizációja.
(A dőlt számok bizonytalan lokalizálást jeleznek.)

3. Az adatok lokalizálása, mint arról már fentebb szó volt, megteremti a szórványok nyelvöldrajzi értékelésének a lehetőségét, de ezt további eljárásokkal célszerű finomítani. E tekintetben általános alapként, de nem kivétel nélküli szabályként fogadhatjuk el azt a tételt, hogy az oklevelekben rögzített helynevek — elsősorban a birtokjog biztosítása érdekében — többnyire a helybeli névhaszná-

latot tükrözik, s így alapvetően alkalmasak a lokalizált helyek nyelvének jellemzésére. Emellett azonban az is kétségtelenül igazolható, hogy az oklevelek magyar nyelvű szórványanyagán az oklevél-kiállító szervek nyelvi ténykedése is nyomot hagyhatott (ehhez lásd HOFFMANN 2004). Ez megmutatkozhat a magyar (vagy más vulgáris nyelvű) helynevek latin nyelvű használatában, tetten érhető bizonyos típusú közszók alkalmazásában, illetve egyes grammatikai szerkezetek létrehozásában. Az oklevelek nyelvi adatainak nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai értékelésében ezeket a tényezőket is figyelembe kell venni.

3.1. A Tihanyi alapítólevél szövegében olyan magyar helynév, amely minden kétséget kizáróan latin nyelven szerepelne, nem található, pedig ez a későbbi oklevelezési gyakorlatban egyes helynévfajták esetében meglehetősen gyakori megoldás volt: Fehérvár neve például az 1055. évi említést kivéve évszázadokon át nem szerepel magyar formában (vö. HOFFMANN 2006b: 144). A *Petra* (3.) és az *ad caput Petre* (56.) szórvánnyal kapcsolatban sűrűn felmerül, hogy ezek nem magyar nevek, hanem a latin 'szikla' jelentésű szó előfordulásai, amely egy megfelelő magyar tulajdonnév fordításaként, illetve egyszerűen valamely sziklás hely latin közszoí megjelölőjeként áll a szövegben. E részek azonban elsősorban a befoglaló latin szerkezetek jellege, az oklevél szövegkörnyezete, valamint a neveknek a magyarban való problémamentes magyarázata miatt sokkal inkább magyar helyneveknek tekinthetők, így a továbbiakban is eképpen tárgyalom őket. Néhány esetben feltehető azonban bizonyos fokú, elsősorban a hangalakokat érintő latinizálás megléte: leginkább Tolna *Thelena*-ként (81.) való említésében, s talán a *Balatin* ~ *Bolatin* (2., 15., 19.) és a *Sumig* (80.) utolsó szótagbeli magánhangzóját érintően, de ezek a körülmények nem teszik kétségessé, hogy e nevek az alapítólevél korában a maival azonos szerkezetű helynévként léteztek. Két szórvány esetében — főleg a későbbi névadatok hiánya s részben névszerkezeti okok miatt — elvileg lehetségesnek tarthatjuk a részfordítás alkalmazását is: az *ad Kangrez viam* (48.) mögött eszerint esetleg egy **Kangrez út(ja)* név is lapanghat, az *ad portum Ecli* (53.) pedig az **Ekli-rév(e)* megfelelője is lehet.

3.2. Az oklevél-kiállító magyar nyelvi nyomai az alapítólevélben is bőségesen megtalálhatók. Leginkább a magyar nyelvű elemeknek a latin szövegbe történő beillesztését szolgáló eszközök között bukkanunk ilyenekre, a *reá* névutó ebben a szerepben 11 esetben fordul elő (a 44. szórványban emellett a magyar nyelvű szerkezet létrehozásában is részt vesz): *monarau bukur[r]jea* (29.), ad *brokina rea* (32.), *eri itu rea* (38.), *Ohut cutarea* (39.), ad *holmodi rea* (40.), *Gnir uege holmodia rea* (41.), *Mortis uasara kuta rea* (42.), *Nogu azah fehe-rea* (43.), ad *Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea* (44.), *Petre zenaia hel rea* (45.), ad *Oluphel[r]jea* (69.). E szórványokat értelemszerűen a *reá* névutót elhagyva kell helynévként értelmezni.

Az alapítólevél három szövevényében szerepel a *hely* lexéma: *locus*, *Kert hel* nomine (14.), *Petre zenaia hel* (45.), *Oluphel* (69.), amelyet megítélésem szerint ugyancsak a szövegbe illesztés eszközeként használt fel az oklevél fogalmazója. A szót a helynevek mellett ilyen helyzetekben a későbbiekben is gyakran szereplő *locus* magyar megfelelőjének foghatjuk föl leginkább, mivel az itt felsorolt szerkezetekben mint esetleges helynevekben való szerepét névtipológiai érvek kevésbé támogatják, névrészszerpe legfeljebb az első fenti említés esetében képzelhető el valamennyire. Eszerint a három helynév alakját az alábbi formában rekonstruálhatjuk: *Petre zenaia* (45a.), *Olup* (69a.), *Kert(hel)* (14a.).

3.3. A Tihanyi alapítólevélben szerepelnek nem tulajdonnévi értékű közszók is, amelyek különválasztása nemcsak abból a szempontból fontos, hogy a nevek tipológiai vizsgálatában ezeket értelemszerűen nem vehetjük figyelembe, hanem amiatt is, hogy hozzájuk más nyelvészológiai és nyelvföldrajzi paraméterek kapcsolhatók, mint az ugyanott előforduló helynevekhez.

A közszók között elsőnek a fanevek említendőik: *monarau bukur* (29.), *brokina* (32.), *kurtuel fa* (33.). Az oklevelekben többnyire határpontként szereplő fák és bokrok szinte önkényesen változtatva hol latin, hol pedig magyar nyelven vannak megemlítve az oklevél-fogalmazó döntésétől függően. Ennek megfelelően a magyar nyelvi forma is leginkább az oklevél létrehozásában szerepet játszó személyek nyelvismeretéhez köthető, így a jelölés helyére vonatkozó szóföldrajzi jellemzőkkel aligha ruházható föl. Ettől függetlenül persze a kérdéses lexéma helyben is használatos lehetett — főleg a vélhetően széles körben ismert fanevek esetében tehető ez föl —, de elvi szempontból fontos hangsúlyozni, hogy az oklevélbeli említésből ez közvetlenül és feltétlenül nem következik. Ebből adódóan a fenti három fanevet nemcsak a helynevek, hanem a pontosan meghatározható nyelvföldrajzi értékkel rendelkező elemek közül is célszerű kihagynunk.

3.4. Nem egyszerű az oklevelekben szereplő földrajzi köznevek nyelvhasználati státusának a megítélése sem. Ezek között lehetnek olyanok, amelyek egyértelműen tulajdonnévi értékűek, mint például az alapítólevélben szereplő *Fuk* (4.). Más földrajzi köznevek viszont kétségtelenül közszói funkcióban állva inkább az oklevél-fogalmazók nyelvhasználatához köthetők (vö. HOFFMANN 2004: 52–7), ilyen egyértelmű eset azonban a Tihanyi alapítólevélben nem fordul elő. Az itt szereplő *Zakadat* (8., 76.), *aruk* (9., 78.), *Seg* (10.), *hurhu* (34.), *aiu* (62.) és *baluuan* (79.) tulajdonnév vagy közszó egyaránt lehet, határozott fogódzónk ennek megállapításához nincs. Ezért ezeket az eseteket a helynevek közé bizonytalanul besorolható elemeként veszem figyelembe a továbbiakban. A tulajdonnévi jelleg nehezen megítélhető volta érinti ugyan e szavaknak a nyelvföldrajzi értékelhetőségét is, de a kérdéses vidéken való ismertségük, használatuk sokkal inkább föltehető, mint a fanevek esetében. A földrajzi köznevek csoportjába a fentiek mellett megítélésem szerint esetleg felveendő a

holmodi (40.) és az *Asauuagi* (58.) is, annak ellenére, hogy e szavak hasonló képzővel egyértelműen közszőként máshonnan nem adathatók.

3.5. Az alapítólevél megformálásában részt vevő személyek nyelvi ténykedése egyes névszerűtlen szerkezetek létrehozásában is tetten érhető. A Tihanyi alapítólevélben minden kétséget kizáróan ilyen az *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu* (44.), amely egy útszakasznak a haladási irányait megjelölő, valójában magyar–latin kevert nyelvű szerkezet (ennek részleteihez lásd HOFFMANN 2006a: 52–60 és SZENTGYÖRGYI 2007). A szórványból világosan kihámozható azonban a *Castelic* (44a.) és a *Feheruuaru* (44b.) településnév, valamint a *hodu utu* (44c.), amely tulajdonnévi vagy esetleg közszői értékű szerkezetnek is fölfogható. Jóval nehezebben ítéltető meg a *Gnir uuege holmodia* (41.) és a *Mortis uuasara kuta* (42.) szórványok jellege: e kétszeresen jelölt birtokos szerkezetláncokat a hasonló jellegű szerkezeteknek a régi magyar helynévanyagból való hiánya vagy legalábbis szórványként is igen ritka előfordulása miatt kevésbé tarthatjuk helynévnek, hanem inkább talán az oklevélalkotóknak a pontos leírásra törekvő szándéka nyilvánul meg bennük. E bizonytalan névstátus mögött azonban mindkét esetben jól megragadható helynévi mag rejlik: a *Gnir uuege* (41a.) és még inkább a *Mortis uuasara* (42a.) tulajdonnévi értéke aligha lehet kérdéses.

Két szórványt a tulajdonnévi jellegük szempontjából amiatt gondolok kissé bizonytalanul megítélhetőnek, mivel olyan helyfajta jelölnek meg, amelyet tulajdonnévvel nemigen volt szokás megnevezni: ilyen talán az *Uluues megaia* (28.), amely Disznó falunak a szomszédos Ölyves falutól elhatároló mezsgyéjét jelölhette (ehhez lásd HOFFMANN 2007c: 359–62), valamint az *U[gr]in baluana* (61.), amely a Kolon tó környéki birtok és a szomszédos Ugrin nevű falu között álló határjelre (bálványra) utal. Nem zárható ki persze ezek tulajdonnévi jellege sem, az azonban kétségtelen, hogy a bennük szereplő *Uluues* (28a.) és *U[gr]in* (61a.) helynévi értékű elemként vizsgálandó.

4. A fentiekben bemutatott módszerek alkalmazásával pontosabban körülhatárolhatjuk egy-egy forrás helynévanyagát. E szempontrendszer segítségével — mint láthattuk — egyrészt kiszűrhetők a szórványként előforduló nem tulajdonnévi elemek, gyakran azonban csak azt állapíthatjuk meg, hogy a közszői vagy tulajdonnévi jelleg tekintetében nem tudunk határozottan állást foglalni. Más oldalról viszont arra is van lehetőségünk, hogy az egyes oklevelekben közvetlenül megjelenő helynevek mellett olyan neveket is figyelembe vegyünk, amelyek valamely más helynév részeként szerepelnek. Ennek abban az esetben van jelentősége, ha a régi magyar helynévrendszer jellemzését kívánjuk elvégezni a konkrét források szórványai alapján. A neveknek más nevekben való megjelenését etimológiai és helynévtíplógiai ismereteink (ehhez lásd TÓTH V. 1999) alapján tárhatjuk föl.

A Tihanyi alapítólevélben a *Keuris tue* (17.), illetőleg a *Sar feu* (37.) mögött minden kétséget kizáróan a *Keuris* (17a.) és a *Sar* (37a.) víznév húzódik. Kétszemes nevet foglal magában az *Ohut cuta* (39.): *Ohut* (39a.) és a *Nogu azah fehe* (43.): *Nogu azah* (43a.). A korábbiakban láttuk, hogy az önmagukban álló földrajzi köznévi alakú szórványok nyelvi státusának megítélésére nincsenek biztos kritériumaink. Ugyanígy nem lehet eldönteni azt sem, hogy azokban a nevekben, amelyekben a bővítményrészben földrajzi köznév szerepel, tulajdonnévi vagy közszói névrészként értékelhető-e. A *Ziget zadu* (24.) előtagja eszerint akár tulajdonnévi értékű elem is lehet: *Ziget* (24a.), s ugyanilyen helyzetű az *eri itu* (38.): *eri* (38a.), *Gnir uuege* (41a.): *Gnir* (41b., ez utóbbi eredeti közszói 'nyírerdő' vagy 'mocsár' jelentésben is állhat), de az *aruk tue* (47. és 55.): *aruk* (47a. és 55a.), *aruk fee* (50.): *aruk* (50a.) sem zárható ki ebből a sorból. A fenti biztosnak mondható, illetőleg eleve bizonytalan megítélésű esetek mellett vannak olyan további adatok is, amelyekről a későbbi etimológiai kutatások esetleg kideríthetik, hogy szintén tartalmaznak egy további helynévi elemet is: ilyen lehet talán a *Gunusara* (75.) és a *Serne holma* (77.), a jelenlegi bizonytalan ismeretek birtokában azonban ezt az elvileg felmerülő lehetőséget a továbbiakban nem veszem figyelembe.

A helynevekkel gyakran megtörténik az is, hogy — többnyire metonimikus változás révén — az eredeti jelöltjük mellett egy másik hely jelölőjévé is válnak. A névrekonstruktív eljárás során néha arra is rá tudunk mutatni, hogy ez a jelentésváltozás milyen körülmények között történt meg. A Tihanyi alapítólevélben *Culun* (71.) víznévként szerepel ugyan, s ezt az értelmét a későbbi-mai *Kolon-tó* forma is megerősíti, valószínű személynévi eredete azonban arra utal, hogy eredetileg lakott hely nevéül szolgálhatott, így ilyen funkcióban is célszerű figyelembe vennünk (71a.). *Turku* (7.) és *Segisti* (82.) tóként van ugyan megjelölve a szövegben (*ad lacum Turku, lacum Segisti*), ám ezeket nagy valószínűséggel inkább egy 'Turku, illetve Segisti település tava' értelmű körülírásnak tarthatjuk, amelyben *Turku* (7a.) és *Segisti* (82a.) település neve szerepel. Elképzelhető azonban az is, hogy ezek metonimikusan magukat a tavakat is jelölhették: a második név esetében ezt későbbi előfordulások is támogatják, az elsőre azonban ilyen adatokat nem találunk.

A fentiek alapján összeállíthatjuk a Tihanyi alapítólevélben előforduló helynevek listáját. Félkövér szedéssel azok a nevek szerepelnek, amelyek biztosan vagy legalábbis nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekinthetők. Normál szedéssel a bizonytalanul megítélhető elemek állnak, s kihagytam azokat a szórványokat, amelyek véleményem szerint semmiképpen sem tarthatók helynévnek. A sorszám mellé tett betűvel különböztettem meg a nevek közül kikövetkeztetett további helyneveket: ilyenek a biztos és a bizonytalan megítélésű elemek között egyaránt találhatóak. Csillaggal jelöltem meg az esetleg latin fordításnak tekint-

hető formák magyar megfelelőit. Egy sorban, egymás mellett szerepelnek az azonos helyre vonatkozó elemek, kérdőjellel vannak megjelölve a bizonytalan, de feltehető azonosságok.

A Tihanyi alapítólevél szórványai tehát 71–72 biztosan vagy nagy valószínűséggel helynévnek tekinthető elemet tartalmaznak, továbbá 23–24 olyat, amelynek a helyjelölő szerepe kétségtelen ugyan, de a tulajdonnévi státusa bizonytalanul ítéhető csak meg, azaz többé-kevésbé alkalmas arra, hogy helynévrendszertani tekintetben figyelembe vegyük. Ez utóbbiak között nagyrészt földrajzi köznevekkel azonos alakú elemek találhatók, illetőleg olyanok, amelyek szerkezetük vagy az általuk jelölt hely fajtája miatt kétes megítélésűek. Összesen tehát csaknem száz olyan elemet vizsgálhatunk meg az alapítólevél szórványai alapján, amely kisebb-nagyobb biztonsággal helynévnek tekinthető. Ezek szerint a Tihanyi alapítólevélben az alábbiak vehetők helynévként figyelembe.

1. <i>Tichon</i>	26. <i>Fizeg</i> ~ 31. <i>Fyzege</i> =	45a. <i>Petre zenaia</i>
2. <i>Balatin</i> ~ 15./19.	30a. <i>Fizeg</i>	46. <i>Fotudi</i>
<i>Bolatin</i>	27. <i>munorau kereku</i> ~	47. <i>Aruk tue</i> ?= 55.
3. <i>Petra</i>	35. <i>monarau kerekv</i>	47a. <i>Aruk</i> ?= 50a.
4. <i>Fuk</i>	28. <i>Uluues megaia</i>	48. <i>Kangrez</i>
5. <i>Huluoodi</i> ~ 06.	28a. <i>Uluues</i>	48a. * <i>Kangrez</i> útja
7. <i>Turku</i> 'víz'	30. <i>Fizeg azaa</i>	49. <i>Lean syher</i>
7a. <i>Turku</i> 'település'	34. <i>hurhu</i>	50. <i>Aruk fee</i>
8. <i>Zakadat</i>	36. <i>Mortis</i>	50a. <i>Aruk</i>
9. <i>aruk</i>	37. <i>Sar feu</i>	51. <i>Luazu holma</i>
10. <i>Seg</i>	37a. <i>Sar</i>	53. <i>Ecli</i>
11. <i>Ursa</i>	38. <i>eri itu</i>	53a. * <i>Ecli</i> -rév(e)
12. <i>Zilu kut</i>	38a. <i>eri</i>	54. <i>Fidemsi</i>
13. <i>Kues kut</i>	39. <i>Ohut cuta</i>	55. <i>Aruk tue</i>
14. <i>Kert hel</i>	39a. <i>Ohut</i>	55a. <i>Aruk</i>
14a. <i>Kert</i>	40. <i>holmodi</i>	56. <i>Petre</i>
16. <i>Koku zarma</i>	41. <i>Gnir uuege holmodia</i>	57. <i>Bagat mezee</i>
17. <i>Keuris tue</i>	41a. <i>Gnir uuege</i>	58. <i>Asauuagi</i>
17a. <i>Keuris</i>	41b. <i>Gnir</i>	59. <i>Opoudi</i>
18. <i>Seku ueieze</i>	42. <i>Mortis uuasara kuta</i>	60. <i>Lopdi</i>
20. <i>Putu uueieze</i>	42a. <i>Mortis uuasara</i>	61. <i>U[gr]in baluana</i> =
21. <i>Knez</i>	43. <i>Nogu azah fehe</i>	79. <i>baluan</i>
22. <i>Lupa</i>	43a. <i>Nogu azah</i>	61a. <i>U[gr]in</i>
23. <i>Gamas</i>	44a. <i>Castelic</i> ~ 52.	62. <i>aiu</i>
24. <i>Ziget zadu</i>	<i>Kasztelic</i>	63. <i>Eleuui humuk</i>
24a. <i>Ziget</i>	44b. <i>Feheruuaru</i>	64. <i>harmu ferteu</i>
25. <i>Gisnav</i>	44c. <i>hodu utu</i>	65. <i>Ruuz licu</i>

66. <i>harmu hig</i>	71a. <i>Culun</i> 'település'	77. <i>Serne holma</i>
67. <i>Iohtucou</i>	72. <i>fekete kumuc</i>	78. <i>aruk</i>
68. <i>Babu humca</i>	73. <i>fuegnes humuc</i>	80. <i>Sumig</i>
69a. <i>Olup</i>	74. <i>cues humuc</i>	81. <i>Thelena</i>
70. <i>Cuesti</i>	75. <i>Gunusara</i>	82. <i>Segisti</i> 'víz'
71. <i>Culun</i> 'víz'	76. <i>Zakadat</i>	82a. <i>Segisti</i> 'település'

5. A dolgozat címében megfogalmazott szándék, hogy tudniillik a Tihanyi alapítólevél szórványai alapján valamiféle névrendszertani tanulságokat fogalmazunk meg, természetesen nem azon a föltevésen alapul, hogy bármely forrásnak (oklevélnek, regestrumnak, gesztának stb.) a névanyaga önmagában bármiféle rendszert alkotna. Az egyes nevek azonban mint a magyar helynévállomány elemei kétségkívül magukon viselik azokat a jegyeket, amelyek a magyar névadásra általában jellemzők, s így alkalmasak arra, hogy segítségükkel bemutassuk a magyar helynevek általános rendszertani vonásait. Az efféle elemzéshez nyilvánvalóan azok a források nyújtanak leginkább megfelelő anyagot, amelyek minél több, minél nagyobb területre vonatkozó hiteles adatot tartalmaznak. A Tihanyi alapítólevél névtani jelentőségét éppen ez a körülmény adja, hiszen a 11. század közepéről nyújt számunkra viszonylag nagy számú, megbízható adatot, amelyek — mint fentebb térképre kivetítve is láttuk — több vármegye területén elhelyezkedő négy kisebb-nagyobb birtokkörzetből valók. Az adatok névrendszertani értékét növeli az is, hogy különféle természeti-táji környezetre utalnak, s az ember természetátalakító tevékenységének is többféle formáját mutatják föl. Ennek alapján úgy vélem, hogy a forrásokból rekonstruálható legrégebbi magyar helynévrendszer fő vonásainak megismeréséhez a Tihanyi alapítólevél kínálja a legjobb lehetőséget.

A helynevek rendszertani elemzését célszerű helynévfajták szerint elvégezni (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 33–41), mivel ha a nevek ilyen jellegű sokféleségét figyelmen kívül hagyjuk, jellemző rendszertani vonások mosódhatnak össze, markáns nyelvi különbségek tűnhetnek el, egyenlítődhöz ki az interpretáció során. A helynévfajták kellően differenciált osztályozását azonban csak bővebb, legalább ezres nagyságrendű anyag vizsgálatában célszerű használni, mivel ellenkező esetben az osztályokba sorolható kis számú név nem ad lehetőséget a legvisszafogottabb általánosításra sem.

A történeti forrásokból a név által jelölt hely jellege, fajtája sokszor teljes bizonyossággal meg sem állapítható, bár ebben szerencsés esetben több körülmény is a segítségünkre lehet. Ilyenek például a nevek mellett gyakran szereplő latin nyelvű fajtajelölő szók, amelyek azonban a Tihanyi alapítólevélben még viszonylag ritkán jönnek elő (*lacus, villa, rivulus* stb.). Következtethetünk a név fajtájára a név alaprészeként álló földrajzi köznévi, illetőleg a név későbbi megfelelői vagy akár tipológiai jellege alapján is, de a nevek változékonysága miatt ezek az információk félrevezetőek is lehetnek. E fenti problémák miatt a Tihanyi

alapítólevél valamivel kevesebb mint száz helynevet két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajta alá besorolva elemzem: a természeti és a műveltségi nevek kategóriáját aszerint választom szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyfajtaról van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alkotó-alakító munkája hozott létre. Az ennél pontosabban meghatározható helyfajtákra (pl. víznév, domborzati név stb.) — ott, ahol erre mód nyílik — csak ezeken a nagyobb osztályokon belül utalok.

5.1. A névrendszertani vizsgálatnak elengedhetetlen előfeltétele az egyes nevek helynév-etimológiai interpretációja. A megfejthetetlen vagy bizonytalanul magyarázható neveket a rendszertani vizsgálatban nem vehetjük figyelembe, még akkor sem, ha vannak is elképzelések — adott esetben persze akár egymástól nagyon is különbözők — az ide sorolható nevek eredetével kapcsolatban. Nem járnánk el azonban helyesen, ha a névrendszer egészének jellemzését nem meggyőző s így könnyen téves magyarázatokból kiindulva végeznénk el; a torzítás veszélye különösen olyankor lenne nagy, ha a rendszertani elemzés viszonylag kevés névre alapozva történik. Ilyen megfontolásból a Tihanyi alapítólevél szórványai közül az alábbiakat mint etimológiai szempontból bizonytalanul értelmezhetőket a rendszertani vizsgálatban nem vettem figyelembe: *Lupa*, *Gamas*, *Kangrez*, *Fidemsi*, *Iochtucou*.

A természeti és a műveltségi nevek aránya a Tihanyi alapítólevélben nem nagy különbséget mutat: az összes figyelembe vett név mintegy 60%-a az első, 40%-a pedig a második nagy kategóriába sorolható be. Még kiegyensúlyozottabb a kép, ha csupán a biztosan vagy nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekintett elemeket (azaz az előző listában félkövérrel szedett neveket) vesszük figyelembe: így a természeti és a műveltségi nevek csaknem fele-fele arányban (53% : 47%) vannak képviselve. Ez azt mutatja, hogy a műveltségi nevek között jóval több a biztosan névnek tekinthető elem, s ráadásul az ebbe a névfajtába tartozó helynevek szerkezeti-tipológiai szempontból is egyneműbbek, mint a természeti nevek. Ezért először ezt a csoportot tekintem át.

5.2. A műveltségi nevek között mindössze egyetlen idegen eredetű helynevet találunk: *Castelic* ~ *Kasztelic* település nevét. E névfajtat nagyobb részt lakott helyek, települések megnevezései alkotják, ide sorolható a névcsoport elemeinek csaknem kétharmad része. A 22 településnév a kétrészes *Feheruuaru* kivételével egyrészes helynév (az elemzésben használt névszerkezeti fogalmakra lásd HOFFMANN 1993: 43–66), azaz nincs közöttük olyan, amelyben a hely településjellegére utaló névrész (*lak*, *ház*, *falu* stb.) fordulna elő. Hogy ezek a nevek lakhelyet jelölnek, arra a latin szöveg is csak két esetben utal a *villa* földrajzi köznévvel (23., 46.), a többi nevet későbbi említések (*Tichon*, *Gisnav* stb.), analóg tulajdonnévi példák (*Knez*, *Olup* stb.) és helynév-tipológiai jellegzetességek (*Opoudi*, *Lopdi* stb.) alapján sorolhatjuk a településnevek közé. Meg kell jegyezni, hogy a településnév fogalmát itt a lehető legtágabb értelemben használ-

lom, ide számítva akár a legkisebb lakóhelyet is. Az oklevélben említett települések méretéről egyébiránt adatok híján még csak viszonylagos fogalmaink sem lehetnek, de ez a nevek tipológiai jellegzetességeivel amúgyis aligha van összefüggésben.

A településnevek nagyobbik fele pusztaszemélynévből való, az ezek alapjául szolgáló nevek a korabeli magyar személynévallomány különböző eredetbeli rétegeibe tartoznak bele: a hagyományos eredetűek szerint vannak köztük török (*Olup, Culun*), szláv (*Tichon, Knez, U[gr]in*) és esetleg német (*Ecli*) eredetű személynévből alakultak, de képviselve vannak a keresztény latin névkincs magyaros formájú, személynévképzős alakjai is (*Mortis, Petra, Petre*). Magyar eredetű nevek is szolgálhattak településnevek alapjául: biztosan ilyen az *Ursa* és az *Opoudi*, talán ide tartozik a *Fotudi* és a *Lopdi*, míg a *Thelena*-t ismeretlen eredetű személynévből alakult településnévnek tartom. A településneveket alkotó személynevekről megállapítható, hogy döntő többségük az adott korban községi jelentésvonatkozással nem rendelkezett, ez legfeljebb egy-két magyar eredetű személynév esetében tehető fel. *Turku* település neve leginkább népnévből magyarázható, de a személynévi áttétel lehetősége sem hagyható figyelmen kívül. E fenti nevek esetében nyilvánvaló a települések lakójával, népességével kapcsolatos névadási motiváció megléte, az elnevezések keletkezésének pontosabb körülményeiről viszont semmiféle ismerettel nem rendelkezünk. Azt azonban feltétlenül le kell szögezni, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév etimológiai eredete etnikai vonatkozású következtetésekhez alapul semmiképpen sem szolgálhat.

A Tihanyi alapítólevélben található további öt település a természeti környezet alapján kaphatta nevét, akár úgy, hogy a névadásban közsőkeket használtak fel, akár úgy, hogy e nevek korábban természeti névként, tehát tulajdonnévként voltak használatosak, amelyeket aztán településnévként is alkalmaztak. (Bár ez utóbbi lehetőség mellett több érv is szólhat, az itt következő településnevek mögött esetleg meghúzódó természeti neveket a megfelelő névcsoportban nem vettem figyelembe.) E nevek szemantikai tartalma utalhat állatvilágra (*Gisnav, Uluues*, s ide sorolom a véleményem szerint a *holló*-val kapcsolatba hozható *Huluoodi*-t is), növényzetre (*Sumig*) és domborzati viszonyokra (*Segisti*, vö. *ség 'domb'*). Az utóbbi négy név képzővel alakult — akár már természeti névként is —, az egyetlen képző nélküli alak által jelölt hely, *Gisnav* viszont esetleg más motiváció alapján (pl. díszőrtásra utalva) is kaphatta a nevét.

A településnevek mellett a műveltségi nevek csoportjában másfajta helyek nevét is megtalálhatjuk. Az alapítólevélben említve vannak halászóhelyek (*Seku ueieze, Putu uueieze*), vásárhely (*Mortis uuasara*), utak, közlekedő helyek (*Ohut, hodu utu*, talán a **Kangrez út(ja)* és az **Ecli-rév ~ réve*), megművelt területek nevei (*Petre zenaia, Bagat mezee*, a bizonytalan státusú *Kert hel* vagy *Kert*), egy sírhely (*Leansyher*, ha ez helynév és nem községi megjelölés), vala-

mint — ha esetleg tulajdonnévnek tekintjük őket — határjelek megnevezései (*Uluues megaia*, *U[gr]in baluana*, *baluan*). Az ide tartozó nevek szerkezeti szempontból — egy-két bizonytalan státusú elem kivételével — kétrészesek, alaprészüket a hely fajtáját kifejező földrajzi köznévi (*út*, *vásár* 'vásártartás helye', *mező*, *széna* 'szénatermő hely' stb.), bővítményrészük pedig a biztos nevek döntő többségében személy(ek)e)t jelölő név (*Bagat*, *Petre*, *Mortis*: ez utóbbi a *Mortis uasara*-ban esetleg települést jelölő névrész is lehet, és talán a *Seku*, *Putu*) vagy közszó (*Lean*, *hodu*). Melléknévi jelző (*Oh*) csupán egyetlen névben szerepel.

5.3. A természeti nevek között ugyancsak egyetlen idegen eredetű nevet találunk: a *Balatin* ~ *Bolatin* tó nevét. A mintegy félszáz e névfajtába tartozó név nagyobbik fele kétrészes helynév, amelyek között alig akad bizonytalan tulajdonnévi státusú elem. E kétrészes nevekben az alaprész szerepét kivétel nélkül a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi tölti be. A bővítményrész a nevek egyharmadában a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli (*Nogu azah*, *fekete kumuc*) vagy főnévből képzett (*Kues kut*, *Cues humuc*, *fuegnes humuc*) melléknévvvel, számnévvvel (*harmu ferteu*, *harmu hig*), valamint főnévi jelzővel (*Zilu kut*, *munorau kereku* ~ *monarau kerekv*).

A kétrészes természeti nevek között nyolc olyan található, amelyben részegész viszony fejeződik ki: ezek legtöbbször valaminek a fejét (*Sarfeu*, *Aruk fee*, *Nogu azah fehe*), illetőleg a tövét (*Keuris tue*, *Aruk tue*), vagy — a fenti szemlélethez hasonlóan — a kezdetét (*Ziget zadu*) és a végét (*Gnir uuege*) jelölik meg. A birtokos jelzős viszony csak két név esetében nincs birtokos személyjellel is nyomatékosítva. Ez a grammatikai szerkezet lokális összefüggést is kifejezhet (*Ohut cuta* 'az Ó útnál lévő kút', *Fizeg azaa* 'az a völgy, amelyben a Füzegy patak folyik', és esetleg két bizonytalan tulajdonnévi státusú névben: *Gnir uuege holmodia*, *Mortis uasara kuta*), de ugyanez a szemantikai tartalom más szerkezetben is megjelenhet (*eri itu* 'az érnél lévő itató', *Eleuui humuk*). A részegész, illetve a lokális viszonyt kifejező nevek bővítményrésze egyetlen kivétellel főnévi szófajú névrész, amely több esetben tulajdonnévi értékben szerepel a kérdéses helynévben úgy, mint a Kőrös, Sár és Füzegy víznév. Más nevek bővítményrészeként földrajzi köznévvvel azonosítható lexéma áll, amely azonban — ahogyan erről már a 4. pontban szó esett — akár tulajdonnévi értékű névrésznek is felfogható. Bővítményrészként két biztos (*Ohut cuta*, *Nogu azah fehe*) és két bizonytalan státusú névben (*Gnir uuege holmodia*, *Mortis uasara kuta*) olyan másik helynév szerepel, amely eredetileg önmagában is kétrészes.

A kétrészes természeti nevek között három olyan is van, amelyben személyhez fűződő kapcsolat fejeződik ki: *Koku zarma*, *Luazu holma*, *Babu humca*. A jelölt birtokos jelzős viszony alapján valószínűleg vagy ebbe, vagy az előző névtípusba sorolhatjuk a *Gunusara* és a *Serne holma* neveket, amelyeket az előtag-

jük kellően nem világos etimológiai tartalma miatt nem tudunk pontosabban elemezni.

Az egyrészes természeti nevek körében igen sok a bizonytalan tulajdonnévi státusú elem, ilyen az ide sorolt nevek kétharmad része. A földrajzi köznévvvel azonos alakú elemek között mindössze kettő biztosan helynév (*Fuk, Sar*), a többi köznév is, tulajdonnév is lehet (*Zakadat, aruk, Seg, hurhu, aiu*). Ugyanígy bizonytalan a más nevekből kikövetkeztethető névrészek értéke is (*Ziget, eri, Aruk*, valamint a *Gnir*, ha 'mocsár' értelmű). Növénynévből metonímiával alakult a *Keuris* és a *Gnir* (ha a szó eredetileg 'nyírfa' > 'nyírerdő' értelmű), s ugyancsak metonimikus eredetű a *Ruuož licu* (amely nem magának egy rókalyuknak, hanem területnek a nevéként szintén egyrészes névnek számít). Metonímiával műveltségi névből is jöhetett létre természeti név: biztosan ilyen a *Culun* 'víz', valószínűleg ide tartozik a *Segisti* 'víz' és talán a *Turku* is.

Az egyrészes nevek között kisebb csoportot alkotnak a névképzéssel alkotott helynevek. Mindössze két biztos (*Fizeg ~ Fyzege* és *Cuesti*) és két bizonytalan névstátusú eset (*holmodi, Asauuagi*, ez utóbbi akár a műveltségi nevek közé is sorolható) tartozik ide.

A természeti nevek között legnagyobb számban a vizeket megjelölő nevek fordulnak elő, ezeket a domborzati nevek követik. Több esetben (például az *árok* névrészt tartalmazó megnevezésekről) nem állapítható meg pontosan, hogy a név vízre vagy domborzati formára vonatkozik-e. Más helyfajta ritkábban történik utalás az alapítólevél neveiben.

6. A fentiekben azokat a nyelvi-névtani jegyeket igyekeztem viszonylag részletezően bemutatni, amelyek a Tihanyi alapítólevélben előforduló helynevekben megmutatkoznak. Az alábbiakban ezek közül azokat a legfontosabb jellegzeteségeket emelem ki, amelyek — elsősorban a hasonló elemzésekből leszűrt tanulságokkal való összevetés révén — leginkább alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére is.

Elsőként fontos megállapítani, hogy az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg: Kesztlőc település és a Balaton tó neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba. Az 1055-ből való oklevéllel kapcsolatban korábban KRISTÓ GYULA is a belső névadás túlsúlyát emelte ki, bár jó néhány általa szláv és török származásúnak vélt nevet is felsorolt a magyar eredetűek mellett (1993: 204). Később azonban nagyobb hangsúlyt kapott nála az idegen eredetű nevek csoportja, amelyek szerinte a „fontosabb objektumok” nevéként szerepelnek az alapítólevélben, s a szláv, illetve szláv előzményre visszavezethető, valamint török és német eredetű nevek között 15 helynevet említett meg (KRISTÓ 2000: 23), s ezt a listát még ráadásul a szlávból tükörfordítással keletkezettnek magyarázott

Fehérvár nevével is megtoldotta (vö. KRISTÓ 1996). A valós helyzet ezzel szemben a fenti két idegen eredetű névvel — amelyek az oklevélben már magyaros hangalakban jelennek meg — teljesen más arányokat mutat. Ennek a jelentőségét azért kell kiemelni, mert a történettudomány a régebbi korok etnikai összetételének rekonstruálásában szívesen támaszkodik a helynevek eredetbeli rétegeinek vallomására. (A nyelvi és az etnikai rekonstrukció egyébként önmagában is igen bonyolult összefüggéseire azonban itt nincs mód kitérni.)

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névtani szempontból két határozottan elkülönülő nagyobb csoportot alkotnak, s az e csoportokba tartozó nevek egyszersmind másfajta helyeket is jelölnek. A településnevek szerkezeti tekintetben élesen különböznek az összes többi névfajtától, mivel a *Feheruuaru* kivételével egyrészesek, s döntő többségük személynévből jött létre, mégpedig metonimikus névalkotással, azaz a személynévek önmagukban, helynévképző nélkül szerepelnek helynévként. Az összes többi névfajtára: a természeti nevekre és a nem települést jelölő műveltségi nevekre ezzel szemben a kétrészes névszerkezet jellemző. Ennek a megállapításnak az érvényét az sem korlátozza jelentősebben, hogy az itt említett névfajtába tartozó neveknek a mintegy harmada egyrészesként szerepel a fenti áttekintésben, ezek között ugyanis igen magas a bizonytalan tulajdonnévi státusú elemek száma, amelyeket figyelmen kívül hagyva az egyrészesek aránya egyhatod részre csökken. Az egyrészesek között — mind településnévként, mind természeti névként —, ha nem is nagy számban, de jelen vannak a helynévképzéssel alakult nevek is, amelyek a képzők változatosságát figyelembe véve színes csoportot alkotnak a Tihanyi alapítólevélben: *-d(i)*, *-gy*, *-s*, *-st(i)*.

A kétrészes nevek alaprésze kivétel nélkül a helyfajtáját megjelölő földrajzi köznévi, s ez a szócsoporthoz adja az egyrészesek természeti nevek nagyobb hányadát is, de a földrajzi köznevek — elsősorban a rész–egész, illetve a lokális viszonyt kifejező nevekben — bővítményrészeként is állhatnak. A kétrészes nevek grammatikai szerkezetére jellemző a jelölt birtokos jelzős viszony, amely tulajdonképpen birtoklást azonban csak ritkán fejez ki, s ezzel is összefüggésben gyakori a főnévi jelzői bővítményrész előfordulása.

A településnevek és a többi névfajta tipológiai tekintetben határozottan elkülönülő csoportját azonban számos kapocs össze is köti: személynévek például nemcsak településnevekben jelennek meg, hanem a nem településnévi műveltségi nevek bővítményrészeként is ezek a leggyakoribbak — ami a névfajta köztes tipológiai jellegére is utal egyben —, de előfordulnak a természeti nevek között is. Az egyes névfajták kapcsolatát jelzi továbbá, hogy a helynevek egy része jelentésváltozás révén kapott újabb jelentést, s lett településnévből természeti név, vagy ami még gyakoribb: természeti névből településnév. Ez azt jelenti, hogy a metonímia mint névkeletkezési folyamat a helynevek rendszerén belül is fontos névalkotási eszköz volt. Másodlagos, más helynév felhasználásával létrehozott

nevek a kétrészesek között is találhatóak, azaz a régi névadás is határozottan támaszkodott a mindenkori névállományra.

Úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél szórványainak az itt bemutatott két nagy jellegzetes csoportja — a személynévből alakult egyrészes neveké, illetve a kétrészes szerkezetű, földrajzi köznévi alaprésszel alkotott mikroneveké — a régi magyar helynévadás két fontos, alapvető típusát képviseli. Aligha lehet véletlen, hogy az ősmagyar korból fennmaradt két magyar helynév, két szállásterület neve, amely **Lëbedi* és **Etëlküzü* formában rekonstruálható, éppen ezt a két névtípust képviseli. Ezt az egyezést a magyar helynévadás folytonosságát bizonyító tényezőnek is tekinthetjük.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp. DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A tihanyi apátság története*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNny.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk*. *NÉ.* 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007c), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. 354–70.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.
- KRISTÓ GYULA (1993), Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *NÉ.* 11: 200–5.

- KRISTÓ GYULA (1996), Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Szerk. FARKAS GÁBOR. Székesfehérvár. 163–79.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. MNyTK. 50. sz. Bp.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A Dömösi adománylevél hely- és vízrajza*. MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.

Szentgyörgyi Rudolf

A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról*

„Igen tisztelt Doktor úr! [bekezdés] Szomorúan hallom, hogy változatlanul a *kangrez* szó megfejtésén fáradozik. Fogadja el baráti tanácsomat: hagyja abba ezt a meddő küzdelmet! Senki sem örülne neki, ha Ön is Szalota István sorsára jutna; bizonyára tudja, hogy ez a nagy kutató élete utolsó szakaszában csaknem kizárólag ugyanezzel a problémával foglalkozott, s bele is örült. Ez a téboly adta kezébe a revolvvert is, amellyel végét vetette rokkant életének.” (KARINTHY FERENC 1946/1971: 31).

Az idézetben szereplő Szalota István valójában SZAMOTA ISTVÁN, aki, miután elkészítette a tihanyi apátság alapítóleveléről szóló tanulmányát (1895), melyet mutatványnak szánt készülő nagyobb művéből, 28 éves korában, néhány héttel esküvője előtt (PallasLex., RévaiLex. *Szamota István*) — KARINTHY FERENC írói fikciója szerint a *kangrez* szórvány megfejtésének kudarca miatt — öngyilkos lett.

Ha nem is ilyen „halálosan komolyan”, de feltehetően minden, a Tihanyi alapítólevéllel foglalkozó kutatót megigéz a titokzatos *kangrez*. NÉMETH GYULA megfejtési kísérlete (1940: 326–7) óta ugyanakkor alig valamit tudunk e BÁRCZI által is csupán ismertetett, de meggyőződéssel el nem fogadott magyarázathoz (1951: 42) hozzáfűzni. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN állapította meg: „az eddigiek mellé újabb kérdőjeleket is tehetünk”.¹ Korábbi munkájában BÁRCZI is hasonlóképpen nyilatkozott: „[más szórványok] csak igen ingatag, bizonyíthatatlan feltevésekre adnak alkalmat, mint pl. *kangrez* (...), *lupa* (...), *lopdi* (...). Ezek a nyelvi feldolgozás számára úgyszólván teljesen hasznavehetetlenek mindaddig, míg egy szerencsés lelet vagy egy ihletett pillanat rejtélyüket el nem oszlatja.” (1944: 315). Bár *lopdi* esetében a „szerencsés lelet” talán elvezethet az azonosítás felé (lásd SZENTGYÖRGYI 2008), a *kangrez* szórványra vonatkozóan sem lelettel, sem az „ihletett pillanat” heuréka-élményével nem szolgálhatok,

---

* Köszönöm JUHÁSZ DEZSÓnek és ZELLIGER ERZSÉBETnek a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit, továbbá HOSSZÚ FERENCnek a nyelvjárási és néprajzi, HARSÁNYI TIBORNak pedig a gazdaságföldrajzi adatok összegyűjtésében nyújtott segítségét.

¹ HOFFMANN ISTVÁN akadémiai doktori disszertációjából. A kéziratba való betekintés lehetőségéért köszönetemet ezúton is szeretném kifejezni. (A pusztá névvel történő hivatkozások kivétel nélkül e disszertáció kéziratára utalnak.)

csupán az eddigi (rész)eredmények újragondolásával egy lehetséges etimológiát és lokalizációt kínálok.

1. A birtokleírás szövege

Mindenekelőtt tekintsük át a *fortudi* birtok TA.-beli leírását: „Cu(m) his est alias uilla que uocatur *fortudi* · in qua hab& eade(m) eccl(esi)a t(er)ra(m) arabile(m) que concluditur his terminis · Magna uia inde *aruk tue* que uallis usq(ue) ad *kangrez* uiam extenditur queq(ue) tendit usq(ue) ad *lean syher* [i]nde(ue) ad *aruk fee* post ad *luazu holma* postea ad uia(m) que ducit ad *kaztelic* · Quicquid his terminis continetur similit(er) eccl(esi)e prefate adpend& ” (SZENTGYÖRGYI 2005: 51).

Magyar fordításban: „Ezek mellett másutt van még egy falu, amelyet *fortudi*-nak hívnak, ebben ugyanezen egyháznak szántóföldje van, amelyet a következő határok szegélyeznek: a nagy út, ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher*-ig, innen az *aruk fee*-ig, tovább a *luazu holma*-ig, azután a *kaztelic*-ra vezető útig. Mindaz, amit ezek a határok körbezárnak, hasonlóképpen a fent említett egyházhhoz tartozik.” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61).

A fordítás az eredeti szöveget igyekszik követni, ezért az oklevélbeli leírás bizonytalanságait nem kívánja értelmezve felülírni. A latin szöveg három ponton is homályos.

Az első: az *alias uilla* kifejezés. Tekintve, hogy a probléma nem *fortudi*, hanem *mortis* birtok — Faddhoz képesti — lokalizációjának kérdését érinti, csupán megjegyzem, hogy írás-, illetve grammatikai hibát vélek a kifejezés mögött felfedezni, az értelmezett fordítás ennek nyomán így szólna: „egy másik falu” (a „másutt” helyett). (Vö. HOFFMANN 2006: 34–5, SZENTGYÖRGYI 2008.)

A második: nem világos, hány határpont szerepel a birtokleírásban. Biztosan határpont a „nagy út”, és az „*aruk tue*”. Nyilvánvalóan nem határpont a „*kangrez* út”. A körülményes fogalmazás ugyanakkor BÁRCZI-t is megtévesztette: „A *kangrez* via a *fortudí* (...) mellett lévő birtok egyik határpontja *aruk tue* (...) és *lean syher* (...) között” (1951: 42). Nehezen eldönthető továbbá, hogy határpont-e a *lean syher*. BÁRCZI szerint igen (i. h.), a latin szerkesztésmód azonban — a *uallis*-ra utaló *queq(ue)* vonatkozó névmási kötőszó² és a mellékmondat állítmányának szinonimával történő megismétlése (*extenditur, tendit*) — az ellenkezőjét sugallja. Kérdés azonban, hogy miért szükséges e völgy azonosíthatóságát két további viszonyítási ponttal is megtámogatni. (Erre később választ kere-

---

² A *que* vonatkozó névmás nyelvtanilag a „uallis”-ra vagy a „*kangrez* uiam” szerkezetre vonatkozhat. Ha az utóbbira utalna, indokolatlanul kapcsolódnék hozzá a *-que* ’és’ tapadószó. Elliptikus szerkezetet — mely szerint a birtokhatár folytatódnék újabb határpont megjelölésével — indokolatlan feltételezni, részint a grammatikai egyeztetés, részint az ’és’ jelentésű kötőszó vagy tapadószó e funkciójának oklevelünkre jellemző hiánya (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 25) miatt.

sünk.) A folytatás kissé homályos a grammatikai átszövődés miatt. Az első két biztos határpont nominatívuszi alakban szerepel (*magna uia* és *aruk tue*), míg az utolsó három folytatja az alárendelt mellékmondatok *ad* prepozíciós szerkesztésmódját: „indeq(ue) **ad** *aruk fee* post **ad** *luazu holma* postea **ad** *uia(m)* que ducit ad *kaztelic*”. Az *inde*, *post*, *postea* határozószók azonban — a teljes oklevél szövegezésének figyelembevételével — kétségkívül újabb határpontokat jelölnek (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 25). Ezt erősíti az a nyelvi tény is, hogy a vonatkozó mellékmondat állítmánya semmilyen formában nem ismétlődik. A faddi határban adományozott birtoknak tehát összesen öt határpontját jelöli meg az oklevél (mely feltehetően csupán négy, hiszen a kezdő és a végpont — a „*magna uia*” és a „*uia(m)* que ducit ad *kaztelic*” — valószínűleg egybeesik).

A harmadik probléma a „*kangrez uia*” útnév. A TA. korábbi kutatói — ERDÉLYI (PRT. 10: 417, itt: „Kangrez útjáig”), NÉMETH (1940: 326) —, majd BÁRCZI (1951: 42) és nyomán ZELLIGER (2005: 34) is egyöntetűen útnévnek tekintik a *kangrez*-t. HOFFMANN ISTVÁN veti fel annak lehetőségét, hogy a *kangrez* nem feltétlenül útnév. Érvei részint tipológiai jellegűek, részint a latin szövegre támaszkodnak: az azonosító szerkezet latin sorrendje fordított, amint a „*lacus bo-latin*” vagy a „*locus mortis*” stb. kifejezésekben, míg itt — „*kangrez uiam*” — a magyarban szokásos szórenddel találkozunk. Elképzelhetőnek tartja, hogy az ír-nok egy — az e leírásban is szereplő „*ad uia(m)* que ducit ad *kaztelic*” típusú — bonyolultabb (*ad uiam, que ducit ad *kangrez*) mondatrészletet kívánt volna beilleszteni, így az útnak a *kangrez* nem a neve, hanem az iránya, illetve végpontja lenne. Ez azonban — a hasonló szerkezetű kettős alárendelés miatt — áttekinthetetlenül zavaros szövegezést eredményezett volna: *aruk tue, que uallis usq(ue) ad *uiam*, que ducit ad *kangrez*, extenditur, queq(ue) tendit usq(ue) ad *lean syher* (...). Az utóbbi mondatrészletben már végképp nem világos, hogy a *uallis* vagy a *via* nyúlik-e el a leánysírig. Az ismétlődő *ad* prepozíciók — mint láttuk — még az egyszerűbb szerkesztésmódot választva is megzavarták az ír-nokot. (Megjegyzem, hogy hasonlóan bonyolult szerkesztésű mondattal küszködik az „*ad castelic & [-] feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” mondatrészlet esetében is, vö. HOFFMANN 2006: 54, SZENTGYÖRGYI 2007: 25.) Az „*usq(ue) ad kangrez uiam*” szerkezetet tehát így érthetjük: ’a *kangrez* nevű helyre vezető útig’. HOFFMANN ISTVÁN érvelése teljesen meggyőző, 11. századi okleveleinket átvizsgálva magam sem találtam a „*kangrez uia*” mintájára szerkesztett kifejezést. Ugyanakkor — mint korábban többször kifejtettem — igen szkeptikus vagyok a diploma magyar szórványokat tartalmazó része fogalmazójának latin nyelvérzékét, esetenként nyelvtudását illetően. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy az oklevél középső részének — több példát láttunk: nem küszködésmentes — fogalmazása során fellépő nyelvi kontaktushatás a magyaros szórend oka (lásd 8. pont). Ennek alapján nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a *kangrez* megnevezés mégis útnevet takar.

2. A kangrez szórvány hagyományos értelmezése

Szórványunkat hagyományosan összetett szóként tartjuk számon, mely előtagjának (*kang*) jelentése: 'görbe, ferde, kanyargós',³ utótagjáé (*rez*) pedig: 1. 'hegygerincnek emelkedett része; hegycsoport főcsúcsa; hegycsúcs', 2. '(magas) fennsík', 3. 'erdőbeli irtás' (vö. MTsz. *rěz*, PAIS 1911: 167). „Mivel az útnév előfordulási helye sík vidék, a harmadik jelentést kell figyelembe vennünk” (NÉMETH 1940: 327),⁴ az összetétel jelentése tehát: 'kanyargós, ferde irtás' (NÉMETH i. h., továbbá BÁRCZI 1951: 42, majd ZELLIGER 2005: 34).

HOFFMANN ISTVÁN kétségbe vonja a szó összetételként való értelmezhetőségét, részben az előtag fiktív volta, részben a tövéghangzó nélküli mássalhangzótorlódás miatt.

BENKŐ LORÁND megemlíti, hogy a *kangrez* első magánhangzója — a *castelic* szórvány első szótagi magánhangzójához hasonlóan — egészen nyílt *e* [*ä*] is lehet (1998: 25). A szórványunkkal való, *e* hangtani lehetőség alapján történt (akár korábbi) azonosítások azonban nemigen tarthatók. Vö. az azonosíthatatlan 1171: *Kengerez* (KNEZSA nyomán BÁRCZI 1951: 43,⁵ majd BENKŐ is); a Somogy megyei 1193: *Kengelís* (BENKŐ 1998: 25, vö. MIKOS 1935: 154), illetve a Dunaszekcső melletti 1409: *Kangalo alio nomine Kengyeles* (DHA. 97, HOFFMANN). Ez utóbbit HOFFMANN utasítja el, mivel az azonosítás helyesírás- és hangtörténeti nehézségekbe ütköznék. Mindazonáltal megjegyzem, hogy ez az összevetés igen csábító lehetne, hiszen Fadd határában is található *Kengyeles* toponima (TMFN. 427 [92/106]),⁶ a síkság a Kengyel-fokról (vízfolyás, i. m. [92/105]) kapta nevét. A hang- és helyesírás-történeti érveken túl azonban to-

---

³ Az előtagot a korábban szláv (MARIÁNOVICS 1917: 271), majd török (PAIS 1931: 144), ma onomapoetikus (TESz., EWUng., ZAICZ 2006, a vonatkozó címszók alatt) eredetűnek tartott *kacs*, *kancsal*, *kankó*, *kankalék*, *kandi* stb. szavak kiterjedt szócsaládjába (a szócsaládhoz lásd PAIS 1938: 236–42, GRÉTSY 1959: 207, BENKŐ 1961: 299–300) tartozónak tekinti NÉMETH (1940: 327), BÁRCZI (1951: 42) és ZELLIGER (2005: 34). Megjegyzem, hogy BÁRCZI (i. h.) és ZELLIGER (i. h.), illetve BENKŐ (1961: 301) ide sorolja a *kany*- ~ *kony*- töváltzatok szócsaládját (pl. *kanyarít*, *kanyarodik*, *konyul* stb.) is, melyeket azonban etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűként tartanak számon (TESz., EWUng., ZAICZ 2006, vonatkozó címszók alatt).

⁴ A birtokleírás szövege nem támogatja sík vidék feltételezését: „az *aruk tue*, amely völgy [!] a *kangrez* útig nyúlik, (...) innen az *aruk fee-ig*” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61). A kérdéses területen (vö. 8. pont) a Tolnai-hegyhát nyúlványai ÉNy–DK irányú dombokat és völgyeket képeznek.

⁵ Az azonosíthatatlanságon túl BÁRCZI azzal utasítja el, hogy *Kengerez* az adott forrásban (lásd Óm-Olv. 47, CAH. 74) településnév, míg a *kangrez* útnév. Településnévként ugyanakkor tökéletesen illeszkednék HOFFMANN ISTVÁN fent hivatkozott értelmezéséhez: „a *Kengerez* [> *Kengrez* (!)]-re vezető út”. A magánhangzó hiányát azonban már nem magyarázza a két nyílt szótagos tendencia.

⁶ A könnyebb visszakereshetőség okán *e* forrásban az oldalszám mellett a település (jelen esetben Fadd) számát, és azon belül a hivatkozott hely számát is megadom.

pográfiai érvek is szólnak az egykori Duna-ág északi partján található hely szórványunkkal történő azonosítása ellen.

3. A kangrez szórvány írásképe

Az eredeti oklevélről készült többszörösére nagyítható fényképfelvétel tanulmányozása elbizonytalanítja a kutatót. A *kangrez* szórványt alaposabban megvizsgálva *kangreiz*-nek is olvasható. A nem szókezdő *z* az oklevélben minden esetben következetesen „felül tapad” az *e*-hez (*seku uueieze, putu uueieze, knez, me-zee*) és az *o*-hoz (*ruuoz*), „alul tapad” az *a*-hoz (*azah, kaztelic,*⁷ *luazu*) és nem érintkezik az *i*-vel (*iuxta fizeg, ad fizeg*) és az *y*-nal (*fyzeg*).

A *kangrez* szórvány esetében nemcsak hogy nem érintkezik az *e* felső, ligatúraként is alkalmazott, olykor görbülő vízszintes keresztvonalával, de a mellette felsejülő *i*-től is távolabb kezdődik, megfelelően a többi *-iz-* betűkapcsolatnak.

Egy magánhangzó-kapcsolat (esetleg diftongus) feltételezését mégsem látom indokoltnak. Úgy tűnik ugyanis, hogy az írnok maga igyekezett az íráshibát eltüntetni. A felesleges *i*-t és a *z* eredeti lábát (*pes-ét*) megpróbálta kidörzsölni, majd új, kevésbé meredek, de jóval hosszabb *pes*-t húzott a felső keresztvonal jobb vége és az eltüntetni kívánt *i* betű alsó szára közé. (Hasonló tévesztés nyomait látjuk a *fyzeg* *y*-ja és *z*-je között felül megkezdett, talán *e* betű esetében.) Feltéve, hogy a javítást a diplomát tisztázó kéz maga végezte, valószínűleg nem kell számolnunk egy esetleges (későbbi kéz által *kangrez*-re átírt) **kangreiz* olvasattal.

4. A kangrez szórvány mint szóösszetétel

A *kangrez* szórványt hagyományosan összetételnek tekintjük. A szóösszetételként való értelmezés ellen szól ugyanakkor — amint arra HOFFMANN ISTVÁN felhívta a figyelmet — az előtag fiktív volta, másfelől a tövéghangzó nélküli mássalhangzó-torlódás. Ezek alapján szórványunkat tekinthetjük esetleg tőszónak, feltételezve, hogy igen friss idegen nyelvi átvételről van szó, mely esetben a magyar nyelvérzék még nem számolta fel a zavaró hármas mássalhangzó-torlódást (vö. a TA. *kurtuel* adatával), megfelelő idegen nyelvi etimont azonban mindezideig nem ismerünk. Másrészt tekinthetjük toldalékos (leginkább képzett) szónak, melyben két helyen egyszerre érvényesült a két nyílt szótagos tendencia (**kän•g•rëz* vagy — a vegyes hangrendűség miatt még problematikusabb — **kan•g•rëz*), ami igencsak valószínűtlen.

Ha szórványunk mégis szóösszetétel, a vegyes hangrendűség nem jelent nehézséget, a mássalhangzó-torlódás viszont valóban problémás, mindazonáltal — vö. *kurtuel* — elképzelhető. Ha önálló szót sejtünk a *kang-* előtagban, szembe

---

⁷ Az előző birtok (*mortis*) leírásában szereplő *castelic* esetében a varrás miatt éppen ez a betű nem látszik.

kell néznünk azzal, hogy a TA. adataiban — az egyetlen *kert* kivételével (ahol az elnémulást a gyakori használat is siettethette) — a szóvégi mássalhangzó-torlódás konzerválta a tövéghangzót: *turku, hurhu, harmu; ecli, fidemsi; lopdi, cuesti, segisti* (az utóbbi három esetben a grammatikai funkció is erősíti a megmaradását). A **kang* szó azonban, ha létezett is,⁸ nemigen lehetett olyan gyakori használatú, hogy — a *kert*-hez hasonlóan — „idő előtt” elveszítse tövéghangzóját. Mindezek nyomán úgy vélem, hogy szórványunk előtagjában nem a **kang* ~ **kank* szót, illetve tövet kell látnunk.

A TA. helyesírása a latin fonémakészletből hiányzó mássalhangzókat — a későbbi kancelláriai gyakorlattal szemben — még viszonylag ritkán jelöli betűkapcsolattal. A [χ] jelölésére alkalmazza a *ch*-t, vö. *tichon*, esetleg *Zache*,⁹ mely BÁRCZI szerint csak a németből vagy a németországi latin ejtésből magyarázható (1951: 122). BÁRCZI véleményével szemben a TA. keletkezésének művelődéstörténeti háttere alapján valószínűbbnek tartom, hogy a görög eredetű latin szavak, főként bibliai nevek (pl. *Christus*) helyesírásának hatására került a betűkapcsolat az alapítólevélbe. Ezen kívül csupán egyetlen, mássalhangzót jelölő betűkapcsolat jellemzi a TA. helyesírását: a palatálisok közül az [ny] hang lejegyzésére szolgáló *gn*: *gnir, fuegnes*. E betűkapcsolat — [ny] hangértékben — csupán az itáliai nyelvváltozatokban, a franciában, illetve a latin *-gn-* (lásd pl. *agnus*) itáliai és francia ejtésében lelhető fel. (Mindazonáltal a TA.-ban a többi palatális egyszerű jellel történő rögzítésének mintájára az *n*-nel történő lejegyzés a gyakoribb: *tichon, munorau* ~ *monarau, brokina* stb.)

Az itáliai és francia eredetű latin oklevelekben igen gyakori a *gn* betűkapcsolat elemeinek felcserélése: 1192: *destenger*, 1196: *gadang*, illetve 1104–1122: *stangio* (stagno), 12. sz.: *dingi* (degni); *compangi* stb. (vö. BÁRCZI 1942: 22).

A magyarországi oklevelek és egyéb források a későbbiekben viszonylag ritkán használják az [ny] hang jelölésére a *gn* betűkapcsolatot. Más betűkapcsolatok elemei ugyanakkor — köztük jellemzően a palatálisoké — gyakran felcserélődnek: 1. [gy]: An. Gyoyg, 1211: *Kevrusheyg*, KSzj. *laig* (lágý). 2. [ly]: 1291: *Beyl* (Bél), CzechK. *meyl, oyl, hwylon* (hulljon), *hayoyl* (hajolj). A palatálisok közül legtöbbször éppen az [ny] hangot rögzítő betűkapcsolat elemei cserélődnek fel: 1193: *Sumberein, Areinnes, areinqualeu, Moinnerov, Tainad; leajn, Sarkajn*; 1240 k.: *Feyn* (Fény), 1339: *Zaarbereyn*, KSzj. *meyn* (meny), *schereyn* (serény), 16. sz.: *Wekoyn* (vö. BÁRCZI 1942: 22, KNEZSA 1952).

---

⁸ Vö. CzF. *kang* a. (< ? *kankó*); KÖRÉSZ *kank* adatát (1876: 377) cáfolja PAÁL (1876: 515), majd SZINNYEI: „Kihagytam [ti. a MTsz.-ből], mert hibás adat” (1915: 397).

⁹ A BÁRCZI által megfogalmazott bizonytalanságot osztom, a *Zache* név olvasata nézetem szerint [zákxé]. Tekintve, hogy szórványunk értelmezését nem érinti, a kérdés részletes kifejtésétől eltekintek.

Amint említettük, a TA. után viszonylag ritkán használatos a *gn* betűkapcsolat az [*ny*] hang jelölésére. Annál szembetűnőbb, hogy a viszonylag kevés előfordulás mellett aránylag sok az elemcsere. „Szabályos” helyesírással: 1153: *gnir*, 1211: *Vegne* (Vinye), *Digna* (Dinnye), 1242: *Logna* (Lónya). Betűcserével: 1156: *Eng* (Ény), 1222: *Damang* (Damány), KSzj. (14. sz. 2. fele): *míng* (meny), *ffeswyng* (fösvény).

Mindezek alapján nem zárható ki, hogy a TA. *kangrez* szórványa e sor első tagja, azaz olvasata a betűcsere következtében nem [*kaŋgröz*], hanem [*kanyröz*]. Ebben az esetben a mássalhangzó-torlódás kérdése megoldódott. A nazálisra végződő szó immár nem kíván tövéghangzót, erre a TA. szövegében egyetlen példa sincs (vö. *tichon*, *balatin* ~ *bolatin*, *lean*, *u[gr]in*, *baluuan*, *culun*). Az egykori véghangzót pedig az összetételből — amennyiben annak létrejötté korábbi, mint a tövéghangzó elnémulása — a két nyílt szótagos tendencia is törölte.

5. A *kangrez* szórvány előtagjának etimológiája és jelentése

A feltételezett [*kanyrez*] szóösszetétel előtagja a **kany-* abszolút (fiktív) tő. A régi magyar *kanyar* ige ennek **-r* (gyakorító)¹⁰ képzős származéka, s egyben kiterjedt szócsalád alapja: *kanyarodik*, *kanyarog*, *kanyarít* stb., mely utóbbiból — etimológiai szótáraink tanúsága szerint — elvonással keletkezett a *kanyar* főnév. A tő összefügg a *konyít*, *konyul* igéink szótövével, feltehetően annak változata. A *kany-* ~ *kony-* tövet etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják.

A finnugor alapnyelvi egyeztetés útjában a szókezdő *k-* utáni veláris magánhangzó áll. Ugyanakkor mint a szóhasadás példái, számon tartjuk a *hunyn* : *kum*, illetőleg a *hajít*, *hajlik*, *hajol* : *kajla*, *kajt*, *kajtat* alakpárokat. Ez utóbbi még szemantikailag is összefügg az általunk vizsgált tövel. Lehetséges-e, hogy az ismeretlen eredetű *kany-* ~ *kony-* tő is alapnyelvi eredetű, és (szóhasadás következtében) a hangváltozási tendencia ellenében létező változat? E feltevést a *kany-* ~ *kony-* tő mellett meglévő, azonos szemantikai mezőbe tartozó *hany-* tő megléte igazolná. E tő a magyar szókészlet eleme. *Hanyatt* határozószónkról etimológiai szótáraink egybehangzóan állítják: finnugor kori szótő (**kon3*) megszilárdult lokatívuszragos alakja. Kérdés, hogy a *hanyatt* határozószó szótöve szemantikailag ide (a *kany-* ~ *kony-* tő jelentéséhez) vonható-e. Létezik távolabbi nyelvi párhuzam arra nézve, hogy a 'hanyatt fekvő' jelentésű szó szemantikai jegyei a 'hajlik, hátrahajlik' jelentésből vezethetők le, vö. a latin *supinus*: 'hátrahajolt' → 'hanyattfekvő'.¹¹ Ez a jelentésmozzanat a mai nyelvhasználó számára nem érzé-

¹⁰ Denominális származékokat szinte minden primer gyakorító képzőnk hozhatott létre már az ősmagyar korban is. Az *-r* gyakorító képző jellemzően deverbális származékokat képez, denominális képzőként ritka, de előfordul, pl. **hábor* (vö. D. BARTHA 1991: 86–7).

¹¹ A későbbi megállapításokkal való összevethetőség kedvéért jelzem, hogy a szó ezeken kívül jelentheti még: 'emelkedő, rézsútosan fölfelé menő'.

kelhető a magyar *hanyatt* határozószóban. Megőrizte azonban az eredeti szemantikai jegyet egy továbbképzett forma: *hanyatlik*, mely szó legkorábbi dokumentálható jelentései: 'fordul, (hátra)hajlik, dől' (vö. TESz., EWUng., ZAICZ 2006: *hanyatlik*).

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a *kanyar* és *konyul* szavak etimonja megnyugtatóan tisztázható, az ismeretlen eredet helyett alapnyelvi eredetűnek tekinthető.¹² A szemantikai jegyek hasonlósága ugyanakkor lehetővé teszi, hogy etimológiai kapcsolatot feltételezzünk a *kany-* : *hany-* és a *kaj-* : *haj-* töváltozatok (valamint ezek származékai) között is. (A szóbelseji *ny ~ j* [továbbá ~ *gy*] váltakozásra vö. TESz., EWUng., ZAICZ 2006. *hajít.*)

A TA. helyesírásában az ómagyar [χ] fonéma lejegyzése változatokat mutat. Leggyakoribb jele a *h*: *huluoodi, hel, hurhu, holmodi, feheruuaru, hodu, syher, humuk, harmu, hig* stb., egy ízben a *ch*: *tichon* (a *Zache* olvasatához lásd a 9. lábjegyzetet) és egyetlen szó esetében a *k*: *kumuc*. Mivel e szó ugyanezen birtok leírásában további négyszer *h*-val szerepel, elírásnak is tekinthető (vö. BÁRCZI 1951: 56). A *k* betű [χ] hangértékének szokatlanságát jelzi, hogy KNEZSA is csak egyetlen további — bizonytalan ejtésű — adatot hoz rá (1952: 21). Ha mégis feltesszük ennek lehetőségét, *kangrez* szórványunk [*kanyrez*] olvasata mellé — igen bizonytalanul — a [*χanyrez*] variánst is fölvehetjük, ez esetben szórványunk előtagja közvetlenül a *hanyatt, hanyatlik* szavak abszolút tövének tekinthető. Mindazonáltal e feltevés igen bizonytalan, és sem az etimológiát, sem az értelmezést nem befolyásolja.

Gyakran emlegetett előfeltevés, hogy a TA. helyesírása egybeírás-különírás tekintetében (mint korai nyelvemlékeink nagy része) következtelen. Ha azonban tüzetesen megvizsgáljuk az írásképileg is összetett szavak, illetve az összetett szónak vagy szoros szó szerkezetnek (vö. ZELLIGER 1991: 523) is tekinthető szókapcsolatok sorát, egy bizonyos következetesség tárul elénk. A birtokos jelzői kapcsolatok függetlenül attól, hogy jelöletlenek vagy jelöltek, külön állnak: *ziget zadu, sar feu, eri itu, ruuoz licu, lean syher*; illetőleg: *koku zarma, keuris tue, seku uueieze, gnir uege, mortis uuasara kuta, aruk tue, aruk fee, bagat mezee, luazu holma, petre zenaia* stb. A nagy számú következetes különírással szemben egybeírást csak a *gunusara* esetében találunk. (Megjegyzem, hogy az *oluphel* szórványra vonatkozóan igen valószínűnek tartom HOFFMANN ISTVÁN meggyőző érvekkel alátámasztott véleményét, miszerint a *hel* nem a helynév része, hanem a latin *locus* fordítása, vele azonos szerepben [2006: 62], így a *kert hel*,¹³ *petre zenaia hel, oluphel* azonosító szerkezetek jelentése tulajdonképpen:

---

¹² Ezzel a szócsaládot egyben el is határoltuk az onomapoetikus *kacs, kancsal, kankó, kankalék, kandi* stb. szavak kiterjedt szócsaládjától (lásd a 3. lábjegyzet).

¹³ A *kert hel* szövegkörnyezetében ugyanakkor a *locus* is szerepel: „alias locus · *kert hel* nomine”. Ez esetben „ad *holmodia rea*” típusú tautológiáról lehet szó.

'locus kert', 'locus Petre szénája', illetve 'locus olup'. Ezt a lehetőséget már BÁRCZI is fölveti [1951: 184]. Mindazonáltal éppen az egybeírás problematikusa a szerkezet esetében. Ugyanakkor az egybe- és különírás tekintetében ingadozó *rea* névutó itt szintén egybeírva szerepel: *oluphelr(e)a*, így elképzelhető, hogy a *hel* — akár azonos funkcióban is — szintén ingadozó helyesírású.) A mennyiségjelzői szintagmák is különíródtak: *harmu ferteu*, *harmu hig*. Szintén külön áll a jelentéssűrítő *zilu kut*. Külön áll a minőségjelzős szerkezetek jó része is: *kues kut*, *munorau kereku*, *monarau buku(r)*, *kurtuel fa*, *fekete kumuc* stb. Egybeírást — az egyetlen birtokos jelzős összetétel: *gunusara* kivételével — csak két minőségjelzői szóösszetétel esetében találunk: *ohut* és *feheruuaru*. Ennek alapján — továbbá birtokos személyjel, illetve egyéb szemantikai kapaszkodók híján — feltehető, hogy a *kany* és a *rez* minőségjelzős szóösszetételt alkotnak, az előtag pedig ez esetben minden bizonnyal melléknév.

Az előtag melléknévi szófaját erősíti a *konyul*: *konyít* igepárral való összevetés is. A *konyul* ige jelentése: 'lefelé görbül, hajlik'. Az *-ul/-ül* képző „melléknévekből 'valamilyenné lesz, válik' jelentésű igét hoz létre” (Zaicz 2006: 881). *Konyít* igénk „elsőként 'lefelé hajlít, görbít, lógat' jelentésben adatható” (Zaicz 2006: 430). Az *-ít* igeképző „melléknévekből elsősorban 'valamilyenné tesz' származékokat képez” (Zaicz 2006: 346). Ha e képzések szabályosak, a **kany* ~ *kony* alapszó valószínűleg melléknév, jelentése pedig (vö. a *hany-* tő, illetve a feltehetően idevonható *kaj-*: *haj-* tövek jelentésével) 'lehajló, ferde, lejtős, meredek'; illetve 'elhajló, kanyarodó'.

6. A kangrez szórvány utótagjának etimológiája és jelentése

A *-rez* utótag legvalószínűbb értelmezésének — a *réz* és *rész* szavakkal való esetleges megfeleltetéssel szemben — változatlanul a *rez* közszóval (földrajzi köznévvél) történő azonosítás tűnik, melynek a MTsz.-ban fellelhető és általánosan hivatkozott jelentései: 1. 'hegygerincnek emelkedett része; hegycsoport főcsúcsa; hegycsúcs', 2. 'magas fennsík', 3. 'erdőbeli irtás'. A nyelvemlékünk szórványával való egyeztetésnek ugyanakkor ellentmondani látszik, hogy a fenti jelentéseket a MTsz. kivétel nélkül a székelység köréből (Udvarhelyszék) adathatja, eszerint a szó jellemzően erdélyi, közelebbről székelyföldi tájszó: „a rez csak Székelyföldön fordul elő” (HEFTY 1911: 305; vö. SzT.).

A *rez* szó értelmezése azonban önmagában sem problémamentes. A (lánc)hivatkozások (vö. OklSz. *Rez ? röz ?*, PAIS 1911: 166, HEFTY 1911: 305, NÉMETH 1940: 327, BÁRCZI 1951: 42, KNEZSA 1955: 730, FNESz. *Réz-hegység* stb.) a szó értelmezésében olyan következetességet sugallnak, amely mellett meglepőnek tűnhet egyes szerzők ettől eltérő vélekedése. Mindazonáltal ezeket számba véve rádöbbenünk: nem kis bizonytalanság lengi körül a *rez* szót. A legfontosabbakat érdemes lajstromba venni.

1. A szó olvasata bizonytalan: MTsz.: *rěz*, OklSz.: *rez ? rěz ?*, PAIS 1911: 166: „*rez* vagy *rěz*”, ÚMTsz. *rez* stb.

2. A feltételezett szláv etimológia (*rězъ* 'vágás' > *rez* 'irtás'; vö. KNEZSA 1947–1949: 9, 1949: 103, 1955: 730; BÁRCZI 1951: 42) nehézsége, hogy „[a szónak a szláv nyelvekben] 'Waldrodung'; 'erdőirtás, erdővágás' jelentése sehol sincs” (KNEZSA 1955: 730; vö. TESz. *rez*, FNESz. *Rezi*, ZELLIGER 2005: 34).

3. ORBÁN BALÁZS kissé eltérő jelentéssel közli: „A *Rez* elnevezés Székelyföldön többször ismétlődik (...) s mindig sűrű lomberdő nőtte magas hegyekre alkalmaztatik” (O. 1: 115).

4. Az ÚMTsz. egyetlen, a MTsz.-ban szereplő jelentést sem vesz fel. Itteni jelentései: 1. 'hegytetőn levő facsoport, erdőmaradvány' (Udvarhelyszék); 2. 'gazos, bokros terület' (Ormánság). (A TESz. „egybegyúrja” a két tájszótárt.)

5. Bár hagyományosan székely tájszóként tartjuk számon, a „Székely nyelv-földrajzi szótár” (GÁLFFY–MÁRTON 1987) nem tartalmazza a címszót.

6. Az ÚMTsz. ormánsági adatát (2. jelentés) nem erősíti meg az OrmSz.

7. HEFTY már 1911-ben felhívja a figyelmet: „e kettő [ti. a MTsz. 1. és 2. jelentésének] népi használata kétes” (1911: 305).

8. SZILÁDY ZOLTÁN véleménye a leginkább mellbe vágó: „a MTsz.-ban említett mindhárom értelmezés téves” (1935: 198).

9. Ez utóbbi két — lényegében visszhang nélküli — vélemény annál is inkább figyelemre méltó, mert az ide kapcsolható dunántúli helynevek etimológiáját KISS LAJOS e megkérdőjelezett, illetve eliminált jelentésekből vezeti le (FNESz. *Réz-hegy*, *Réz-hegység*, *Rezi*, *Rézmál*).

Mielőtt tehát szórványunk utótagját azonosítanánk a *rez* földrajzi köznévvvel, tudnunk kell, hogy mivel is azonosítjuk! Mindenekelőtt felidézzük a szó etimológiájára vonatkozó ismereteinket, majd a szóalak olvasatát lesz célszerű tisztáznunk. Ezután áttekintjük a *rez* történeti szóföldrajzát a Kárpát-medencében, azaz sorra vesszük mindazokat a nyelvjárási és nyelvtörténeti adatokat, melyek hozzá kapcsolhatók. Az ezekből levonható következtetések fényében mérlegre tesszük: van-e alapja annak, hogy ezt a szót lássuk a TA. *kangrez* szórványának utótagjában.

A *rez* szót HEFTY a román nyelvből („oláhból”) származtatta — összefüggésben fentebb idézett kijelentésével, miszerint a szó csak Székelyföldön fordul elő (1911: 305). Ugyanakkor a MTsz. 3. jelentését tekinti a szó eredeti jelentésének: 'erdőbeli irtás'. Elsőként egyik származéka, a *rězál* ige etimológiájának vizsgálata során merül fel a szláv eredet lehetősége (MARIÁNOVICS 1914: 17). SZILÁDY (1935: 198) a szlovénből, illetve az ószlávból származtatja, majd NÉMETH mutat rá: „az összes szláv nyelvben megtaláljuk a *rez* (...) szót” (1940: 327). A továbbiakban — főként KNEZSA alapos kutatásai (1947–1949: 9, 1949: 103, 1955: 730) nyomán — minden elemző szláv eredetűnek tartja a szót (vö. BÁRCZI 1951: 42, ZELLIGER 2005: 34 stb.). Eszerint a szó etimonja a szláv (KNEZSÁNÁL

szerb-horvát) *rězati* 'sneiden, beschneiden' (1955: 465; TESz. *rez*) ige főnévi származéka: *rězъ* 'Schnitt; vágás'. A szó összevethető a szlovén *rez* 'ua.', a szerb és horvát *rijez* 'hasadék', illetve a bolgár *rez* 'csoroszlya' szavakkal (vö. i. m. 730, a továbbiakra lásd TESz. *rez*). A magyarba 'vágás' jelentéssel kerülhetett át, ezt igazolja szerény szócsaládja: *rezák* 'marha alá, ill. alomnak való (vágott) sás' (CSOMÁR 1881: 326, MTsz. *rezák*); *rezál* '〈halat〉 sűrűn bevagdál' (CSÁSZÁR 1877: 43, 1879: 140, MTsz. *rezál*, *mög-rezál*, MARIÁNOVICS 1914: 17, KNIEZSA 1955: 465).

A szó olvasatában a MTsz. közlésének megfelelő zárt [ɛ̃]-t kell feltételeznünk. Az OklSz. eldöntetlen olvasata magyarázható azzal, hogy a történeti adatok nem nyújtanak támpontot a zárt [ɛ̃] és a nyílt [e] megkülönböztetésére, PAIS (1911: 166) ennek nyomán bizonytalan. Ezekon kívül a szó *rezál*, *megrézál* származéka is a zárt [ɛ̃]-s olvasatot sejteti. Tekintve, hogy a szaktudományi munkák nem feltétlenül érzékenyek a két [e] megkülönböztetésére, leginkább az ÚMTsz. nyílt [e]-s közlései szorulnak magyarázatra. Az ÚMTsz. *rez* szócikke (mellőzve a MTsz. mindhárom jelentését) a két új jelentéshez két adatot hoz. Az első új jelentés: 'hegytetőn levő facsoport,¹⁴ erdőmaradvány' (Udvarhely vm.), forrása: SZILÁDY ZOLTÁN: „*rez*: erdőmaradvány hegytetőn (Udvarhely m.)” (1935: 198). Bár SZILÁDYt élénken foglalkoztatta a művelődéstörténet, a nyelvészet és az etnográfia, fő kutatási területe mégis a rovartan volt (NéprLex. *Szilády Zoltán*), így a köznyelvi helyesírást követő lejegyzést nem róhatjuk fel neki. A második jelentést ('gazos, bokros hely') az Ormánságban regisztrálta GUNDA BÉLA (1956: 23). Leírásában a *ballang* és a *roboz* szinonimájaként mutatja be. GUNDA 1939-től a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa. 1943-tól a kolozsvári, 1949-től a debreceni egyetem néprajzi tanszékének tanára (NéprLex. *Gunda Béla*). Néprajzi gyűjtőútjának dokumentumaiban természetesen ő sem alkalmaz fonetikai lejegyzést. Az Ormánság ráadásul „erősen ö-ző nyelvterület”¹⁵ (OrmSz. IX), így a „köznyelviesítés” eljárása sem teljesen kizárt. Az ÚMTsz. tehát e helyütt nem nyelvészek által lejegyzett forrásokat használt fel, így közlése nem a nyílt [e] realizációját mutatja, csupán (mindkét esetben) a köznyelvi helyesírás átvétele.

Mielőtt a *rez* Kárpát-medencei történeti szóföldrajzán végigtekintünk, HEFTY kételye és SZILÁDY elhatárolódása nyomán vizsgáljuk meg, hogy létezik-e egyáltalán a *rez* mint jellemzően erdélyi tájszó! Az nyilvánvaló, hogy földrajzi ne-

¹⁴ A „facsoport” kiegészítés sem SZILÁDYNál, sem a SzT.-ban nem szerepel, annak forrását az ÚMTsz. nem jelzi.

¹⁵ „[az Ormánság] keleti része felé haladva az ö-zés egyre csökkenő mértékben jelentkezik, végül szinte csak a szuffikszumokban [!] található meg” (OrmSz. IX). Sajnos, a gyűjtés pontos helyét nem ismerjük.

vek elemeként gyakran fordul elő, ezeket alább számba is vesszük. Közszőként való élőnyelvi előfordulása azonban már egyáltalán nem ilyen magától értetődő.

ORBÁN BALÁZS nem tudja értelmezni a kifejezést, elavultnak tartja:¹⁶ „E név [ti. a *Rez*] eredete, vagy inkább értelmezése ma elveszett, de valószínű, hogy a *Rez* lomberő-borította sötét hegyet jelentett” (O. 1: 115). E leírás önmagában is szemlélteti, hogy a *rez* már a 19. század végén sem élő, széles körben ismert tájszó. Feltételezem, hogy az egyéb forrásokban fel nem lelhető itteni jelentést ORBÁN BALÁZS — grandiózus munkájában a *rez* közszőként egyetlen egyszer sem fordul elő — a tulajdonnévi adatokból „rekonstruálta”.

Ugyancsak problémás a SzT. *rez* szócikke. Lényegében a SZILÁDYtól (1935: 198) átvett, az ÚMTsz. által is hivatkozott jelentést közli: '(gazos/bokros) erdőmaradvány a hegytetőn/gerincen'. Történeti forrásai között azonban egyetlen köznévi előfordulás sem szerepel, a *rez* kizárólag földrajzi tulajdonnévként, illetve névelemként szerepel.

Végezetül az általánosan hivatkozott MTsz. szócikke is több sebből vérzik. Tekintsük át az itt közölt jelentéseket és forrásait! 1. 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa'. A hivatkozott forrás BUDENZ JÓZSEF hagyatékából származik: „Almás [Homoród-Almás] (...) *Rez*: hegygerinc felemelkedett része (Fancsali-, Lükői-*rez*)” (BUDENZ 1897: 44). Az eljárás ugyanaz, mint ORBÁN BALÁZSé: az ismert tulajdonnevekből von el köznévi jelentést. 2. 'magas fennsík'. A hivatkozott forrásban ez olvasható: „*rez*: magas fennsík; egy hegyet is hívnak így. Jaj de magas a *Réztető*. / Ott eprész égy hü szerető. (Népd.)” (BENEDEK ELEK 1880: 236). Az eljárás szemmel láthatóan ugyanaz. 3. 'erdőbeli irtás'. A forrás lakonikus: „*rez*: erdőirtás” (SZARVAS 1874: 261, FAZEKAS ELEK 1873-as közléséből). Mindezek alapján nem meglepő, hogy HEFTY kétkedik az első két köznévi jelentés realitásában, SZILÁDY — aki feltehetően saját gyűjtését jegyezte le — mindhárom értelmezést elutasítja, és egy újat tüntet fel; s nyomán az ÚMTsz. a MTsz. jelentései közül egyet sem vesz fel. Az etimológiai jelentéshez az 'irtás' áll legközelebb (HEFTY és KNIEZSA ezt teszik meg elsődleges jelentésnek), ez még SZILÁDY adatával is összefér: 'erdőmaradvány hegytetőn'. (Ez tűnik egyébként egyedül élő, köznévi jelentésnek.) Ugyanakkor az etimon közvetítette elődleges 'vágás' — legalábbis a korai időkben — akár '(erdőben, bozótos helyen) vágás' → 'ösvény, csapás' jelentésben is élhetett (ezt dokumentálni nem tudjuk). E jelentések egyikéből alakulhatott ki (feltehetően metonímia útján) az egyébként elterjedt (azonban közszőként nem dokumentálható) földrajzi névelemként való használat. Mindezek után következzen a történeti nyelvföldrajzi áttekintés!

---

¹⁶ Ugyanígy PAIS: „egy elavult szó: *rez*” (1911: 166).

Udvarhely vm.¹⁷ A közsói használat — egész Erdély területét figyelembe véve — csak innen adatolható: 1. 'erdőbeli irtás' (SZARVAS 1874: 261, MTsz. rez, 3. jelentés); 2. 'erdőmaradvány hegytetőn' (SZILÁDY 1935: 198; vö. SZT. rez, ÚMTsz. rez, 1. jelentés). A szónak a „Székely nyelvöldrajzi szótár”-ból való hiánya, az ORBÁN BALÁZS (1: 115) és PAIS DEZSŐ (1911: 166) által említett elavulás, illetve a további erdélyi vármegyék területét jellemző adathiány azt jelzik, hogy közsóként korántsem olyan ismert és elterjedt, mint ahogyan a szakirodalom általában utal rá. Földrajzi tulajdonnévként, illetve ilyen név elemeként jellemzően két hegy nevében található a rez mint névelem: 1. Székelyudvarhelytől Ny-ra: *Süköi-rez*. Más néven: *Rez-tető* (BENEDEK 1880: 236, Székelyföld), *Rez* (O. 1: 40), *(süköi) Fekete-Rez* (O. 1: 115, HEFTY 1911: 305). Hozzá kapcsolódó földrajzi nevek: *Rez kapu* [= a *Rez* alatti rész] (O. 1: 115), *Rezalja* (HEFTY 1911: 305). 2. Székelyudvarhelytől ÉK-re: *Kadicsfalvi-rez* (O. 1: 113, 115). Más néven: *Rez* (O. 1: 64). A kettő együtt említve: „a két Rez (síköi [!], kadicsfalvi)” (O. 1: 104). E két hegyen kívül Homoródalmás környékén találunk egy-egy említést: *Kakod reze* (Székelyföld), *Fancsali-rez* (BUDENZ 1897: 44), *Lükői-rez* [Süköi? — ez esetben nem ide tartozó adat] (BUDENZ i. m. 44), *Reztető ajja* (KRIZA 1896: 381), továbbá az innét Homoródkarácsonyfalvára vivő erdei út neve: *Réz-út*¹⁸ (HERMANN 1896: 528). E sort egy — bizonytalan azonosítású — történeti adat zárja: 1592: *Keozep Rez* (SZT.). Mindezekon kívül a Lövete határában említett *Szerepreze* (PESTY kéziratából közli HEFTY 1911: 305, MIHÁLY 2006: 191) külön is kiemelendő, hiszen ez a helynév egy irtáson létrejött havasi szállás, tanya neve. Azt nemigen lehet rekonstruálni, hogy az eredeti névadás motívuma az irtás vagy a hegyoldal volt-e, mindenesetre figyelemre méltóan sejlik fel a kapocs a közsói jelentés és a közsóként nem adatolható földrajzi köznévi jelentés között.

Csík vm. A vármegye északi területén, jellemzően a Gyergyói-havasokban számos hegy visel *rez* földrajzi köznevet tartalmazó nevet: *Nagy-Rez* (hozzá kapcsolódóan: *Nagy-Rez völgye*, *Nagy-Rez-forrás*, *-patak*, *-gerinc*), *Köz-Rez* (*Köz-Rez-havas*, *Közreznyaka*), *Nagy-Köz-Rez* (*Nagy-Köz-Rez-havas*), *Kis-Köz-Rez* (*-tető*, *-csúcs*, *-hágó*), *Fekete-Rez* (*Feketerez pusztája*), *Kecske-Rez*, *Olt reze*, *Hosszúrez* [ez utóbbi — feltehetően metonímiával létrejött — településnév]. (Források: HEFTY 1911: 305, ORBÁN 1: 115 kk. 2: 119, SZT., Székelyföld, Erdély.) Ezen kívül Csíkszentdomokos határában található legelő és szántó neve:

¹⁷ A helynévkutatásban szokásos módon az 1914. előtti vármegyei beosztás nyomán követjük végig a Kárpát-medencét, de nem szoros földrajzi, inkább egyfajta logikai sorrendet követve.

¹⁸ A *Rez-út* > *Réz-út* feltehetően a jelentéselhomályosulás és újraértelmesítés esete, a *réz* jelentés (éppen a *rez* névelemmel bíró földrajzi nevek körében) motiválatlannak tűnik. Az elhomályosulás ugyanakkor megerősíti a szó elavulásával, ritka előfordulásával kapcsolatban fentebb mondottakat.

Rez, *Rez alja* (GOMBOS 1910: 40, HEFTY 1911: 305). A sor a következő történeti elnevezésekkel egészíthető ki: 1720, 1751, 1773: *Ló rez* (illetve azon felvivő út) [Gyergyószárhegy, Gyergyóremete], 1755, 1757, 1781: *Gaz rez* [havas, Gyergyószentmiklós], 1773: *Rez* [Gyergyóditró]. Közsői használatlaltal nem találkozunk. A kiterjedt földrajzi névi használat ugyanakkor arra enged következtetni, hogy valamikor e területen általánosan ismert, élő tájszó lehetett a *rez*.

Bihar vm. E vármegyéből egy korai történeti adatunk van: 1256: *Vamusreze* (KMHsz. 1. *Vámos reze*; vö. Gy. 1: 600, ÁÚO. 7: 476 [itt az oklevél évszáma: 1257]). A szövegkörnyezet mutatja: a név egy (Bertény, rom. Birtin határában, a Király-erdőben levő) hegy elnevezéseként volt használatos. A forrás adata a *rez* földrajzi köznévhöz vonható, de elbizonytalanít minket, hogy tőle ÉK-re, a Sebes-Körös jobb partján magasodik a *Réz-hegység*, melyről HAJDÚ MIHÁLY a következőket írja: „[a] Réz-hegység és [az] Erdélyi-érchegység fémkincséről kapta nevét” (2000). Ha ez így van, lehet, hogy *Vámos reze* névadásában is a *rez* fémnév jelentése a motiváció. Mindazonáltal a *Réz-hegység*ben nem bányásznak rézet, és történeti adatunk sincs rá, hogy valaha is bányásztak volna, így e motiváció nem látszik indokoltnak. (A rézbányászat a középkortól kezdve a délebbi Bihar-hegységet jellemzi, vö. *Rézbánya*, rom. *Băița*.) Sokkal valószínűbb, hogy *Vámos reze* mellett a *Réz-hegység*-et is a *rez* nyelvföldrajzába vonhatjuk, annál is inkább, mert a mellette elterülő területet (a középkorban *Középkalota*) ma *Rézalja*-nak (vsz. < *Rez alja*),¹⁹ illetve *Rézvidék*-nek nevezik (vö. NéprLex. *Réz-alja*, *Rézvidék*), ami a *Hegyalja*, *Hegyvidék* típusú elnevezésekkel inkább rokonítható (vö. JUHÁSZ 1988: 26). (A *Rézvidék* elnevezés — ha az a *rez* fémnévből származnék — még inkább a környékre jellemző jelentős rézbányászatra utalna.) KISS LAJOS szintén a *rez* földrajzi köznévből látja felfedezni a hegynév előtagjának etimonját (FNESz. *Réz-hegység*). Valószínűleg ide vonható a SzT. 1594: *Rez allia(i videkbeli)* adata is.

Zemplén vm. Egyetlen közsői származék adatunk van Szürnyeg (szl. Sirník) településről: *rezák* 'alomnak való sás' jelentésben (CSOMÁR 1881: 326, MTsz. *rezák*). KNIEZSA megerősíti, hogy a szó a szláv *řezati* 'vág' igéből származó főnév, de nem feltétlenül a magyar *rez* származékszava. Elképzelhető, hogy a szó egy szlovák *rezak alak közvetlen átvétele, ugyanakkor a szlovák nyelvből a fenti jelentés nem mutatható ki (1955: 465).

Nyitra vm. Egy 1138-as oklevélbeli adat szerint egy hegy neve *Reza*. „Streca határában ma e néven ismeretlen emelkedés” (KNIEZSA 1947–1949: 9, vö. BÁRCZI 1951: 42). Az 1628-i háromszoros átiratban *Rezy* alakban szerepel: „in monte *Rezy cum villa streca*”. Az egykori Árpád-kori település (*Streca*) a Vág bal

---

¹⁹ Vö. 1553: *Rézalja* (PETRI 1901–4: 107, minden bizonnyal modernizált helyesírással, ugyanitt településnévként is; JUHÁSZ 1988: 95), 1679: *Réz alján* (MTE. VIII, 69; JUHÁSZ i. h.), 1839: *Réz-alján* (FÉNYES 1836–40: IV, 55; JUHÁSZ i. h.).

partján a mai Vágvecse (szl. Veča, ma Vágsellye, szl. Šaľa városrésze) és Vághosszúfalu (szl. Dlhá nad Váhom) között feküdt, Vágvecstől ÉNy-ra (PUKKAI 2002: 12). A terület sík vidék, a *hegy* (mons) megnevezés egy halmot, kiemelkedést jelöl. (A korai előfordulás és a terepviszonyok miatt nem elképzelhetetlen, hogy a helynévadás motivációja az etimologikus jelentés.) Az 1628-as átiratoknak a nevet érintő javításai arra utalnak, hogy a 17. század első felében a halom neve még ismert volt, az eltérő névalak pedig feltehetően az akkori névhasználatot tükrözi, egyben az eredeti oklevél íráshibás (vagy inkább annak vélt) névalakjának javítása. A halom e megnevezésének nincs mai folytatása.

Esztergom vm. Lábatlan határában egy kisebb (229 m magas) domb neve *Réz-hegy*. Az előtagnak a *rez* fémnévből való származtatása motiváció híján indokolatlan. KISS LAJOS a *rez* földrajzi köznévből származtatja (FNESz. *Réz-hegy*). Érdeemes megfigyelni, hogy a *rez* a Kárpát-medence keleti részén jobbára magas hegyek, míg a Dunántúlon alacsonyabb dombok megnevezésére szolgál.

Pest–Pilis–Solt–Kiskun vm., Budapest. Egykori budai dűlőnév, ma a főváros II. kerületének városrésze: *Rézmál*. A név etimológiáját elsőként PAIS DEZSŐ tárta föl, a *rez* és a *mál* 'délnek fekvő (meleg) hegyoldal' összetételének tekinti. Véleménye szerint „eredeti alakja *rézmál* volt és csak az előrész jelentésének elhomályosodása óta ejtik az első szótag hangzóját *é*-nek” (1911: 166). Etimológiáját megerősíti PURUCZKY, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy az oklevélbeli adatok (az eredeti okleveleket is megvizsgálta) *Rezmál* olvasatot kívánnak (1968: 400). Ezt a helyesírást követi az 1847-ben megjelent „Életképek” is, márpedig itt világosan elkülöníthető az [e] és az [é] betűjele (vö. FNESz. *Rézmál*). Ennek nyomán az összetétel jelentése PURUCZKYnál: 'déli fennsík' (i. h., a *rez* jelentésének megadásában ő is a MTsz.-t követi). Lényegében ezt az etimológiát osztja KISS LAJOS is (FNESz. *Rézmál*).

Zala vm. *Rezi*: Keszthelytől északra fekvő helység neve. Okleveles előfordulásai: 1236, 1255: *Rezy* (Cs. 3: 14, 98), 1357: *Rezy*, villa *Rezy* (ZalaiOkl. 1: 575, 576). A településnév azonban feltehetően másodlagos, a tőle északra fekvő *Rezi-hegy*-ről, illetve annak azonos nevű váráról kaphatta nevét, mely alá tartozott: „Inde ad occidentem sunt montes satis magni et cacuminosi Tatika et Rezy vocati, in quorum utrorumque apice arces desolatae, eaeque cognomines cernuntur”²⁰ (BÉL MÁTYÁS, idézi PAIS DEZSŐ 1964: 404). A „magas és meredek hegy” természetesen dunántúli terepviszonyokra értendő (a Keszthelyi-hegység legmagasabb pontja, a Tátika 410 m magas). A név végén az *-i* PAIS szerint helynévképző (1911: 166).

---

²⁰ „Innen nyugati irányban található két eléggé magas és meredek hegy, melyek neve Tátika és Rezi, és amelyek mindegyikének csúcsán ugyanolyan nevű elhagyatott [= romos] várak láthatók.” (Én fordítottam: Sz. R.)

Baranya vm. Az Ormánságban járva GUNDA BÉLA jegyzi fel a *rez* tájszót ('gazos, bokros hely'), mint a *ballang* és a *roboz* szinonimáját (1956: 23), melyet az ÚMTsz. is átvesz (*rez*, 2. jelentés). Problémát jelent azonban, hogy a tájszót az OrmSz. nem közli. Ugyanakkor ez utóbbi bevezetőjében arról értesülünk, hogy e gyűjtemény nem öleli fel az Ormánság teljes tájszóincését, a gyűjtött anyag főként Kákics, Marócsa és Drávafook nyelvéből származik, míg egyes településekről csupán dülőneveket tartalmaz (vö. OrmSz. IX). KISS GÉZA (akinek a szótári hagyatékából az OrmSz. készült) közli mind a *ballang*, mind a *roboz* tájszó jelentését (1934: 100, 213), a *rez*-t azonban nem veszi fel. Ennek ellenére érdemes megtartani ezt a nyelvi adatot, hiszen e területtől nem messze, a Dráva-mellék DK-i részéről, Eszék vidékéről ismert a *rézál* igei származék. A szó jelentése: '(apró, szálkás) halat' sűrűn bevagdál' (CSÁSZÁR 1877: 43, 1879: 140, MTsz. *rézál*, *mög-rézál*, MARIÁNOVICS 1914: 17, KNIEZSA 1955: 465). Figyelemre méltó, hogy e származék őrzi az etimológiai jelentést, bár az sem elképzelhetetlen, hogy egy újabb kori délszláv átvételről van szó.

Somogy vm. Somogyból csupán egyetlen történeti adat áll rendelkezésünkre: 1338: *Rezuth* (A. 3: 446).²¹ A Tihanyi alapítólevéllel foglalkozó szakirodalom SZAMOTA jegyzetere hivatkozva helyezi Somogyba (PAIS 1911: 166, BÁRCZI 1951: 42 stb.). Ezzel a hivatkozással — amint azt HOFFMANN ISTVÁN helyesen teszi — érdemes felhagyni, elég a közvetlen szöveggörnyezetre pillantani: „*Metē vero prelibate possessionis Gyog (...) hoc ordine distinguuntur: quod prima meta eiusdem incipit iuxta quādam magnam viam Rezuth dictam a parte meridionali, per quam de villa Zemes itur in villam Endrid*”²² (A. 3: 446). Az 1338. február 27-én kiállított oklevél a veszprémi káptalannak Károly Róbert király számára készített jelentése János székesfehérvári örkanonok és testvérei Gyogy [Gyogy] nevű Somogy vármegyei birtokának határjárásáról. A birtok nyelvi emlékét a következő földrajzi nevek őrzik: *Gyugypusztā*, illetve *Gyugyipatak*, *Gyogy-hát* (Balaton). A leírásban említett *Rezut* Balatonszemest és Balatonendrédet köti össze. A térképre tekintve látjuk, hogy (feltehetően az oklevél írásának idején is) erdővel borított dombos területen halad át. Ezt az utat minden valószínűség szerint erdővágással (irtással) alakították ki, így az út nevében a *rez* korai, etimologikus jelentése sejlik fel, bár az sem teljesen kizárható, hogy (akár a későbbiek során) e jelentéstől eltávolodva '(a) dombon átvezető út' jelentésben élt.

---

²¹ Az OklSz. másik, ugyanezen évszám alatt említett, azonos szövegezésű adata (*Rezut*) minden valószínűség szerint ugyanerre az útra vonatkozik.

²² „Az említett Gyogy [Gyogy] birtok határjelei pedig (...) ebben a rendben következnek: a birtok első határjelzője egy Rezút nevű nagy út mellett, a déli oldalon áll, amely úton Szemes faluból lehet eljutni Endréd faluba.” (Én fordítottam: Sz. R.)

Csongrád vm. A Szegedtől délnyugatra fekvő *Röszke* település nevének etimológiájára KISS LAJOS (FNESz. *Röszke*) két lehetőséget ajánl. Lehet közvetlen szláv eredetű, erre azonban csupán két igen távoli, fehérorosz és orosz párhuzamot kínál, ami e megfeleltetést kérdéssé teszi. A másik lehetőség szerint a *rez* 'irtvány' jelentésű szó (a terepviszonyok miatt természetesen nem veszi fel a MTsz. által közölt további jelentéseket, szemben azzal, ahogyan ezt másutt teszi) kicsinyítő képzős alakja. CSÁNKI *Reszke* olvasatot kínál (1: 682), ez azonban a kiejtésben jelentkező regresszív asszimilációnak az írásképben történő megjelenése lehet, amint a mai névalakban is. A településnév legkorábbi előfordulása illabiális magánhangzót tartalmaz: 1439: *Rezke* (Z. 8: 672), a ma (is) használatos labiális alak a dél-alföldi nyelvjárási régió erős *ö*-zésével magyarázható.

A történeti szóföldrajzi áttekintés nyomán a következőket állapíthatjuk meg.

1. ORBÁN és PAIS állítását, miszerint a tájszó elavult, az adatok megerősítik. Székelyudvarhely környékéről van összesen kettő, Baranyából (az igei származékkal együtt) kettő, továbbá Felső-Zemplénből egy bizonytalan (szintén származékszói) adatunk. Ezek alapján sokkal kevesebbet nyom a latban a szakirodalom hagyományos fenntartása a Tolna megyei *kangrez*-zel való egyeztetésre vonatkozóan, miszerint a *rez* székelyföldi tájszó. (E megállapítást — a MTsz. indokolatlanul felvett adatai mellett — a földrajzi nevek nagyobb számú jelenléte sugallhatta.)

2. A közszei előfordulások szoros kapcsolatban állnak a szláv etimon 'vágás' jelentésével, azaz (részben) megőrizték azt. A származékok (*rezák* és *rezál*) közvetlenül kapcsolódnak az etimológiai jelentéshez, megjegyezzük azonban, hogy ezek másodlagos, későbbi átvételek is lehetnek. A SZARVAS által publikált 'erdőbéli irtás' csupán a jelentésnek a magyar nyelvben bekövetkezhetett specializálódásában tér el az etimon jelentésétől (ezzel magyarázatot kaphatunk arra is, hogy a szláv nyelvekben miért nem él ez a jelentés). A SZILÁDY által közölt 'erdőmaradvány hegytetőn' az előbbi jelentésből világosan levezethető: az irtás után felburjánzó, újránövő növényzetet jelölheti. (Ezért indokolatlan az ÚMTsz. 'facsoport' kiegészítése, melynek másfelől forrásokban dokumentált háttere sincs.) A feltételezett eredeti jelentéstől az ormánsági, GUNDA által lejegyzett 'gazos, bokros terület' áll a legtávolabb, amennyiben (egy esetleges irtás utáni) 'burjánzó gazos terület' jelentés elszakad az erdő szemantikai jegyétől. (Érdemes arra gondolni, hogy egy nagyobb mértékű irtás is maga után vonja az egykori erdő „megszűnését”.) A feltételezett szláv etimológia tehát nehézség nélkül tartható (szemben a TESz. „bizonytalan eredetű” kitételével).

3. Tulajdonnévként szórványosan előfordul az egész Kárpát-medencében, keleten magasabb hegyek, nyugaton alacsonyabb dombok, esetleg halmok jelölésére. (Település- és várnévként nyilvánvalóan másodlagos.) S igaz, hogy egy-egy esetben más értelmezés is elképzelhető, mégsem ad megnyugtatóbb etimológiát

sem a *réz*, sem a *rész* szavakkal való motiválatlan megfeleltetés. Az elsődleges tulajdonnévi előfordulásokban közös jegy, hogy a *rez* mindig hegyet vagy dombot jelöl, ez pedig nem magyarázható egymással váltakozó alternatív etimológiákkal, sokkal inkább az egységes etimológia érvét láthatjuk benne.

4. Tulajdonnévként, illetve földrajzi névben névelemként való előfordulásai nem állnak kapcsolatban az eredeti etimológiai jelentéssel, feltehetően (az erdő jelentéselem közvetítésével) metonimikusan alakulhatott térszínformanévvé. Ugyanakkor furcsa, hogy önmagában álló földrajzi köznévi jelentése teljesen kihalt. Szavunk ('hegy, domb, es. halom') jelentésben igen korán általánosan tulajdonnévi szerephez kerülhetett, s ezzel párhuzamosan kiszakadhatott a nyomokban megmaradt, az etimonhoz szorosabban kapcsolódó szavak jelentésmezőjéből. Találón jegyzi meg LŐRINCZE LAJOS: „Az általános (...), hogy egy-egy a köznyelvből (vagy a népnyelvből is) kiveszett, s már elhomályosult értelmű, vagy értelme vesztett közsónak ma már csak földrajzi neveinkben akadunk nyomára (...), de hogy egy néhány évszázaddal ezelőtt — úgy látszik — közsóként is ismert, földrajzi köz- és tulajdonnévként pedig szinte az egész magyar nyelvterületen elterjedt szó nyomtalanul eltűnjék, valószínűleg igen ritka” (1950: 54).²³

5. Útnévként az egyetlen Somogy megyei adatban találkozunk vele. Itteni előfordulása még kapcsolódhat az etimológiai jelentéshez, így a *rez* '(erdőben) vágás, csapás' a *rezút* '(erdőben) ily módon kialakított közlekedő út, erdei csapás, ösvény' jelentésben állhat. Az oklevélbeli adat esetében azonban nem hagyható figyelmen kívül a latin megnevező szerkezet: „magnam viam”, azaz itt egy szélesebb „irtásút”-ról lehet szó. Mindazonáltal — amint láttuk — más értelmezés is elképzelhető: a 'dombon át- (illetve oda fel-, onnan le)vezető út' jelentésben a *rezút* tipológiailag is illeszkednék a *hegyút*, *völgyút*, *bércút* stb. típusú földrajzi köznevekhez.

A történeti szóföldrajzi adatokból származó következtetések utat nyitnak a TA.-beli *kangrez* utótagjának a *rez* szóval való azonosítása számára. A TA. korai (minden forrásunknál korábbi) adata pedig feltételezi, hogy a szlávból átvett szó még valószínűleg nem távolodott el túlságosan eredeti (etimologikus) jelentésétől.

7. A *kangrez* szórvány mint szóösszetétel jelentése

Mindezek alapján a *kangrez* [*kanyrész*] egy út nevének tekinthető. Az összetétel melléknévi előtagjának jelentése: 'lehajló, ferde, lejtős, meredek'; illetve 'elhajló, kanyarodó', az utótag pedig 'vágás, csapás, irtás' jelentésben értelmezhető.

---

²³ LŐRINCZE mindezt a *ség* térszínformanévről mondja (a *rez*-t az előbbiekhöz sorolja), a szóföldrajzi áttekintés azonban azt mutatja, hogy mindez a *rez*-ről is állítható.

Mivel — NÉMETH vélekedésével szemben — nem sík területen, hanem (lásd 4. lábjegyzet) dombos terepen tudjuk azonosítani a területet, az előtag 'lejtős(en haladó)' jelentése kézenfekvőnek látszik. Jóval magasabb hegy esetében a 'kanyargós' ti. vágás(út) lenne feltételezhetőbb, hiszen a magas hegyre könnyebb a szerpentinszerűen, kanyargósra vágott irtásúton feljutni. A tolnai viszonyokat figyelembe véve azonban ennek feltételezése nem indokolt, mindazonáltal a 'kanyargós/kanyarodó (irtással nyert) ösvény' jelentést sem kívánom kizárni.

A 'vágás, irtás' jelentésű utótag utalhat arra, hogy az út egy jelentős, ismert, számontartott (a domboldal miatt lejtős) irtáson halad keresztül, de lehetséges az is, hogy — akár a somogyi adattal párhuzamosan — '(erdőben) vágással, irtással kialakított közlekedő út, csapás, ösvény' jelentésben áll. Ez utóbbi értelmezés esetén azonban figyelembe kell venni, hogy a *rez* egyfelől főnév (főnévi jelzőként még állhat az *út*-ra vonatkozóan), másfelől a *kany* melléknévvel (minőségjelzős) összetételt alkot, így a latin „via”-val kifejezett út saját neve minden bizonnyal az összetétel: 'meredek/lejtős vágás (út)'. Ennek nyomán az sem elképzelhetetlen, hogy a *rez* főnév magába olvaszthatta az 'út' jelentéselemet, hasonlóan a mai *vágás, csapás* szavakhoz, így a *kangrez* útnév jelentése: 'lejtős csapás', 'lejtős ösvény', beleértve, hogy ez mesterségesen, irtás útján kialakított útvonal. A „*kangrez via*” értelmezése ily módon „lejtős csapás (nevű) út” lehet. (Távoli párhuzamként egyetlen kiragadott mai példa: *Magaspart utca* (TMFN. 440 [94/211].)

Még az jelenthet problémát, hogy az „ad *kangrez* uiam” szerkezet sajátosan magyaros szórendű. Amennyiben a *kangrez* önmagában is megáll útnévként — és az írnok az alárendelő mellékmondatot el kívánta kerülni —, „via *kangrez dicta*” típusú szerkesztést várnánk. A magyaros szórend oka lehet természetesen valós (élő)nyelvi kontaktushatás, ugyanakkor számba kell vennünk az írnoznak a bonyolult szöveggel való küszködését is (lásd 1. pont), így az interferencia akár ezzel is magyarázható.

8. A „*kangrez via*” azonosítása

BÁRCZI GÉZA a nyelvtörténeti kutatások elengedhetetlen és megkerülhetetlen részeként értékeli a lokalizáció feltárását: „A földrajzi azonosításnak kell (...) általában annak az alapnak lennie, amin a hangtani, alaktani és hangjelölési megfontolások épülnek” (1944: 315). *Kangrez* földrajzi helyét lokalizálni — bár tudjuk, hogy Fadd határában kell keresnünk, ha azonban esetleg az út végpontját jelölné, távolabb is lehet — mindezideig nem sikerült, így erre az információra nem támaszkodhattunk a szórvány értelmezésében. Ha mégis sikerülne a helyet azonosítani, az megerősítheti vagy cáfolhatja a fenti következtetéseket.

Az azonosításokat gyakorta megkönnyíti a későbbi (akár interpolált vagy hamis) oklevelekkel való összevetés. A faddi birtok a 11. század vége felé is fontos lehetett, erre utal a TAH.-nak mutatója: „[in] t(er)rytorio *tollenę* e(st) villa

photody”, azaz: „*tollena* területén fekszik *photody* falu”. A faddi szolganépről és birtokhatárokról terjedelmes leírást kapunk az 1211-es TÖ.-ban. Később a birtok ki került a tihanyi apát fennhatósága alól, így érthető, hogy a 13. század végi interpolált alapítólevél és a 14. század első felében László király korára hamisított oklevél már nem hozza.

Az azonosításra tehát látszólag — mint azt sikeresen alkalmazhatta GYÖRFFY a *culun*-i birtok határpontjainak meghatározása során — a TÖ. nyújt támpontot. Ugyanakkor már első pillantásra is problémásnak tűnik a közel 30 határpontot felsoroló leírás azonosítása a csupán néhány földrajzi névvel megjelölt egykori birtokkal. További nehézséget jelent, hogy a TÖ.-beli határ a Dunából kifolyó (tipikus „fok”) Gergyen folyótól indul, és nyugati irányban a hadútig (a pannóniai limesútig) nyúlik. Ez a terület teljesen sík vidék és részben ártér, a TA.-beli terület viszont — amint a szöveg utal rá — dombos területen helyezkedik el. S még ha „András király legnagyobb határdombja” (PRT. 10: 418, vö. 511) — mint mesterséges földhányás — szerepel is a leírásban, a TA.-beli birtok esetében ilyen határpont nincs, az valószínűleg a TÖ.-ban közvetlenül előtte említett királyi erdő határpontja. Elképzelhető lenne a TÖ. vonatkozó szakaszának végén említett másik, Fadd határában lévő birtokkal való azonosítás. *Szeg* (Várszeg) azonban részben Faddtól délre, nagyobb részt viszont az egykori Duna-meder túlszéljén terül el (TMFN. 426, 428 [92/88, 89, 169]), terepviszonyairól pedig ugyanazt mondhatjuk, mint a fenti TÖ.-beli birtokrészről. A TÖ. leírásában tehát legfőljebb a sűrű határpontokkal szereplő kiterjedt birtok leírásába beékelődő, a faddiakkal ekkor tájt közösen művelt földeket lehetne azonosítani a TA.-beli birtokkal: „Az elhatárolt földeken kívül (Tihany) egyháza Fatod lakosaival közösen is művel földeket.” (PRT. 10: 418, vö. 511). Ez a rövid közbeékelés azonban semmilyen konkrét támpontot nem kínál, csupán annyit sugall, hogy ez a terület már a Duna egykori árterétől távolabb fekszik, mert alkalmas a szántásra-vetésre.

A TA. leírásában — amint láttuk — hét helymegjelölés (közülük öt határpont) szerepel. A birtokleírások egy részénél a kezdő és végpont egybeesik: a TA.-ben ilyen *huluoodi*, *gisnav*, a *culun*-i, és minden bizonnyal a faddi birtok is, melynek kezdőpontja a „magna via”, végpontja pedig az az út, „*que ducit ad kaztelic*”. Itt tehát csupán négy határpont (a Kesztlőcre vezető nagy út, *aruk tue*, *aruk fee*, illetve *luazu holma*) jelöli ki a kérdéses földterületet, fenntartva, hogy a kezdő- és végpontként megjelölt út (hosszabb) határvonal is lehet. Ebből az következik, hogy feltehetően viszonylag kis területről van szó.²⁴ A négy helymeg-

---

²⁴ Vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 42. Sajnos, a (valóban félreérthető) kézirat szöveget az ott közölt szerkesztői felülrírás elérte, így a vonatkozó mondat értelmezhetetlen. (A „nem egy erdőt” kifejezésben az *egy* szót a *birtokot* határozatlan névelőjének szántam, nem az *erdőt* szóalakhoz kapcsolódó számnévnek. Így lehetett a „nem egy erdőt (...) magában foglaló (...) birtokot” kézirati változatból „több erdőt”.) A vonatkozó mondat — az eredeti kézirati változatot is pontosítva —

jelölésből kettő nagy biztonsággal azonosítható. HOFFMANN ISTVÁN és jómagam egymástól függetlenül feltártuk, hogy a *mortis* birtok leírásában szereplő, az itteni nagy úttal, illetve a Keszölcse vezető úttal azonos útszakasz nem más, mint az egykori pannóniai limesút Tolna megyei szakasza, mely meglehetősen biztonsággal lokalizálható (SZENTGYÖRGYI 2007: 34–5, 42). A *luazu holma* hely pedig — HOFFMANN ISTVÁN hívja fel rá a figyelmet — *Lovász-domb* néven, szinte valószínűtlenül maradt fenn közel ezer éven át (TMFN. 426 [92/95]). Az első megközelítésben nehezen azonosíthatónak tűnő *aruk tue* és *aruk fee* feltehetően az ÉNy–DK irányban párhuzamosan futó völgyek közül (szerencsénkre a szöveg jelzi, hogy völgyről, és nem vízfolyásról van szó: „que uallis”) az előbbi határpontokhoz legközelebb eső völgy (a ma már Tengelic határához tartozó Kút-vögy és folytatásaként a Jaj-vögy; TMFN. 403–4 [87/324, 358]). Mindezen határpontok a „nagy út”-tól nyugatra helyezkednek el, a terület tehát nem azonosítható a TÖ.-beli részletesen leírt faddi területekkel, legfeljebb az utalásszerűen megemlített, közbeékelte kisebb birtokkal.

S hogy az apátságnak adományozott szántóföldet valóban ezen a területen kell keresnünk, megerősíti a *Faddi lejtő* mellett elterülő, egykor *Apáti* néven nevezett birtok, mely apátsági tulajdonlás emlékét őrzi, s mely terület mai mikrotoponimái: *Apáti*, *Apátipuszta*, *Kis-Apáti-dűlő*, *Nagy-Apáti-dűlő* (TMFN. 405 [87/387, 388]).²⁵

Egyben arra is választ kapunk, hogy miért látszott a leírásban szükségesnek a kérdéses völgy azonosíthatóságát két további viszonyítási ponttal („amely völgy a kangrez útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher-ig*”) is megtámogatni. A terep egymással párhuzamos völgyek által szabdalta, ezért nagyon is indokolt a pontosítás. E helymegjelölések tették egyértelművé, hogy a párhuzamosan futó völgyek közül melyikről van szó. (Ebből az is következik, hogy az *aruk* jelen esetben köznévi megjelölés.) Azt a feltételezést, hogy ez valóban az említett völgy, nem például a vele párhuzamosan, tőle nyugatra húzódó Mél-vögy és folytatásaként a ma Fácánkerthez tartozó Róka-vögy²⁶ (TMFN. 403 [87/303], 430 [93/52]), az a tény is alátámasztani látszik, hogy ennek a völgynek az oldalában fut fel egy út a környék legmagasabb pontjára, a Medencéhez (nevét az 1964-ben itt épített víztároló medencéről kapta, vö. TMFN. 404–5 [87/386]), s

---

így hangzik: „Érdemes szem előtt tartani, hogy itt az apátság egy szántót, nem pedig egy — erdőt, halastavakat, bozót stb. is magában foglaló — nagy kiterjedésű birtokot kapott.”

²⁵ Az egykori apátsági birtok innen nyugati irányban bővíthetett, ezt szintén számos mikrotoponima őrzi, immár Szedres község határában (TMFN. 418–423), amely helyen később Apáti nevű falu is állt. Az sem kizárt azonban, hogy ezen a helyen a Faddhoz közel fekvő, egészen pontosan még nem azonosított *mortis* birtokot kereshetjük. A feltételezett lokalizációnak (HOFFMANN 2006: 30–5, SZENTGYÖRGYI 2007: 40–2) mindenesetre megfelelni látszik.

²⁶ A távolabbi völgy szereplése a határleírásban csak úgy lenne elképzelhető, ha ezt — a közelebbi völgyön keresztirányban átvezető — újabb határpontok jeleznék.

ennek meredeken fölfelé vezető útnak a mai neve: *Faddi lejtő* (TMFN. 405 [87/389]). Ez az út topográfiailag és szemantikailag is lehet a TA.-beli *kangrez* [*kanyröz*] összetétellel jelzett útmegjelölés örököse.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- Balaton = *Balaton turistatérkép*. Bp., 2006.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1991), Az igeképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 60–103.
- BENEDEK ELEK (1880), Tájszók. Udvarhelymegyeiek. *Nyr.* 9: 235–6.
- BENKŐ LORÁND (1961), *Konty*. *MNy.* 57: 295–303.
- BENKŐ LORÁND (1998), Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 21–8.
- BUDENZ JÓZSEF (1897), Népnyelvhagyományok. *Siculica*. [Budenz József hagyatékából.] *Nyr.* 26: 43–5.
- CAH = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára I–6*. Pest, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- CSÁSZÁR LAJOS (1877), Népnyelvhagyományok. Tájszók. Drávamellékiek. *Nyr.* 6: 43.
- CSÁSZÁR LAJOS (1879), Népnyelvhagyományok. Beszédtörödéek. *Nyr.* 8: 140.
- CSOMÁR LAJOS (1881), Népnyelvhagyományok. Tiszavidékiek. Szürnyegi gyűjtemény. *Nyr.* 10: 323–6.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- Erdély⁴ = *Erdély — Ardeal — Siebenbürgen — Transylvania. Erdély térképe és helységnevtára*. Bp., 1995.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FÉNYES ELEK (1836–40), *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI*. Pest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

- GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1987), *Székely nyelvfeldrajzi szótár*. Bp.
- GOMBOS F. ALBIN (1910), Helynevek. *Nyr.* 39: 40–1.
- GRÉTSY LÁSZLÓ (1959), A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról. *MNy.* 55: 198–207, 362–73. [Különnyomat: 1959.]
- GUNDA BÉLA (1956), *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HAJDÚ MIHÁLY (2000), Helynevek. In: *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Szerk. SIPOS LAJOS. Bp. 158–63.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.
- HERMANN ANTAL (1896), Helynevek Homoród-Karácsonfalváról. [Derzsi József (!) kézirati monográfiájából.] *Nyr.* 25: 527–8.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KARINTHY FERENC (1946), *Kentaur*. In: KARINTHY FERENC, *Három huszár*. Bp., 1971. 5–143.
- KISS GÉZA (1934), Az ormánsági nyelvjárásból. *Szegedi Füzetek* 1934: 98–102, 176–82, 275–301.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNy.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az -i helynévképző a magyarban. *MNy.* 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KŐRÉSZ KELEMEN (1876), Tájszók. Székelységiek. *Nyr.* 5: 376–7.
- KRIZA JÁNOS (1896), Helynevek. *Nyr.* 25: 380–1.
- MARIÁNOVICS MIHÁLY (1914), Szláv jövevényszók. *Nyr.* 43: 14–7.
- MARIÁNOVICS MIHÁLY (1917), A magyar–szláv nyelvviszonyhoz. *Nyr.* 46: 267–73.
- MIHÁLY JÁNOS (2006), Földhasználat, földtulajdon egy Kis-Homoród vidéki nagyközségben. In: *Areopolisz*. Szerk. HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY–KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA–RÓTH ANDRÁS LAJOS. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok 6. Székelyudvarhely. 182–216.
- MIKOS JÓZSEF (1935), A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- MTE. = *Török-magyar-kori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár I–IX*. Összegyűjtötték [később: szerkesztették és jegyzetekkel ellátták] SZILÁDY ÁRON és SZILÁDY SÁNDOR. Pest, 1863–72.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájjszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- NÉMETH GYULA (1940), 1055: Kangrez. *MNy.* 36: 326–7.

- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- O. = ORBÁN BALÁZS, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból 1–6*. Pest, 1868–1873.
- OrmSz. = *Ormánsági szótár*. Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
- PAÁL GYULA (1876), Helyreigazítások, magyarázatok. *Nyr.* 5: 514–6.
- PAIS DEZSŐ (1911), Helynévmagyarázatok. *MNy.* 7: 166–70.
- PAIS DEZSŐ (1931), M. M.-nak. *MNy.* 27: 144.
- PAIS DEZSŐ (1938), Ványol, ványadt, ványszorog. *MNy.* 34: 236–42.
- PAIS DEZSŐ (1964), A régi úton a veszélyben forgó Tátika név védelmére. *MNy.* 60: 404–14.
- PallasLex. = *Pallas Nagy Lexikona 1–18*. Bp., 1893–1900.
- PETRI MÓR (1901–1904), *Szilágy megye monográfiája I–VI*. Zilah.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- PUKKAI LÁSZLÓ (2002), *Mátyusföld I. A Galántai járás társadalmi és gazdasági változásai 1945–2000*. Komárom–Dunaszerdahely.
- PURUCZKY BÉLA (1968), Buda magyar dülöneveiről. *Nyr.* 92: 398–416.
- RévaiLex. = *Révai nagy lexikona 1–20*. Szerk. RÉVAI MÓR. 21. Szerk. VARJU ELEMER. Bp., 1911–1935.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
- SZARVAS GÁBOR (1874), Nyelvtudományi irodalom. *Nyr.* 3: 260–7.
- Székelyföld = *Țara Secuilor — Székelyföld — Szeklerland [térképe]*. Bp., 1997.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. Megjelenés alatt.
- SZILÁDY ZOLTÁN (1935), Népnyelv. Tájszójegyzék. *MNy.* 31: 195–9.
- SZINNYEI JÓZSEF (1915), A Magyar Tájszótárhoz. *MNy.* 11: 395–9.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.

- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- Z. = *A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Bp., 1871–1937.
- ZAICZ GÁBOR (főszerk.) (2006), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Bp.
- ZalaiOkl. = *Zala vármegye története. 1. Oklevéltár (1024–1363). 2. Oklevéltár (1364–1498).* Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp., 1880–1890.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–52.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.

Farkas Tamás

Két háromszéki településnévről*

Kilyén, Szotyor és ami körülöttük van

1. Kilyén és Szotyor néhány száz fős, középkori alapítású és napjainkban is csaknem színmagyar lakosságú falvak Háromszéken (Kovászna megye), Sepsiszentgyörgy közelében, melyhez 1968 óta közigazgatásilag is tartoznak. A két falu az Olt és a Feketeügy között elnyúló, termékeny Szépmező szélén, Sepsiszentgyörgytől délre, az Olt partján terül el. Rajtuk vezet keresztül a Sepsiszentgyörgy–Brassó útvonal, a mai 12-es műút. Határaik: a nagyvárossal délkeletről szomszédos Kilyénnek Sepsiszentgyörgyön kívül Szentiván, Uzon, Szotyor és Sepsiszentkirály; Kilyén déli szomszédjának, Szotyornak pedig Kilyéneken kívül Uzon, Kökök, Illyefalva és Sepsiszentkirály. (Történeti áttekintésben lásd ELEKES 2006.)

A két település közül Kilyén a régebbi. Területén (bronzkori és római kori előzményeket követően) 12. századi település nyomait találták a régészek, nevének első feljegyzése pedig — a legtöbb környékbeli helységgel, köztük Sepsiszentgyörggyel együtt — a kiemelkedő fontosságú 1332–7. évi pápai tizedjegyzékből maradt ránk: sacerdos de *Kylien*. A Kilyénnel szomszédos Szotyort itt nem említi a felsorolás, így feltehetőleg későbbi alapítású, illetve saját egyházzal még nem rendelkező falu lehetett. Egykori temploma 1463-ban már biztosan állt, ahonnan fennmaradt egy 1426-ban öntött harang is. A falu első említése azonban 1448-ból származik: *Zwthyor*. (A korai helynévi adatokra lásd FNESz., a későbbiekre SZABÓ T. 2: 86–102 és 178–81 passim. A két falu történetére lásd ORBÁN 1869: 36–7 is, összefoglalóan pedig BINDER PÁL és CSEREY ZOLTÁN „Településeink múltja” sorozatában készült tanulmányait; utóbbiak kéziratáért köszönet a Székely Nemzeti Múzeum munkatársainak.)

A két helységnévből származtatható erdélyi családneveket családnévszótárunk (CsnSz., a SzékOkl. alapján) a 16. századtól adatolja kellő biztossággal, természetesen sokféle írásmóddal: 1516: *Franciscum Kylyeny*; illetve 1576: [szotyori lakosok nevéként] *Zottiorj* stb. Ezek esetleges előzményeit azonban, a *de* + helynév formát természetesen korábbi okleveles említésekben is megtalálhatjuk (pl. 1448: Mathias filius Alberti *de Zwthyor*, TörtTár. 28: 71). Az 1602. évi, Basta korabeli székely összeírásban a *Kilyéni* és a *Szotyori* családok a név-

---

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

adó falu székely családjai között is megemlíttetnek (SzékOkl. ÚS. 4: 65, 66). Később azonban mindkét faluban kihalt a családnév, s a 20. századra hasonló személynév helyben legfeljebb nemesi előnévként tartható számon, a Szotyorban élő *szotyori Nagy* család révén.

Mindkét település — mint Háromszék középkori helységnevei általában (vö. KNEZSA 1943–1944/2001: 101–4 és térképmelléklet) — magyar eredetű nevet visel. Egykori birtokosokról, illetve valamely jelentősebb lakójukról kaphatták nevüket, ősi és jellegzetesen magyar névadással, pusztá személynévből; azaz: a két korabeli magyar személynév minden további elem (képző, utótag) hozzáadása nélkül vált helynévvé (FNESz.). Megjegyzem, így a fentebb idézett családnévi adatokban (főleg a személynévként bőven adatolható *Kilyén* kapcsán, lásd még alább) apanévképzős alakokat is feltehetnénk, de *-i* képzős, személy-/helységnevi családneveinket egyébként is (*Mihályi*, *Tamási* stb.) elsősorban a birtok-, lakó- vagy származási helyre utaló nevekként valószínűsíthetjük (vö. a CsnSz. gyakorlatát is). A családnévi adatok jellemzően erdélyi volta és a két településnév egyedi előfordulása a magyar nyelvterületen pedig e családneveknek az itt tárgyalt két háromszéki helynévből való származtatását erősítik meg.

A két helységgel együtt mindkét településnév megszakítatlan folyamatosággal, egyedi előfordulású helységnevként s lényegében változatlan formában maradt fenn a magyar nyelvhasználatban napjainkig. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a századforduló környékén zajló országos helységnevérendezés során sem merült fel más névváltozat, illetve érdemi megjegyzés a két falu nevének kérdésével kapcsolatban (lásd KSH *Kilyén*, *Szotyor*; vö. MEZŐ 1999 is).

A két helynév tehát egyazon etimológiai kategóriába sorolható. Alakjuk (a név formája) és alapvető jelentésük (az adott települést történeti változásai során azonosító, másoktól megkülönböztető szerepe) láthatólag nem változott. Ezen hasonlóságok, illetve a látszólagos változatlanság mögött azonban mégis rejlenek eltérések, illetve módosulások is. Ezeket a helységnevek motiváltságának későbbi értelmezéseiben tapasztalhatjuk. Változásuk magyarázataként a mindenkori szinkrón névanyagok és a névadási szokásoknak az évszázadok során lezajlott átalakulásai szolgálnak, továbbá már eleve azok az eltérő vonások, melyek a helynévvé vált egykori két személynév jellemzői voltak. Az itt említett jelentésbeli változások mellett szót lehet még ejteni majd bizonyos névváltozatokról, illetve lehetséges szerkezeti változásokról is, melyek a két helységnevet érintették. S beszámolhatunk végül a falvaknak a román nyelvben létrejött megnevezéseiről, melyek egyrészt a magyar névanyag adottságain és a külső nyelvtörténeti tényezők változásán alapulnak, másrészt pedig a nevek használati értékének megváltozásával járhattak együtt.

2.1. A *Kilyén* helynév alapjául szolgáló régi magyar személynév a végső soron kelta, nyelvünkbe egyházi latin közvetítéssel érkezett *Kilianus* ~ *Chilianus* névből származtatható, mely egy 7. századi bajorországi vértanú, Szent *Kilián*

würzburgi püspök neveként került be a korabeli martirológiumokba (FEKETE 1992: 63). Középkori tisztelete igazán jelentős nem volt Magyarországon. MEZŐ ANDRÁS vonatkozó gazdag magyarországi adattára (MEZŐ 2003: 189) csak Tiszaeszlár templomának címeként adatozza, erdélyi patrocíniumáról nincs tudomásunk (lásd még LÉSTYÁN 1996: I, 13–5 is), s BÁLINT SÁNDOR tisztelettörténeti alpművének ide vonható néhány adata is inkább csak a török idők után érkezett német telepések körében kimutatható kultuszát emeli ki (BÁLINT 1998: III, 37). A szent egyházi ünnepe (július elején) azonban a korabeli martirológiumi névadás és a születésnap szerinti keresztelések révén eleve biztosíthatta helyét a magyar névanyagban.

Személynévként korántsem volt ismeretlen. Latinos és magyaros formában, sokféle alakban viszonylag bőven adatozható Árpád-kori forrásainkból: pl. 1138/1329: *servorum Kiliani*, 1202–3/1500 k.: *Kilian*, 1210: *Gelianus*, 1211: *Kylien*, 1218: *Gelian* stb. (ÁSz. 462–3). Az apa nevére utaló, megkülönböztető névelemként is megjelenik egyes személyek megnevezésében: pl. 1308: *Dionysius Kilianus* (FEHÉRTÓI 1969: 104), és ha nem is tömegesen, de később öröklődővé váló családnevek alapjává is válik: pl. 1403: *Georgio Kellyen*, 1601: *Thomas Kilian* stb. (CsnSz. *Kilián*). Az elkövetkező századokban azonban legalábbis igen megritkul a névcsalád tagjainak használata; KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 16–18. századi adattárában (1961) mindenesetre nem leljük nyomukat. A 20. század keresztnévanyagában is ritka, de jelen van. A *Kilián* név megtalálható például első általános célú kis keresztnévszótárunkban is (PALÓCZI 1927), az újabb kori anyakönyvezés története szempontjából meghatározó szerepű „Magyar utónévkönyv”-ben (első kiadása: LADÓ 1971) pedig két régi magyar alakváltozatával: a *Gellén*-nel és a *Kilény*-nyel együtt szerepel az elfogadható magyar keresztnévek között.

A szóban forgó, a középkorban nálunk is használatos személynév érthető módon több magyar helységnévben is megjelenik: pl. Borsod m., 1237/1244/1356: *terra Kyliani* (Gy. 1: 782, vö. KMHsz. *Kilián(földe)* a.); Ny-Szlovákia, 1404: *Kylyanvasardya* (> 1416: *Gelyenfalw*, *Gylyenfalw*, azaz *Gellénfalu*, párhuzamos szlk. névadással R. *Galanová*; SZABÓ G. 1998: 36; KÁZMÉR 1970: 279, *Gellénfalva* (!?); FNESz. *Gellénfalu*); Gyergyó, 1576: *Kylienfalva* (*Kilyénfalva*, KÁZMÉR 1970: 168); az alapjául szolgáló latin személynév más származékai úgyszintén (lásd még FNESz. *Gelénes*, *Gellénfalu*, *Gellénháza* is). Az adott személynév, illetve változatai — mint e példák is látható — különböző szerkezetekben jelenhettek meg a régi magyar helységnévvadásban. Az ezeket a névtípusokat képviselő falvak nem közvetlenül magáról a szentről (s nem is templomáról, ti. arról *Szent-* előtagú helynév született volna), hanem valamely, az ő neve után elkeresztelt személyről (a falu birtokosáról, valamely fontos lakójáról) kaphatták nevüket — megfelelően a korabeli személy-, illetve helynévadási gyakorlatnak.

2.2. Tudós, ám a helynévtörténetben kellőképpen nem megalapozott magyarázata eredeztetheti tehát csupán Kilyén nevét egyszerűen a vértanú püspöktől. Ahogyan azt a több tudományterülettel, köztük etimologizálással is szívesen (bár gyakorta nem megbízhatóan) foglalkozó BENKŐ JÓZSEFnek az 1770–80-as években latin nyelven íródott „Transsilvania specialis” című munkájában, további fejtegetések nélkül olvashatjuk: „Kilyén, melyet Szent Kiliánról neveztek el” (1999: II, 121). Magyarázatának módját egy évszázaddal később ORBÁN BALÁZS (1869: 37) is így minősíti: „egy kissé erőltetve” — igaz, más magyarázatot ő sem ad hozzá. (BENKŐ JÓZSEF egyébként a közeli *Gidófalva* nevét hasonlóképp közvetlenül Szent Guidó nevéből eredeztette, míg érdekes módon a gyergyói *Kilyénfalva* nevét megjegyzések nélkül hagyja; 1999: II, 121, 263.)

Későbbi, illetve népi, illetve másféle magyarázatok után érdemes kutatnunk azonban PESTY FRIGYES országos helynévgyűjtésének anyagában is. PESTY 1864-es (azaz ORBÁN BALÁZS munkájával kortárs) kéziratos anyaga, illetve az azt jegyző helyi unitárius és református pap közlése (a falu lakóinak túlnyomó többsége ezekhez a felekezetekhez tartozik) viszont az eddigiektől lényegesen eltérő személynévi hátteret vázol fel: „A’ helység érintett elnevezéséről sem okiratilag, sem szohagyományilag tiszta tudat nints, — azomba hihetőleg az Avarok egy Kilián nevezetü Vezérik nevérol örökölte volt a’ Helység el neveztetését ugy látszik való szine”. (PESTY, Kilyén. Hasonló névmagyarázatot erdélyi településnévvel kapcsolatban amúgy szűk évszázaddal korábban BENKŐNél is olvashattunk, de történetileg kézenfekvőbb esetben, a *Zoltán* név kapcsán: „történetesen egyik magyar fővezérről neveztek el”; 1999: II, 121.)

Mindkét itt említett — a BENKŐ- és PESTY-féle, s egyaránt — bizonyosan helytelen névmagyarázat közös abban, hogy a *Kilyén* településnevet személynévből származtatja. BENKŐ JÓZSEF, a 18. század második felének sokoldalú tudósa a kevéssé közismert egykori szent nevéből, a 19. század közepének helyi értelmisége: protestáns lelkészei pedig korukhoz, közösségükhöz és magukhoz is illőbben történeti-mondai színezetben magyarázzák. A személynévi eredeztetést a helynév jelnévi, azaz etimológiailag nem átlátszó jellege és a helynevek nagy tömegének közismerten személyek nevéből való egyszerű keletkezése is kézenfekvővé tette. Az pedig, hogy a névadó személyben a helyi (s egyúttal művelt) névmagyarázó igény nem akárki, hanem egy avar — és a név újkori alapformájával (*Kilián*) említett, tehát nem pusztán a falunévből (ti. *Kilyén*, *Kén*, illetve a „[N]ép nyelvin: Kiën”; PESTY, Kilyén) feltett — vezér személyét jeleníti meg, művelődés- és mentalitástörténeti szempontból is jellemzőnek tekinthető.

Végezetül említsük meg, hogy szoros értelemben vett népetimológias helynévmagyarázatra nincs adatunk a falu nevével kapcsolatban. Azt pedig, hogy ez itt is elképzelhető lenne, éppen a gyergyói *Kilyénfalva* példája is igazolja. *Kilyénfalva* nevét (helyi ejtésben *Kénfalva*-ként is) a népi magyarázat szerint ugyanis az itt „elsőnek letelepedő emberről kapta, aki kínnal (*kénnal*) szerezte

meg betevő falatját”; lásd a falucsúfolóban is: „Kénfalva kínlódik” (KOLUMBÁN 1996: 16). Kilyén nevének helybeli ejtése ugyanígy lehetővé tehetett volna, bár szükségszerűvé természetesen nem valamely hasonló népi magyarázatot.

3.1. A *Szotyor* helységnév alapjául a FNESz.-ben feltett személynév KISS LAJOS állásfoglalása szerint talán az ismeretlen eredetű *szatyor* közzszóval (‘kosár, táskaféle’, első adatai: 1364, illetve 1395; lásd EWUng.) függ össze. Ebben az esetben a foglalkozásra utaló egykori világi névadás példáját valószínűsíthetjük benne (vö. pl. 1211: *Sorloud, Sorud, Varsa*; lásd még PAIS 1966: 21–2). Tárgynevek az előállított tárgy vagy a jellegzetes munkaeszköz neveként minden további nyelvi elem (képző, összetételi tag) hozzáadása nélkül is személynévvé válhattak. Ennek az általános emberi szemléletből fakadó lehetőségét az újabb kori ragadványnevek vizsgálata is igazolja, lásd pl. *Bórszivar, Bükkfa, Dikics, Páncél, Salak* (B. GERGELY 1977: 156–7; az alapvető motivációt akár szavajárási jelleggel is színezve: *Vinkli*, lásd ÖRDÖG 1973: 397). Újabb kori falusi ragadványnévként egyébként a *Szatyor*-t is adathatjuk, a gúnynévnek minősített elnevezés motivációjáról azonban sajnos, nincs információnk (ÖRDÖG 1973: 397).

3.1.1. De térjünk vissza az ómagyar kori névanyaghoz és az etimológia kérdéseihez! Az 1211. évi Tihanyi összeírás *Zotur* alakban írt szolganeve kérdőjelesen a *szatyor* közzszó első adataként szerepel történeti-etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.). E személynévre azonban az Árpád-korból nincs több adatunk, az ÁSz. utalása pedig, mely az ugyancsak egyszeri előfordulású 1272: *Zoitur* névvel való összevetést ajánlja, éppen hogy nem erősíti ezt a magyarázatot (ÁSz. 855, 858). Az itt említett személynévet — SCHÜTZ ÖDÖN egy anekdotikus hangvételű utalásából (1998: 147) kiindulva — egy török *satyr*- ‘eladó’ szóra sem nagyon vezethetjük vissza, mert a megfeleltethető török személynévi adatoknak — az Onomasticon Turcicum gazdag anyaga alapján, BASKI IMRE szíves közlése szerint — valójában híjával vagyunk. A fentebb említett közzszóval nyilván csupán azonos alakú *szatyor, szotyor* szavak (‘blúz’, ‘vízen úszó hó- és jéggomoly’), illetve szavunk további jelentései (‘ellenszenves öregasszony, -ember’, ‘csirkeborító’, ‘szövőszék’ stb.) pedig érthető módon: névjelentéstani, illetve történeti okokból nemigen jöhetnek szóba a feltett *Szotyor* személynév magyarázatában (legtöbbüket együtt lásd TESz.).

A *szatyor* közzszó régi szójegyzékeinkből már ‘kosár, táskaféle’ értelemben adatható: 1395 k. BesztSzj.: *zathar*; 1405 k. SchlSzj.: *zatyor* stb. (Gl., EWUng.), s ugyanezen jelentéssel, későbből az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” állományából is (1570: ‘kosár’, 1664: ‘kb. táská’ stb.; SzT.); „Székelyes kiejtéssel: *szotyor*” (CzF.). Hasonló jelentésben él és használatos a szó a legújabb időkig is a népnyelvben. Általános tájszótáraink tanúsága szerint *szotyor* alakban a székelység körében, illetve — nem csupán, de jellegzetesen — a Székelyföldön él, ha-

sonló jelentésekkel, vö. Tsz.: 'lapos, nádból szőtt hosszú kosár', MTsz.: 'kétfülű, hosszúkás, tarisznyaforma, összelapítható gyékénykosár', ÚMTsz.: 'egy- vagy kétfülű fonott kosár' (szerkesztés alatti adat, köszönet érte HOSSZÚ FERENCnek). Ezt erősíti meg a „Székely nyelvöldrajzi szótár” anyaga (GÁLFFY-MÁRTON 1987 *kosár*), s persze a „Romániai magyar nyelvjárások atlasza” (RMNyA. 4: 1102. sz. térkép); bár legújabb — azonban reprezentatív értékűnek nem tekinthető — erdélyi tájszótárunk érdekes módon nem tartalmazza (SÁNTHA 2004). A néprajztudomány a kasornya Erdély keleti részén használatos változataként tartja számon: „kisméretű, ritka szemű teherhordó háló, edények kézben való szállítására szolgál”, amely egykor kizárólag a nők teherhordó eszköze volt, s melyet a Székelyföldön a szegényebbek háziiparként állítottak elő, eredetileg pedig a halász-csikász életmód eszköze lehetett (NéprLex. *kasornya*, illetve *szatyor*). Szótörténeti és nyelvöldrajzi szempontból nincs akadálya tehát egy hasonló alakú személynév *szatyor* közszóból való eredeztetésének.

3.1.2. A *szatyor*-nak nevezett használati eszköz készítésével foglalkozó személyt *szatyros*-nak, *szatyorkötő*-nek nevezték a régiségben. Ezt igazolhatjuk a szó családnévként számon tartott néhány előfordulásával: 1552: *Zyatrios* stb., 1565: Paulus *Zagyorketeo* (előbbi néhány további felvidéki adat élén, utóbbi egyetlenként és itt csak *gy*-s formával; CsnSz.). Hasonlóképpen tanúskodik a SzT. ugyanezen időszakból származó s mindösszesen egy-egy adata is: 1568: *Ilona szatyor kotho* (*ty*-s formában), 1570: *Ilona Zattyros Peterne*. (A Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyvéből származó két adat egyébként vélhetően ugyanarra a személyre vonatkozik, így egyúttal esetleg mindkettő személynévi értékű is.) A *Szatyor*-t a *Szatyorkötő* rövidüléséből keletkezett névként tartja számon a „Régi magyar családnevek szótára” — mint rendszeresen a hasonló típusú családnevek esetében (vö. pl. elsősorban a *Gúzs*, *Hordó*, *Mész*, *Páncél*, *Párta*, illetve *Kürt*; továbbá a *Juh*, *Kappan*, *Malom*, *Ménes*, *Méz*, *Mező*, *Nád*, *Pecsenye*, *Pince*, *Rét*, *Rúd* családnevekkel; CsnSz.). Maga a *Szatyor* családnév ugyanakkor több helyről, több előfordulással s korábbról adatolt ugyanitt, mint a csak szó szerint mutatóban idézhető *Szatyorkötő* (de a *Szatyros* is): 1433/1434: Anthonio *Zathor* (Zala m.), 1522: Fabianus *Zathjor* (Csongrád m.) s még néhány adat (Kiskunság) is.

A *szatyor* szóból származó foglalkozásneveket családnévszótárunk az *Erszény* címszó alatt utalozott következő családnevekkel rokonítja: *Erszény*, *Erszényes*, *Erszénygyártó*, *Szagyorkötő*, *Szatyor*, *Szatyros*, *Tanisztrakötő*, *Tarisznya*, *Tarisznyás*, *Tarsoly*, *Táska*, *Tassolyos*, *Tüszös*, *Zsák*. A CsnSz. adatait szemlélve a 'szatyorkészítő' névcsaládja az *Erszény*, *Erszényes*, *Erszénygyártó*, s még pontosabban a *Tanisztrakötő*, *Tarisznya*, *Tarisznyás* névegyüttessel áll egyértelmű párhuzamban. Utóbbiak egyaránt ritkák, az 'erszénygyártó' jelentésű családnevek között viszont valóban messze az *Erszénygyártó* változat a legerősebb, s ennek alapján is feltehető lehet a *Szatyorkötő* > *Szatyor* névkeletkezés lehetősége.

Ha ezekkel nem is szemben, de ezek mellett egy *Szatyor* típusú családnévről azonban legalább annyira, sőt még inkább valószínűsíthető, hogy az nem (csupán) a mesterségnévből keletkezett *Szatyorkötő* családnévből (azaz csupán szerkezeti változással) alakulhatott, hanem az adott foglalkozáshoz szorosan kapcsolódó tárgy nevéből közvetlenül, metonimikus alapon (ugyanazt kifejező, bár kevésbé célszerű megfogalmazásban: jelképesen, szimbólumként; vö. HAJDÚ 2003: 351–2, 773), azaz jelentésbeli névalkotással (is) keletkezhetett (erre lásd még az erről a szemléleti módról korábban elmondottakat). A *Szatyor* családnevek esetében az egykori világi személynévből mint apanévből való származtatás a foglalkozásnévi magyarázattal szemben mindenesetre jó eséllyel kizárható.

Az itt valószínűsített motiváció, illetve keletkezésmód mellett azonban tanulságos lehet megjegyeznünk, hogy éppen a *szatyor* első kétségtelennek tekintett (fentebb már hivatkozott) előfordulása a tolvajok és egyéb gonosztevők nevei között említett 1364: „Paulum dictum *Zagyurwagou* alio nomine *filetlenpal*” ragadványnévi adatból (‘szatyorvágó’) származik (OkI Sz., vö. még FEHÉRTÓI 1969: 29). Ez figyelmeztet minket arra, hogy adott név feltehető, sőt nyilvánvalónak tűnő motivációja — más lehetőségek, például jellegzetes használati tárgyról történő elnevezés mellett — még akár ugyanazon jelentéstani és motivációs típuson (itt: a foglalkozásnevek körén) belül valószínűsítve is teljesen egyértelműnek nem tekinthető. Egy adott tulajdonnév keletkezésében, ha nem is az adott név minden viselőjére kiterjedően, de egyes névviselők esetében elképzelhető (tehát ki nem zárható) valamilyen más motiváció érvényesülése.

A vizsgálatra feltett *Szatyor* ~ *Szotyor* személynév esetében a foglalkozásnévi motivációt mindenesetre a személynévadásunk jellegéről meglévő ismereteink és a fentebb említett néprajzi-művelődéstörténeti vonatkozások is a legelfogadhatóbbnak mutatják. Az utóbbi fejtegetések a településnév feltehető alapjául szolgáló egyénnévhez képest egy másféle, a régi magyar helységnevéadásban szerepet nem játszó, általában pedig történetileg is későbbi személynévtípus: a családnév kérdéseit boncolgatták. Ezek a felvetések kapcsolódhatnak azonban — ahogy a ragadványnévanyag vállalása is — egy régi egyelemű személynév lehetséges motivációjának feltárásához is. Ugyanúgy az emberek megnevezésére alkalmazható nyelvi eszközök lélektani és szemléleti hátterére világítanak rá, számba vételükről ezért nem lenne érdemes lemondanunk.

Összefoglalóan tehát: ha létezett egy *Szatyor* személynév és az valóban a *szatyor* közszóval állt összefüggésben, akkor az — az elnevezés pontos módjától függetlenül is — valószínűsíthetően a *szatyor* szóval megnevezett tárgy készítőjét jelentette, akinek a puszta személynévből pedig keletkezhetett településnév a szóban forgó területen, a szóba jöhető nyelvtörténeti korszakban, *Szotyor* alakban. Mindezeket a szótörténet és szóföldrajz, a tárgy- és művelődéstörténet, továbbá a névadásban megnyilvánuló emberi szemléletmód s az ennek megfelelő nyelvi eszközök, a személy- és helynévtörténet, illetve e névkutatás ismeret-

anyaga egyaránt lehetségesnek láttatja — még ha a kiindulásként feltett személynévre nincs is megbízható adatunk az ómagyar kor első feléből.

3.1.3. A megfelelő személynév adatolhatóságának hiánya azonban arra is indít minket, hogy a településnév közszói eredetének lehetőségét is mérlegre tegyük. A *szatyor* ~ *szotyor* szó (illetve szavak) ismert, fentebb már említett jelentései a helységnevadás szemléleti háttereként viszont nem vehetők számításba. Kevésbé tűnne valószínűnek a közvetlen, azaz személynévi áttétel nélküli foglalkozásnévi eredeztetés is. Csábítóan tűnhetne a szóban forgó közszó esetében egy 'vizinövény (ti. amelyből a szatyort készítik)' típusú jelentésből való származtatás, amelyre az ótörök eredetű *gyékény* szó jelentéstörténete kínálja a megfelelő párhuzamot: 1. VR., 1219/1550: ? de villa *Geken* (helységnevi adat!) stb., 'egyfajta vizinövény'; 2. JókK., 1372 u./1448: 'ebből készült takaró, szőnyeg'; 3. 1544: 'belőle szőtt kosár' (!) — az egyébként is gyakori 'anyagnév' → 'az anyagból készült tárgy' jelentésfejlődés adott fogalomkörben megtalálható példjaként (lásd TESz.). A kérdéses szó 'vizinövény'-féle jelentését azonban egyáltalán nem tudjuk adatolni, a legkorábbi egyértelmű előfordulások is már a 'kosár, táskaféle' jelentésre utalnak. Pedig a *szatyor* szót egyébként próbálták már összefüggésbe hozni a szláv *szittyó*-val és a belső keletkezésű, hangutánzó eredetű *szotyog* szócsaládjával is, ezeket azonban az újabb etimológiai szakirodalom nem tartja valószínűnek, szavunkat ismeretlen eredetűként tartva nyilván (lásd TESz. *szatyor*, illetve *szotyka*). A közszói eredeztetés esetében ráadásul még inkább hiányolnunk kellene a hasonló helységneveket a magyar nyelvterületről — márpedig e név egyedi előfordulásúnak tűnik.

A *Szotyor* településnév eredetét tehát, az eddigiekben elmondottak szerint megnyugtató biztossággal nem sikerült tisztáznunk.

3.2. A falu nevének a helyi nyelvjárásra jellemző *szotyor* szóval fennálló hasonlósága mindenesetre annyira erőteljes, hogy tulajdonképpen minden ismert névmagyarázat egyszerűen erre a szóra vezeti vissza a falu elnevezését. Természetesen egyaránt közvetlenül a közszóra, nem pedig egy, a magyar egyénnév-anyagban alapvetően — vagy legalábbis hosszú évszázadok óta — ismeretlen névre. A *Kilyén* név magyarázatai kapcsán már említett BENKŐ JÓZSEF is így vélekedett erről (1999: II, 121): „Szotyor: úgy hiszem, így nevezték el, mivel ennek az előző lakosai a vékony varjúmákból (*Hibiscus*) kosárkát szoktak fonnni; a kosárka (*Rohr Körblein*) először a székelyeknél és a magyaroknál a *szotyor* vagy *szatyor* névre hallgat”. Igaz, BENKŐ a *Kilyén* magyarázatánál még erőltetettebben hozzáteszi: „hacsak nem akarod Szent Szótériusztól származtatni” — de ezt láthatóan maga sem tartja valószínűnek (i. h.). Az 1860-as évekbeli forrásaink szerint pedig: ORBÁN BALÁZS nem tesz említést a név eredetéről, PESTY FRIGYES helyi adatközlője pedig a falu nevét szintén a szóban forgó közszóra vezeti vissza: „nevét a mint tudatik, a körülötte régentén termett nádból szöni szokott

szotyortól vette” (PESTY, Szotyor). A helynévadás lehetséges szemléleti alapját ezek a magyarázatok természetesen nem mérlegelik.

A *Szotyor* : *szotyor* egybeesés a népi humort is táplálja, ahogyan azt hamar megtapasztalhatja az ide látogató (lásd FARKAS–ZÁNTÓ é. n.). A falu nevével kapcsolatos élcelődő kérdést a szotyoriak is előszeretettel teszik fel: *Főznek-e Szotyorban káposztát?* A helyes válasz *Nem, csak fazékban*, avagy *Igen, a fazékban*, *nem szotyorban*, netán *Szotyorban igen, ha van fazék* formában hangzik. A becsapós kérdés hátterét egyrészt a *szotyor* szó már tárgyalt jelentése (’kisméretű, ritka szemű teherhordó háló, edények kézben való szállítására’) biztosítja. Másrészt pedig a közeli falvakra, illetve lakóikra vonatkozó csúfolók, melyek szerint a szentkirályiak a *csürrentősök*, a kökösiek a *gólyások* (megfőzték a gólyatojást), az illyefalviak a *legyesek* (felkergették a legyeket a padlásra, majd elvették a létrát), a kilyéniek *olajosok* (akik kutyából, macskából préseltek olajat), a szotyoriak pedig a *káposztások* — ami nyilván a helybeli kertészkedés (megeszerte ismert, vö. SEPSISZÉKI NAGY 1998: 34) meghatározó voltára kíván utalni. Hasonló szójáték az alapja annak az anekdotának is, mely szerint, mikor egy kászoni ember meghalt a falu területén, s Kászonba üzentek, hogy eltemessék-e az illetőt *Szotyorban*, ezt a választ kapták: míg lesz Csíkban csak egy fenyő is, *szotyorban* nem temetünk. Megjegyzem még: bár elképzelhető, hogy a szónak más jelentése is ismeretes a környéken, erre vonatkozó adatot ottlétünkör nem hallottunk. (Vö.: „Székelyföldön [...] tudomásom szerint egy obszcén fogalom gyöngédítő megnevezésére is használják”: HORGER 1944: 10; ez valószínűleg összefügg az SzT.-beli *szatyor* 4. jelentésével: ’női szeméremtest’. Ezt a jelentést más szótáraink nem tartalmazzák, bár a *vén szatyor* kifejezésnek a német nyelvi párhuzamon, illetve tágabb értelemben vett szemléleti megfelelőin túl is esetleg közvetlenebb magyarázataul szolgálhatna; vö. TESz.)

4.1. A két falunév esetleges alakváltozatainak ügyében tájékozódva *-falva* utótagú változataikra is rábukkanhatunk a történeti adatok között. Az 1576. évi *Zottiorfalva* (jobagiones nostros in possessione nostra *Zottiorfalva* in sede Siculicali Sepsi existente; SzékOkl. 5: 103) formát Báthory Kristóf vajda latin nyelvű adománylevelében találhatjuk meg. Azonban már ugyanezen oklevél külsején is az általánosan ismert névformát olvashatjuk: *Donatio prior super Zotyor* (i. m. 104), az itt tárgyalt ügyet folytató, következő évi oklevél szövegében hasonlóképpen (i. m. 108); s általában is minden korábbról vagy későbből fennmaradt említésében.

Kilyén esetében is éppen hogy csak találunk *-falva* utótagú, vagy legalábbis annak látszó, mindenesetre csupán levéltári adatot: 1576/18. sz. e.: *Killyen falva*, Közel es tul a kö hidon az Olt viziig (SZABÓ T. 2: 86); 1728: Vagjon edgj darab erdő (...) Pal Pataka mellett; vic[inusa] Szemerja felől *Killyen falva* erdeje (SZABÓ T. 2: 92). SUCIU fontos (a FNESz. által is rendszeresen forrásként hivatkozott) történeti helynévszótárának vonatkozó szócikkében találunk még

egy 1591-ből származó *Killyénfalva* adatot is (SUCIU 1: 141), ám a hivatkozott forrásban (SzékOkl. 5: 151) az adat szövegkörnyezetének is utánanézve a következőt találjuk (sajnos, magyarul és nem betűhű közlésként): „Barabás Tamást Killyénfalváról Gyergyóból” [ti. teszi lófővé társaival együtt vasbányásként szerzett érdemei elismeréséül Báthory Zsigmond]. (Hogy a pusztán a SzékOkl.-ra hivatkozó SUCIU fentebb említett, betűhívnek látszó adata honnan származik, külön kérdést jelentene.) Azaz: ez az előfordulás valójában nem a háromszéki *Kilyén* (*Chilieni*), hanem a gyergyói *Kilyénfalva* (*Chileni*) adata. Sőt, valójában a gyergyószéki falu második legkorábbi adata, amely azonban a vonatkozó szakirodalomból (vö. SUCIU 1: 141, SZABÓ T. 8: 117, KOLUMBÁN 1996 és felhasznált helytörténeti forrásai) egyaránt hiányzik. (A szokásos adatolás jelenleg: 1576, majd 1702; előbbi egyébként Tekerőpatak — részben ennek kirajzásából alakult ki Kilyénfalva — nevének első előfordulása is: *Tekereopatak* cum *Kyllienfalva*, bár SZABÓ T. Tekerőpatak nevét a maga helyén csupán 1610-től adatolja; lásd 8: 117, 129.) A dolog magyarázatát egyébként minden bizonnyal a Székely Oklevéltár 1896-ban megjelent, vonatkozó 5. kötetében lelhetjük meg. Ennek mutatója ugyanis a sepsiszéki Kilyén falu neve alatt utal erre az előfordulásra, amely a viszonylag kései alapítású Kilyénfalva esetében korai, tehát lényeges adat lenne, a csaknem két és fél évszázaddal korábbról adatolható sepsiszéki Kilyén viszonylatában azonban nem keltette fel az erdélyi történeti névanyaggal foglalkozó kutatók érdeklődését. (A két hasonló nevű erdélyi település egyes névadatait egyébként SUCIU névmutatója mindettől függetlenül is keveri.)

A szóban forgó esetleges névváltozatok — azaz az érintett név-, illetve a feltehető névváltozási típus — történeti megközelítéséhez és értékeléséhez nyilvánvalóan érdemes KÁZMÉR MIKLÓS vonatkozó, „A »falv« a magyar helynevekben” című helységnévtípus-monográfiájához fordulnunk (KÁZMÉR 1970, kül. 53–64, 95–121 és térképmellékletek). A két középkori magyar falunévnek valóban elképzelhető *-falva* utótagos változata, a névváltozatoknak pedig ingadozó, párhuzamos használata is a régiségben. Hasonló névváltozatok a Székelyföldön nem ritka személynév + *-falva* típusú helységnevek analógiás hatására másodlagosan is könnyen keletkezhetnek a korábbi adatokból ismert falunév kiegészülésével; s valóban előfordulhat, hogy egy lehetséges változási típus csupán szórványos, mert kellően meg nem erősödött, a korábbi névformát kiszorítani nem képes képviselőiként adatolhatjuk csak őket.

A két falunévből KÁZMÉR adattárában mindenesetre csak a (fentebb betűhíven idézett) *Szotyorfalva* található meg, egyszeri előfordulása révén a „Bizonytalan státusú *-falva*” csoport tagjaként tartva számon (i. m. 301). A Szotyor névéhez hasonló adatsorral rendelkező nyírségi Ábrány falu neve kapcsán ezt írja a szerző: „E szerény adatsorból tetszetős lenne kiolvasni a $\emptyset > -falva > \emptyset$ változás tényét, de éppen az adatok csekély száma miatt ezt nem tehetjük meg”, azaz a

jelenséget így inkább egy $\emptyset > \emptyset \sim$ -falva $> \emptyset$ változás jelének tarthatjuk (i. m. 118).

SZABÓ T. ATTILA háromszéki történeti helynévadattárában (SZABÓ T. 2) ugyanakkor csupán a másik falu, Kilyén vonatkozásában találhatók hasonló változatok. Ezek alapján veszi számba *Kilyén* nevét a háromszéki történeti helynévanyagot kutató BÁRTH M. JÁNOS a névszerkezeti változások helységnévi példának azon csoportjában, melynek tagjai a „16–17. században (...) -falva utótagot kaptak, de a 18. század közepétől újra eredeti alakjukban váltak általános használatúvá” (2007: 215; a vonatkozó térképet animált és interaktív formában lásd a <http://geolingua.elte.hu> honlapon). Az 1576-ból (véletlenül az első *Killyen falva* adattal azonos évből) idézett egyedüli *Zottiorfalva* adat révén *Szotyor*-t is ebbe a kategóriába sorolhatnánk — BÁRTH M. térképére az utóbbi adat érthetően azért nem került fel, mert a korpuszként használt SZABÓ T.-anyagból hiányzik. KÁZMÉR és BÁRTH M. térképei tehát együttesen — de mindig a tényleges adatok szem előtt tartásával — vizsgálva a szóban forgó névtípusok, illetve a kapcsolódó lehetséges változási típusok hátterét, mintáit, lefolyását is jól látható formában tárják fel; egymást és az alapvető szakirodalmat is kiegészítve, pontosítva.

Az itt említett névváltozatok mindenesetre feltűnően ritkák — a *Szotyor* név kapcsán a viszonylagos, a *Kilyén* esetében pedig a meglehetősen adatgazdagság ellenére. (SZABÓ T. 2. történeti helynévgyűjtésében *Szotyor* pár lapnyi adatával szemben *Kilyén* helynevei négyszerte nagyobb terjedelemben szerepelnek, sőt érdekes módon minden más háromszéki településnél jóval gazdagabban adatoltak. Mellékesen jegyzem meg, a SzT.-ből ezért főleg különös módon hiányzik a *kilyéni* címszó — míg a *szotyori*, *kilyénfalvi*, *szentgyörgyi* stb. szócikkek rendre megtalálhatók benne.) Előfordulásuk jellegét tekintve e névadatok esetében talán az is kérdésesnek tűnhet, hogy bennük a *falva* elem valóban a tulajdonnév, a falunév részét képezi-e, vagy csupán annak értelmező kiegészítője; továbbá az is, hogy a beszélt nyelvben is ténylegesen létező, vagy csupán az írásbeliségben alkalmilag megjelenő névforma került be velük az általunk vizsgálható forrásokba. A *Kilyén* kapcsán idézett, 1728-as (más falvaknál még 1729-es is) egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyv esetében történetesen bőven nyílik arra is mód, hogy megnézhessük: más sepsiszéki falvak esetében is jegyezték-e fel éppen ebben a forrásban a szokásostól eltérő névadatokat. Amennyire azonban a vonatkozó említéseket áttekinthettem (lásd SZABÓ T. 2), ez nem volt jellemző erre a forrásra sem. (A szokásostól eltérő, egyedinek tűnő, morfológiai elemmel kiegészült névformával talán csak *Hidvég* nevének esetében: *Hidveg* ~ *Hidvege* találkozzunk a jegyzőkönyv anyagában; SZABÓ T. 2: 61.)

A két településnévre vonatkozó adataink alapján mindenesetre a szóban forgó nevek szerkezeti változását teljes bizonyossággal nem állapíthatjuk meg, de nem is cáfolhatjuk. Annak tehát csupán lehetőségét, illetve valószínűségét fogalmazhatjuk meg.

4.2. A helységnévváltozásoknak egy másik lehetséges, az előzőnél közismertebb típusa a (gyakorta használt nevén: megkülönböztető) előtaggal való kiegészülés. A két településnév a történeti Magyarországon egyszeri előfordulása, s a *Szotyor* helynév esetében nincs is adatunk ilyen jellegű, előtaggal bővült névformára. Kilyén neve azonban olykor — bár feltehetőleg nem a helyi, mindennapi, szóbeli névhasználatban — *Sepsikilyén* formában is használatos volt; még akkor is, ha alaki egybeesés nem, legfeljebb csak bizonyos hasonlóság állhatott fenn más magyarországi helységnevekkel. Igaz, a „megkülönböztető” előtag nem csupán a megkülönböztetés igénye miatt keletkezhetett, ugyanakkor viszont nem is volt szükségszerű a létrejötte (mint pl. adataink szerint *Sepsiszentgyörgy* esetében már 1492-ből, 1854-ben *Sepsiszentkirály*-nál, s további helységnevek egész soránál a századforduló táján zajló hivatalos helységnévrendezés során; lásd FNESz., MEZŐ 1982: 218–29). A *Sepsikilyén* névváltozat esetében az előtag inkább az informativitást, a lokalizálást segíthette. Ez a földrajzi elhelyezkedésre (a székely székre, illetve a nevében a *Sepsi*- névrészt tartalmazó közeli településekre) utaló előtag azonban nem rögzült annyira, mint pl. *Gyergyókilyénfalva* esetében, melyből azonban a hivatalos névmegállapítás során a századelőn el is hagyták a nem is túl régi használatú, „fölsleges” jelzőt (vö. MEZŐ 1999: 131). A jellegzetes, alapvetően használt névforma a háromszéki kis falu esetében a puszta *Kilyén* alak volt és maradt.

5. Erdélyben a magyar falvaknak természetesen román népi elnevezései is születtek, melyek elsősorban az átvett magyar névnek a román hangrendszerhez való igazodásával alakultak ki. Így keletkezett — a német *Kilön* mellett (SZABÓ T. 2: 86) — Kilyén román *Chilieni* neve (egykor *Chileni* változatban is, ami viszont *Kilyénfalva* román hivatalos neve lett). Szotyor román népi neve a magyar névalak egyszerű átvételével létrejött *Sotior*. Bár a puszta személynévből keletkezett (vagy *-i* képzős) régi magyar helységnevek jellemzően egyszerű átvétellel kerültek át egykor a román nyelvbe (lásd KNIEZSA 1943–1944/2001: 35–6), *Kilyén* esetében túl nagy volt a hasonlóság — gyakori és közhasználatú *-i* képzős közsői származékában pedig teljes a látszólagos szerkezeti azonosság — a román helynévrendszer jellemző elemeivel, sőt éppen a személynévi eredetű helységnevek *-eni* (máskor *-ești*) képzővel ellátott csoportjával (vö. *Dobre* > *Dobre-ni*, *Costea* > *Costeni*; *Bukur* > *Bukurești* stb.). A román név így *Kilyén* esetében a magyar helységnév — akár csupán hangalakinak tűnő és csekély, ám a román nyelvérzék szerint egyúttal alapvető szerkezeti változást eredményező — módosulásával fejlődött ki: *Chil(i)eni*, jól beilleszkedve így a román helynévrendszerbe.

A Trianon utáni román hivatalosság a jelnévi eredetű s a román névrendszerbe tökéletesen illeszkedő *Chilieni* nevet változatlanul meghagyta, az ettől mindkét itt említett szempontból különböző román népi nevet, a *Sotior*-t azonban — több más társához hasonlóan — megváltoztatta. A szóban forgó helynév nem ro-

mán jellege és jellemzően áttetsző magyar etimológiája okán, de ennek alapján kézenfekvő módon alkalmazták itt a hivatalos helynévadás jellemző módszereként a név lefordítását. Az így létrehozott alak a *Coşeni* lett; jelentése: 'egy *Coş* [= Kosár] nevű személy emberei, Coşék' (FNESz.). Ez a megoldás az előbb említetthez képest típusánál fogva jóval radikálisabb, s egyúttal szokatlan változást jelentett. Az eredmény mindenesetre a román helynévrendszerbe nyelvi szerkezete szerint sokkal jobban beilleszthető nevet hozott létre. Az itt tapasztalt eljárás a mesterséges, hivatalos névadásnak gyakori jellemzője; egykor, hasonló okokból is, a századforduló környékén az volt a magyar helységnevérendezésnek is (lásd MEZŐ 1982: 138–47, 194–203). Érdemes talán megjegyezni, hogy a mesterséges román névadás az általános magyar névtudatban — a korábban elmondottak szerint is — egyébként nem élő, de a feltételezett etimológiához, a településnév személynévi eredetéhez, valamint a helynévrendszer szemantikai és morfológiai jellemzőihez is illő nevet hozott létre. (Szemben egy elképzelhető közszoói értelmű fordítással, melynek során akár a *szatyor*-nak megfelelő, a magyarból a románba átkerült *soáter* szót is alkalmazhatták volna.) Bár mindezt nyilvánvalóan nem a tudományosan megalapozott szándékosság, hanem a román helységnevérendszerhez való igazítás — fentebb ugyanezen névtípus kapcsán már példázott — szándéka magyarázza.

Ezek a román helységnevek a román nyelvben, a román nyelvű, hivatalos névhasználatban természetesen a vonatkozó magyar nevek helyett állnak; sőt adott politikai érásban a nyilvános magyar nyelvhasználatban, szó- és írásbeliségben is kényszerűen azok helyett kellett szerepelniük. A magyar helységnevek használati körének, értékének módosításával így a román helynevek a magyar névanyag névélettana szempontjából sem hagyhatók számításon kívül. (Az etimológiákra lásd FNESz., az erdélyi magyar és román helységnevekre áttekintésként pedig KNIEZSA 1943–1944/2001, újabban pedig MURÁDIN 2003, kül. 12–20.)

6. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az itt tárgyalt két szomszédos háromszéki kis székely falu neve keletkezése óta látszólag: formájában és jelentésében alapvetően változatlan maradt az évszázadok során. Bizonyos szempontból azonban mégis megváltoztak, közös kiindulásuk ellenére is különbözőképpen. A helységnevek alapjául feltehető személynévek teljesen vagy lényegében kiavultak a használatból. Egyikük — idegen nyelvi eredete, illetve egyházi háttere révén is — megőrizte személynévi háttérének jellegét, míg a valamikori névadó kiléte természetesen feledésbe merült. A feltételezett másik személynév esetében viszont — nyelvünkben egykori világi névadással, ma is meglévő magyar közszóból születvén — személynévi volta homályosulhatott el, s így a későbbi nyelvérzék az adott helynevet egyértelműen a megfelelő közszóból származónak tekinti.

A tulajdonnevek, a földrajzi nevek, a helységnevek változásai körében első-sorban — s olykor kizárólagosan — a név hangtestét, stuktúráját és denotációját érintő változásokat tartja számon a rendszerező igényű szakirodalom (különböző módokon, lásd KISS L. 1995; HOFFMANN 1993, 1999; HAJDÚ 2003; TÓTH V. 2005). A korábban elmondottak viszont a tulajdonnév jelentésszerkezetét érintő további, más változásokkal összefüggő (sőt részben azokat megalapozó), csak rendszerint nehezen tetten érhető változási lehetőségeket példáznak. Megközelítésükhöz a szakirodalomban a KISS LAJOS által *beleértés*-nek nevezett jelenség (1995: 6–7), más és módszeresebb megközelítésben pedig — mint a gyakorlatban az eddig általam elmondottakban is — a népi és a tudá(lé)kos, illetve tudós, de hibás etimologizálás (HAJDÚ 2003: 59–68) vizsgálata vezethet közelebb. A névváltozások rendszerében legpontosabban azonban HOFFMANN ISTVÁN jelölte ki e változástípus helyét (1999: 213–5), mégpedig a meglévő tulajdonneveket érintő szemantikai változások *transzszemantizáció*-nak nevezett altípusaként. Ez a szakirodalomban a többi között legkevesebb figyelemre méltított jelentésváltozási típus alapvetően az egyes tulajdonnevek, illetve névrészek szemantikai azonosíthatóságát módosítja csupán — szemben a jelentésváltozások két másik altípusával, melyek (reszemantizáció, hagyományos elnevezéssel: népetimológia és deszemantizáció, az egykori motiváltság elhalványulása) hangalaki, illetve nyelvi szerkezeti változásokkal járnak együtt. A tulajdonnevek névélettani, illetve változásvizsgálataiban ennek a típusnak is helye — bár természetesen nem kiemelt helye — van; a magyar névtörténet szűkebb keretén belül és a különböző nyelvek névanyagának érintkezésében egyaránt.

A két helységnev itt bemutatott történetével azt is példázni kívánom, hogy a szótörténet, a személynevek különböző típusainak története és a helynevek kutatása egymással, valamint az azokat használó közösség életével, a térbeli és időbeli viszonyokkal egyaránt összefüggéseket mutat. Ezeket a fellelhető és kapcsolódó adatok széleskörű gyűjtésére és mérlegelésére alapítva, a legszűkebb értelemben vett nyelvészeti elemzésen túl egyaránt és együttesen is vizsgálni lehet érdemes, ha a tulajdonnevek keletkezéstörténetét és névélettánát kutatjuk.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
BÁLINT SÁNDOR (1998), *Ünnepi kalendárium I–III.* Szeged.
BÁRTH M. JÁNOS (2007), Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 207–17.
BENKŐ JÓZSEF (1999), *Transsilvania Specialis. Erdély földje és népe.* Fordította és közzétette SZABÓ GYÖRGY. Bukarest–Kolozsvár.
BINDER PÁL–CSEREY ZOLTÁN (é. n.), *Kilyén.* Településeink múltja 17. Kézirat.

- BINDER PÁL–CSEREY ZOLTÁN (é. n.), *Szotyor. Településeink múltja* 34. Kézirat.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. Pest, 1862–1874.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., 1993.
- ELEKES TIBOR (szerk.) (2006), *Erdélyi közigazgatási térképek 1332–1968*. <http://elekes.adatbank.transindex.ro/tartalom.php?nev=H%E1romsz%E9k>.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FARKAS TAMÁS–ZÁNTÓ EDINA (é. n.), *Kilyén és Szotyor helynevei*. Kézirat.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi megkülönböztető nevek*. *NyudÉrt.* 68. sz. Bp.
- FEKETE ANTAL (1992), *Keresztneveink, védőszentjeink. 2.*, bővített kiadás. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1987), *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), *A helynevek rendszerének nyelvi leírásához*. *MNyj.* 37: 207–16.
- HORGER ANTAL (1944), *Szószátyár*. *MNy.* 40: 3–13.
- KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1961), *Személyneveink 1500-tól 1800-ig*. *NyudÉrt.* 28. sz. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. *NyudÉrt.* 139. sz. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944/2001), *Kelet-Magyarország helynevei*. Bp.
- KOLUMBÁN ILONA (1996), *Kilyénfalva (Chileni) földrajzi nevei*. Szakdolgozat a Jászberényi Tanítóképző Főiskolán. Jászberény.
- KSH Kilyén = *Az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárában*. 51: 557–62.
- KSH Szotyor = *Az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárában*. 51: 696–701.
- LADÓ JÁNOS (1971), *Magyar utónévkönyv*. Bp.
- LÉSTYÁN FERENC (1996), *Megszentelt kövek I–II*. Kolozsvár.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.

- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (2003), *Utak és nevek. Településnevek erdélyi utakon*. Bp.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- ORBÁN BALÁZS (1869), *A Székelyföld leírása. 3. Háromszék*. Pest.
- ÖRDÖG FERENC (1973), *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Bp.
- PALÓCZI EDGÁR (1927), *Keresztnevek zseblexikona*. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana*. MNyTK. 115. sz. Bp.
- PESTY, Kilyén = PESTY FRIGYES, *Magyarország helységnévtára 1864–1866*. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1114. FM 1/3814A/24. mikrofilmtekercs.
- PESTY, Szotyor = PESTY FRIGYES, *Magyarország helységnévtára 1864–1866*. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1114. FM 1/3814A/24. mikrofilmtekercs.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–*. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Gyűjtötte MURÁDIN LÁSZLÓ. Bp., 1995–.
- SÁNTHA ATTILA (2004), *Székely szótár*. Kézdivásárhely.
- SCHÜTZ ÖDÖN (1998), Ellenállás névmagyarosítással. *NÉ*. 20: 145–7.
- SEPSISZÉKI NAGY BALÁZS (1998), *Székelyföld falvai a XX. század végén. 1. Háromszék. Kovászna megye*. H. n.
- SUCIU = SUCIU, CORIOLAN, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania I–II*. București, 1967–1968.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ T. 2. = *Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék*. SZABÓ T. ATTILA kéziratossá gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. Bp., 2001.
- SZABÓ T. 8. = *Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 8. Csík-, Gyergyó- és Káoszonszék*. SZABÓ T. ATTILA kéziratossá gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. Bp., 2006.
- SzékOkI. = *Székely oklevéltár I–VII*. Szerk. SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898. [VIII.] Közzéteszi BARABÁS SAMU. Bp., 1934.
- SzékOkI. ÚS. = *Székely Oklevéltár. Új sorozat I–*. Közzéteszi DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983–.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Változásmoდეllek a településnevek körében. *NÉ*. 27: 125–36.

TörtTár. 28. = *Magyar Történelmi Tár 3. sor. III. köt. (XXVIII. köt.). Székely Oklevéltár 1219–1776.* Közzéteszi BARABÁS SAMU. Bp., 1934.

Tsz. = *Magyar tájszótár.* Buda, 1838.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

Botár István

Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében

*„Egy óvatoskodó bizonytalanság többet érhet, mint egy hamis vagy alaptalan akár pozitív akár negatív irányú bizonyosság.”
(Pais Dezső)*

1. Bevezető

Csík az írott forrásokban először a 14. században tűnik fel, de rá vonatkozó adataink igazából a 15. század végétől szaporodnak meg. Az Árpád-kori helynevek vizsgálatához tehát csak későbbi forrásokat használhatunk. KRISTÓ GYULA véleménye szerint „a helynevek — külön bizonyíték híján — nem szolgálhatnak kútfőként tetszőlegesen kiválasztott korszakban”, illetve a helynevek nehezen lehatárolható kronológiai határai miatt az így nyert településtörténeti adatok bizonytalanok (1986: 322). Ha a fenti megállapításokat túlságosan szigorúan vennénk, akkor gyakorlatilag le kellene mondanunk arról a lehetőségről, hogy Csík esetében a helynevekre alapozva történeti vizsgálatokat folytassunk.

Ennek ellenére meggyőződésem, hogy kellő óvatossággal, a többi történeti forrás adatainak figyelembevételével a helynevek vizsgálata, különösen olyan „ismeretlen” korszakok és területek kutatásakor, mint a középkori Csík, megkerülhetetlen feladat. Annál is inkább, mert KRISTÓ GYULA egy további megállapítását alapul véve „a történettudomány (...) egyetlen korszakban sem nélkülözheti a történeti nyelvtudomány megállapításait, de értelemszerűen az írott forrásokkal rosszul ellátott korszakokban megnő ezek felhasználásának igénye. Ha nem esünk túlzásokba, ha nem térünk le a forráskritika alkalmazásának másuttal természetesen tartott útjáról a nyelvi jelenségek történeti célú felhasználásában sem, akkor a nyelvtudomány rendkívül sok hasznos, gyakran máshonnan meg nem szereshető információt ad a történésznek (KRISTÓ 1988: 330). „A magyar helynévanyag (...) zömének Kárpát-medencei kialakulása tehát írástalan századokban következett be.” (KRISTÓ 1986: 322).

A következőkben a témával foglalkozó kutatók véleményeit áttekintve néhány olyan észrevételt kívánok megfogalmazni, mely korábban adatok hiányában nem volt lehetséges. Magam régész szakos szakdolgozatom kapcsán találkoztam a csíki helynévanyag kérdésével, és hamar világossá vált, hogy a régészeti és nyelvészeti településtörténeti adatok nem fedik egymást, illetve hogy a

nyelvészeti szakirodalom adatai közt is lényeges eltérések vannak. Az azóta végzett régészeti ásatások és terepbejárások alapján a nyelvészeti és a régészeti adatok közötti ellentmondás még tapinthatóbbá vált. Az alábbiakban eme eltérések egyeztetésére teszek kísérletet, de munkámat nem tekintem Csík történeti helynévtani feldolgozásának, az majd avatott nyelvész feladata lesz.

A régészeti és nyelvészeti adatok összevetése nem új eljárás, hiszen a magyar helynévkutatás egyik legnagyobb alakja, KNIEZSA ISTVÁN is tekintettel volt a régészet eredményeire (vö. 1941: 25, 1948). Jogosan merül fel a kérdés, hogy milyen jogon kívánja a régészet felülírni a történeti helynévtan Csíkra vonatkozó településtörténeti megállapításait. Meglátásom szerint azonban a helynevek önálló, független újabb vizsgálatával akkor is újra kellene gondolni Csík Árpád-kori településtörténetét, ha erre régészeti adatok amúgy nem utalnának.

2. Csíki történeti helynévtani kutatások

Mielőtt csíki észrevételeimet ismertetném, röviden érinteni kell az erdélyi helynévanyag kérdését is. Az ún. „korai” típusú helynevek (törzsnevek) hiányának okait többfelé keresi a kutatás. Egyfelől a feltételezett dél-erdélyi bolgár fennhatósággal, másfelől az ősfoglaló nemzetségek önkéntes behódolásával magyarázzák a törzs- és nemzetségnévből képzett helynevek erdélyi hiányát (vö. KRISTÓ 1988, MAKKAI 1987: 280–1).¹

A kérdés megoldásával itt nem kísérletezem, mindenesetre a mi esetünkben az a tanulság, hogy az ún. korai helynevek — itt most csak a törzs- vagy nemzetségnevekről beszélek — csíki hiánya nem tekinthető az itteni kései betelepülés jelének, hiszen általános erdélyi jelenségről van szó.

Általánosan elfogadott, hogy Erdélyben megfogható egy szórványos szláv alaprteg, amely elsősorban a Hátszegi- és a Háromszéki-medencében sűrűsödik, valamint az is, hogy a helynevek döntő többsége magyar eredetű (ehhez lásd KNIEZSA 1938: 421–2, 440, 1941: 22, 1943–1944: 117, 167, 1948: 10–1; BENKŐ L. 1990: 115, 1998: 136 stb.).² KNIEZSA ISTVÁN ugyanakkor leszögezte, hogy a szláv helynevek a magyarság beköltözésekor már megvoltak, és hogy nem rutén jellegűek. Emiatt a később, Háromszéken oklevelesen adatolt, valószínűleg telepített szlávok (ruténok) helyneveit nem kereshetjük közöttük (vö.

---

¹ Ezzel szemben BÓNA ISTVÁN a régészeti leletek alapján cáfolta, hogy a bolgár uralom túlélte volna a honfoglalást, és azt is kizárta, hogy a gyulák központja nem Gyulafehérváron lett volna. Szintén elvetette, hogy a Maros települési és politikai határt jelentett volna a 10. században (1987: 233–4).

² KNIEZSA például a szláv víznevek számbavétele kapcsán azt írja, hogy „számuk Gyergyóban és Csíkban igen csekély” (1948: 10–1), BENKŐ L. szerint pedig a „Szekelyföld névanyaga szinte feltűnő mértékben magyar nyelvi eredetű” (1998: 136), sőt „a magyar nyelvterület egészéhez viszonyítva páratlan egyöntetűség mutatkozik meg” (1991b: 57).

KNIEZSA 1938: 422).³ BENKŐ LORÁND szerint a szláv helynevek egyenletes eloszlást mutatnak (1991b: 55), és hasonló eredményre vezettek a Keresztúrszéki régészeti kutatások, egyben arra is figyelmeztetve, hogy nem lehet csak a helynevek alapján a 9–10. századi szláv népességet leírni.⁴ A hegyvidéki, perifériális Csík esetében a szláv helynevek vizsgálata annál is érdekesebb, mivel KRISTÓ GYULA a magyarországi központi területek adatait vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a 11. században szláv nyelvi túlsúly figyelhető meg (2000: 40–1). Látható, a szláv helynevek esetében ezek kora Árpád-kori eredeztetése általánosan elfogadott.

KNIEZSA ISTVÁN több ízben próbált a nyelvészeti adatok alapján településtörténeti következtetéseket is levonni. A Csíki-medence magyar betelepülését a 13. századra tette. A helyes megítélés szempontjából azonban fontos idéznie véleményét, mely szerint: „Ez a nézet teljesen a szomszédos területekre támaszkodik, mert itt különben sem régészeti, sem helynévi érveléssel nem rendelkezünk” (1938: 392). Tiszteletreméltó módon nyitva hagyta a kérdést, de egyben saját keltezését is megkérdőjelezte. Későbbi munkájában még egyértelműen fogalmazott. Egyrészt állította, hogy „Csík és Kászon a 12. század közepe előtt még nem székely, hanem más magyarság területe”, majd az akkor mérvadónak tekintett történeti felfogáshoz igazodva mégis kijelentette, hogy: „Mivel pedig semmi okunk nincs feltételezni, hogy a mai székelységet valami más magyar törzs megelőzte volna, nyilvánvaló, hogy az a magyar nyelvű nép, amelytől Székelyföld helynévanyaga származik, csak a székely lehetett.” (1941: 28). Ő a székelyek 10–12. századi magyarságának bizonyítékát látta ebben. Ha azonban figyelembe vesszük a székelyeknél korábbi régészeti nyomokat, akkor ez az itt lakó első (ezek szerint legalább részben magyar) névadók magyar nyelvűségére nézve bizonyíték.

A helynevekre alapozott erdélyi településtörténeti kutatásai során utóbb BENKŐ LORÁND nem az egyes helynevek tipológiai, kronológiai besorolását veszi alapul, hanem úgymond nyalábosan vizsgálta ezeket. Amely területek esetében a *-d*, *-i* és pusztá személyneves helynevek kizárólagosan vagy túlnyomó többségben jelentkeznek, azt korai, 11–12. századi betelepülésűnek tartotta, azokat viszont, ahol az ún. új típusú, különböző utótagos (*-falva*, *-laka* stb.), illetve templomcímes helynevek vannak túlsúlyban, ott későbbi betelepüléssel számolt. E vizsgálat alapján jutott arra a következtetésre, hogy Csík székely betelepülése a 13. századra tehető (1991a: 351).

---

³ Rutén említéshez lásd SzékOkl. 1: 40–1, illetve másféle megítélésükhöz MELICH 1925–1929: 156, 165.

⁴ A szlávok névadó tevékenységét, jelenlétét „igen kiterjedt”-nek tartja, és KNIEZSÁTÓL eltérően a földrajzi megoszlásban sem lát jelentősebb különbségeket. Az ide kapcsolódó régészeti adatokhoz lásd BENKŐ E. 1992: 19–20.

BENKŐ LORÁND székely helynevekkel kapcsolatos kutatásainak legtöbbet idézett, általánosan elfogadott eredménye annak felfedése, hogy a különböző székely nyelvjárásoknak más-más kapcsolataik vannak, eszerint településtörténetük is eltért a Székelyföldre költözést megelőzően. Eszerint a marosszéki nyelvjárás Pozsony, Moson, illetve az Őrvidék és Őrség nyelvjárásához kötődik, a telegdiszéki (udvarhelyi) a Baranya és Valkó, továbbá Abaúj füzéri nyelvjárásához, míg a keleti medencék (Sepsi, Kézdi, Orbai, Csík és Gyergyó) székelysége ugyancsak az Őrség és Őrvidék nyelvjárásához kapcsolódnak (1990: 114, 1991b: 59–60).

A törzs- és vezérnevek, valamint az *-i* képzős helynevek hiánya miatt elutasította, hogy a magyarság települési határa a 11. században kihúzódott volna a Székelyföldre. Ugyanakkor a puszták személynéves és *-d* képzős helynevekből arra következtetett, hogy a települési hullám az Árpád-kor végére mégiscsak elérte a területet. A székely helyneveket két nagy csoportra osztotta: a templomcímes és *-falva*, *-laka* stb. utótagos helynevekre, melyek tömeges adatolása a 13. században indul, korábban alig találkozunk velük. A templomcímes helynevek tömeges előfordulása alapján újra kapcsolatot feltételezett a Nyugat-Dunántúllal (1990: 116–7).

Több települési hullámmal számolt: a bihari székelyek a 12. század második felében költöztek Udvarhelyszékbe, közel ugyanekkor Marosszékre más nyugati székely csoportok jöttek legkésőbb a 13. század elején. Ezt egyben a gyepük és védelmi vonalak fokozatos keletre tolásával is kapcsolatba hozta. A keleti „karéjok” megszállása a 13. század folyamán megkezdődött és a 14. század elejére befejeződött. Szerinte Csík és Gyergyó, Háromszék felől, csupán a 14. században települt be (1990: 121–2).

Egy évtized múlva azonban kritikusan nyilatkozott, mondván, hogy egy-egy nominatívuszos helynévnek korai személynél való kapcsolása csak egyedi esetenként, kritikus szemlélet mellett és források segítségével végezhető el, de a hibás alaptól kiinduló tömegesítés kétségeket ébreszthet. A törzsneveket megoldatlan kérdésnek látta, kiemelte, hogy a Szatmár–Bihar–Zaránd vonaltól keletre gyakorlatilag hiányoznak. Szintén problémásnak tartotta az *-i* és *-d* képzős helyneveket, szerinte csupán „nyalábosan” adnak időrendi fogódzókat. Még mindig fenntartotta, hogy az Árpád-kor 2-3 települési korszaka és nyelvterületi szakasza, a terjeszkedés iránya megfogható. A korai magyarságra jellemzőnek tartotta a *-gy* képzős, illetve a védelmi vonalakra vonatkozó, azaz a *kapu*, *les*, *őr*, *lövő*, *rejte*k, *szem*, *gyepű* stb. összetételű helyneveket (1998: 119).

KRISTÓ GYULA Erdély korai történetének és a székelyek történetének szentelt könyveiben érintette Csík Árpád-kori települési viszonyait (2002a: 236, 2002b: 184). A puszták személynévből alakult Marosszéki helynevek kapcsán írja, hogy „nagyon valószínű, hogy ezek nagy része (vagy esetleg mindegyike) a székelyeket ott megelőző magyar lakosság nyoma”, illetve „Csíkban e helynévtípus telje-

sen hiányzik” (2002b: 184–5). Mint alább látni fogjuk, ilyenek Csíkban is vannak, csupán az írott forrásokban később tűnnek fel.

A templomcímes helynevek nagy számát a székelyek beköltözésével kapcsolta össze. Kizárólag a pápai tizedjegyzékben említett településeket tekintve létező falvaknak (!) feltűnőnek, sőt székely sajátosságnak tartotta, hogy majd minden székelyföldi településen volt templom (2002a: 141–5). A Csíki-medence első magyar, székely betelepülését BENKŐ LORÁND, BÓNA ISTVÁN véleményét elfogadva, a 13–14. század fordulójára tette (vö. KRISTÓ 2002a: 115, 126, 2002b: 183–4).

KRISTÓ GYULÁNAK a templomok és a települések számára vonatkozó megállapításai mögött módszertani hiba van. A tizedjegyzék készítésekor ugyanis csak a templomos településeket írtak össze, így nyilván nem tekinthető érvényesnek a teljes településhálózatra vonatkozóan. Hasonló gondolatmenettel a késő középkori katonai lustrák alapján be lehetne bizonyítani a székelyföldi társadalom szinte kizárólagos férfitöbbségét.

Újabb a történeti helynévtan alkalmazásával kapcsolatban kételyek merültek fel. Ugyanis amíg korábban vitatták az egyes helynevek, képzők időrendjét, de módszertani szabályok betartása mellett alapvető forrásértéküket általánosan elfogadták, a legutóbbi, a helynevek és a településtörténeti vizsgálatok viszonyát is érintő módszertani kutatástörténeti összefoglaláskor TÓTH VALÉRIA a helynevek ilyen irányú korlátozott használhatóságát hangsúlyozta (2001: 30–65). Így például a puszta személynévből képzett helynevek időrendje a korábban vallottól eltérően nem szűkíthető le az Árpád-korra, noha ennek elevensége a 13. századot követően lelassul. A különböző képzők időrendjének összegzésekor a *-d* és az *-i* képző „legproduktívabb korszakának” a 13–14. századot tekinti. Ez esetünkben azt jelentené, hogy ezek az Árpád-kori települési viszonyok rekonstrukciójára kevésbé alkalmasak, hiszen az „archaikus” névdivat felső határa éppen annyira húzódik fel, hogy a székelyek 13–14. századi beköltözésével összemehessen a korábbi lakosság és a frissen beköltözők esetleges eltérő helynévadási szokásai.

BENKŐ LORÁND 2002-ben dél-erdélyi korai magyar települési tömb vizsgálata kapcsán több olyan fontos megállapítást is tett, melyek szorosan összefüggnek a Csíki-medence Árpád-kori történetével. A legkorábbi, magyar helynevekkel jellemezhető, de még nem székely Árpád-kori települési hullám keleti széleit a Maros és a Küküllő mentén a Keleti-Kárpátokig kihúzta, és az egykori Fehér megye eredeti kiterjedésével kapcsolta össze. E korai vármegyei berendezkedés nyoma Udvarhely neve is, ami egyértelműen királyi birtoktesten álló udvarházat jelöl (2002: 57–8, illetve 70). Ez a korábbi rekonstrukciókhoz képest térben jóval közelebbi, időben meg jóval korábbi magyar jelenlétet feltételez a Csíki-medence közvetlen szomszédságában.

A nyelvészek tehát, a korábbi szláv lakosságot követően, Csík első magyar nyelvű lakosait a székelyekkel azonosítják, akik — a helynevek vizsgálata alapján — a 13. század és a 13–14. század fordulóján telepedtek volna meg a Csíki-medencében.

3. Régészeti áttekintés

A Csíki-medence Árpád-kori régészeti leleteinek alapján a régészeti szakirodalomban régóta ismert, hogy a medence középkori betelepülése már a 10–11. században elkezdődött.⁵ A legfrissebb adatok alapján a 12. századtól kezdődően már egyházi és ez alapján nyilván világi szervezettel is számolhatunk Csíkban is. Csíksomlyón (a középkori Csobot faluban) korai, 12. századi templom került elő, és egyre szaporodik azon egyházi emlékek sora, ahol egyelőre pontosan nem keltezhető, de biztosan Árpád-kori előzményeket mutat ki a régészeti kutatás (vö. MARCU-ISTRATE 2004, BOTÁR–TÓTH B. 2004, BOTÁR 2007).

Noha Csík Árpád-kori településtörténete a régészeti kutatástörténeti előzmények miatt még sok meglepetést tartogathat, Borzsova, Csicsó, Csíkmindszent, Csíkrákos, Csíksomlyó, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentlélek, Csíkszentsimon, Csíkszenttamás, Csíktusnád, Göröcsfalva, Kotormány, Zsögöd stb. határából előkerült Árpád-kori, 11–12. századi telepnyomok egyértelműen jelzik, hogy e falvak története legalább az Árpád-kor közepéig visszanyúlik. Azokban az esetekben, amikor e korai lelőhelyek nem a falvak belterületén, hanem azok határában található, még az is kérdéses, hogy egyáltalán az ismert települések előzményeinek tekinthetők-e, avagy egy korábbi, az általunk ismerttől eltérő településhálózat nyomai. Az Árpád-kori lelőhelyek száma a jövőben minden bizonnyal bővülni fog. E korai, régészeti leletekkel igazolható települési horizontnak kellett legyen saját helynévi rétege, mely meg kellett, hogy előzze a templomcímes és összetett alakú helynevekkel jellemezhető későbbi települési hullám helyneveit.

Azt is tudatosítanunk kell, hogy a középkoros régészeti kutatások is csupán a kezdeteiknél tartanak. Ma még nem ismerjük részleteiben a medence Árpád-kori települési viszonyait, nem tudjuk, hogy a korai, 11–12. századi telepnyomok, az Árpád-kori lakottság folyamatos-e. Egyértelmű adatok hiányában a székelyek beköltözésének az időpontja is csupán feltételesen tehető egyelőre a 13. század közepére (vö. BENKŐ E. 1998: 59). Az azonban egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a templomok építése nem csak egy hullámban történt, így a településtörténeti, helynévtani vizsgálatokkor tudatosítani kell: egyelőre ismeretlen kombinációkban több települési réteggel, több építési periódussal („hullámmal”) és nyilván több helynévi réteggel kell számolni. Ma még nem tudjuk, hogy a plébánia-

---

⁵ Az Árpád-kori Erdély településtörténetének régészeti adatokra épített összefoglalásához lásd BONA 1989: 153–4; BENKŐ E. 1993, 1998; BOTÁR 1999, 2001b.

hálózat kialakulásának kezdetei valamikor a 12. században (?) milyen települési viszonyok között zajlottak, és ez hogyan kapcsolódik a későbbi (13. századi?) székely beköltözéskor megváltozott települési és egyházi rendszerhez. Írott adataink ugyan nincsenek, de földrajzi helyzete és a szorosok közelsége miatt Csík a székely beköltözés előtt többször megszenvedhette a besenyő, bizánci, kun, tatár betöréseket. Ezek mind-mind újrarajzolhatták a települési viszonyokat, a székelyek ideköltözésében talán éppen e könnyűlovas támadások ellenszerének keresését láthatjuk. Bármi legyen is e kutatások végeredménye, az itt megfigyelt jelenségek nem egyediek, székelyeknél korábbi 12. századi régészeti leletek ma már szép számban ismeretesek a szomszédos székek területéről is (ehhez lásd BENKÓ E. 1993).

Kérdés, hogy a mozgalmas településtörténeti folyamatok során mennyi és milyen jellegű helynevek maradhattak fenn.

A kutatástörténet ismertetéséből kiderült, hogy a történeti helynévtannal foglalkozó irodalomban általánosan elfogadott e korai helynevek körét a szláv alaplakossághoz kötni és korlátozni, erre többen helynévi bizonyítékokat is hoztak. Ez alapvetően történeti köztudatra építő szempont, de a szláv kizárólagosság mellett nincsenek bizonyítékok, és több érv is szól ellene. Egyrészt a felmerülő szláv helynevek időrendje sem mereven határolható le. Ugyanakkor a helynevektől függetlenül régészeti szempontból ma még nyitott kérdés a szláv anyagi kultúra meghatározása és keltezése. Arról nem is beszélve, hogy egyetlen olyan írott vagy régészeti adatot sem ismerünk, amely alapján a terület 10–13. századi lakosai közül ki kellene zárunk a magyarokat. Sőt a legkorábbi, 10–11. századi régészeti leletek között több olyan is van, amelyeket általánosan a honfoglaló magyarokra jellemző etnospecifikus tárgyakként tartanak. Ilyenek például a csíkszentkirályi bordás nyakú edények, de esetleg idesorolható a szórványként talán sírból előkerült zsögödi és csíkszentgyörgyi körte alakú kengyel és csikó-zabla is (vö. BOTÁR 2001b). Ezzel szemben Csíkból legalábbis napjainkig egyetlen olyan lelőhelyet sem ismerünk, amelyet biztosan az Árpád-kori szláv lakossághoz köthetnénk.

Csík Árpád-kori településtörténete tehát jóval korábban kezdődik a valószínűsített 13–14. századi székely beköltözésnél. A 11–12. századi meglehetősen általános lakottságot igazoló, egyre szaporodó lelőhelyek mellett a terület egyházi szervezettségét a 12. századtól szintén igazolni lehet. Ez nyilván nem létezhetett világi berendezkedés nélkül, így az írott források teljes hallgatása ellenére vármegyei kereteket kell feltételeznünk a 13. századot megelőző időszakban.

4. Kutatástörténeti összegzés

Az újabb régészeti adatok közzétételét ismereteim szerint nem követte a történeti-nyelvészeti oldalról reagálás vagy korrekció, így alakult ki az a helyzet, hogy a nyelvészet szerint kései 13–14. századi megtelepedésű vidék korai, azaz

10–12. századi régészeti leleteinek nincs a nyelvészeti szakirodalomban kortárs helynévi megfelelője. Láthattuk, az eddigi régészeti és a nyelvészeti adatok alapján vázolható történeti képek jelentősen eltérnek. Az ellentmondás feloldására a legújabb régészeti adatok birtokában az alábbiakban áttekintem a helynevekből leszűrhető ismereteket. Nem tagadhatom, a kiindulópontot valóban a régészeti adatok szolgáltatták, de véleményem szerint a helynevek eddig is önmagukban hordozták az újragondolás lehetőségét, de ezt ezidáig — az aktuális történeti nézethez való tudatos vagy öntudatlan igazodással — nem aknázták ki.

A nyelvészet, úgy tűnik, kettős elbírálást alkalmazott. Egyrészt a szláv helyneveket majd minden esetben a magyarság itteni térnyerésénél korábbra helyezte (vö. KNEZSA 1941: 22, 29–30, 1943–1944: 9–14; BENKŐ L. 1991b: 54–5; KRISTÓ 2002a: 130, 2002b: 184), ugyanakkor több korainak (is) tartható magyar helynevet nem vett tekintetbe adatolásuk kései volta miatt, illetve amiatt, hogy a terület korai benépesülését akkoriban sem történeti, sem régészeti adatok nem támogatták. A bevált történeti nézetekhez való igazodással a településtörténeti kérdések eldöntésénél csupán a valóban jelentős számú, de nem többségű kései típusú helyneveket vették figyelembe.

A fenti településtörténeti adatok alapján valószínűsíthető, hogy Csík helynévanyagában ennek a kora Árpád-kori népességnek is maradhatott helynévi nyoma. Aligha hihető, hogy e korai települési hullám helynévi nyomok nélkül eltűnt volna, vagy csupán szláv helyneveket hagyott volna hátra. Keresztúrszék esetében a szláv és székely telepek közötti népesség létét régészeti adatok szintén meggyőzően igazolták. Túlmutat helyi településtörténeti vonatkozásán, és egyben módszertani szempontból is irányadó lehet az az eljárás, amely a helynevekre építő településtörténeti rekonstrukciók és a régészeti leletek közti ellentmondást az utóbbiak javára dönti el (vö. BENKŐ E. 1992: 20–1, 23–5).

5. A helynevek és településtörténeti vonatkozásaik

Az alábbi településtörténeti vizsgálatok alapvetően a helynevek időben változó tipológiáján és kronológiáján alapulnak, ezért előtte néhány alapelv elfogadása szükséges. Figyelembe véve, hogy az Árpád-kort követően is keletkeztek archaikus típusú helynevek, mindenképpen óvatosabbnak kell lennünk ezek értékelésekor (vö. KRISTÓ 1976). A bizonytalanság ellenére viszont továbbra is úgy gondolom, hogy a merev időrendet szélesítő ellenpéldák nem vonhatják meg teljesen a helynevek történeti forrásértékét, tény ugyanakkor, hogy az egyéb adatok híján e téren megfogalmazottak csak feltevésként kezelhetők. KRISTÓ GYULA adatainak fényében nem lehet kizárni, hogy *-i*, *-d* képzős és puszta személynéves helynevek a középkor későbbi, sőt az újkor századaiban is keletkeztek, de többségük bizonyára megbízhatóan tanúskodik az Árpád-kori települések létéről (vö. BENKŐ L. 1991b: 56).

Csík esetében fogósabb módszertani vagy inkább szemléleti probléma a helynevek történeti feldolgozásakor ezeknek az írott forrásokban történő késő középkori, esetenként még későbbi adatolása. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy több évszázados települési állandóság esetén, mely feltételnek a csíki települések eleget tesznek, a kései adatok alkalmazhatóak korábbi korszakok kutatására (BENKŐ L. 1990: 112). Forrásaimat tehát a késő középkori oklevelek, öszszeírások, illetve az újabb helynévgyűjtemények és térképek alkotják.⁶

Adott terület legrégebb helyneveinek a nagyobb folyók és hegyek nevei tekinthetők, fontosak a települések nevei is, viszont kevésbé bírnak településtörténeti jelentőséggel a kisebb patakok és a dülőnevek (vö. KNIEZSA 1943–1944: 3–6). A folyó- és víznevek a forrásokban csak nagyon későn, a 17–20. században jelennek meg, így akár „kortalan” minősítést is kaphatnának. Mivel azonban ezek lehettek a legkorábbi helynevek, a településtörténeti kutatásoknak mindenképpen kiindulópontjaiként szolgálhattak. Így ha a nyelvészeti irodalomban szereplő *Delne*, *Kászon*, *Taploca* ('völgy', 'savanyú víz', 'hévíz' jelentéssel) környezetet leíró szláv eredetű helynevek koraiak lehetnek, hasonló módon kell értelmeznünk és kelteznünk a *Somlyó*, *Tarkó*, *Rákos* stb. magyar eredetű, hasonló funkciójú neveket is. Különösen akkor, ha határukból Árpád-kori lakottságot igazoló régészeti leleteket ismerünk.

Esetünkben a legnagyobb hegyek és a legnagyobb folyó neve (*Kárpátok*, *Olt*) a folyamatos lakottságot jelzi, őskori eredetű nevek, az ókorból már biztos adatokkal rendelkezünk róluk (vö. FNESz.). *Hargita* és *Csík* ismeretlen etimológiájú, előbbi első adata Lázár deák 1528-as térképéről ismeretes (vö. KISS L. 1999: 25). *Csík* nevét sokáig a törökből magyarázták 'határvidék, vég' jelentéssel (MUNKÁCSI 1910: 142), újabban egy nyugat-dunántúli patak nevével hozzák összefüggésbe, ahonnan névköltöztetéssel került volna ide (BENKŐ L. 1998: 135–6).

Folytatva a jelentősebb vizek neveivel, ezek a következők (általában a több helység határán keresztülfolyó patakok nevei jöhetnek számításba, de a medence keskeny földrajzi jellege miatt ilyen viszonylag kevés van): *Fiság*, *Egeres*, *Lesőd*, *Madaras*, *Madicsa*, *Kőd*, *Rákos*, *Szépvíz*, *Tusnád*. A pataknevek sora hosszasan folytatható (171 befolyó patak), a víznevek túlnyomó része magyar névadással keletkezett, leíró jellegű. Kivételként néhány kisebb patak vagy forrás szláv eredetű nevét említhejük: *Rakó*, *Delne*, *Taploca*, *Szécsey*, *Backa* (vö. KNIEZSA 1948: 2–3).

Hegyvidéken nehéz bárhogy is rangsorolni a hegyeket, lehetséges, hogy a késő középkori, újkori irtások megindulása előtt több távolabbi résznek, csúcsnak nem is volt saját neve.⁷ A medence lakói szempontjából elsősorban a belső dom-

⁶ Ezekhez lásd CSOMORTÁNI 1982, 1983, 1986a, 1986b, 1997.

⁷ A feltételezett Árpád-kori névtelenségről lásd KRISTÓ 1976: 7–10.

borzati formák, a feltűnő, illetve az utak mellett elhelyezkedő hegyek nevei lehetnek fontosak, így: *Somlyó, Kőd, Csomád, Csík-magosa, Naskalat, Nyerges, Gyimes, Kakukk-hegy, Kapus, Egyes-kő, Nagybagymás* stb. Többségük magyar névadással keletkezett, néhányuk *-d* képzővel. Nem számíthatóak a szláv és így a korai nevek közé az ugyan szláv etimológiájú *Piricske, Piliske, Rez, Lok, Garat* hely- és hegynevek, ezek ugyanis székely nyelvjárási tájszavak (vö. BENKŐ L. 1991a: 344).

A folyó- és hegynevek kései adatolásúak, középkori voltak csak akkor következtethető ki, ha korabeli forrásokban előforduló települések névadásakor mint primér helynevek alapul szolgáltak (például *Somlyó-, Tarkő-hegy, Rákos-patak*). Valószínű azonban, hogy a fontosabb patakok, hegyek, területek nevei a régészeti leletekkel jelzett Árpád-kori betelepüléssel egyidősek.

Csík középkori településneveiről elsősorban két összegző jellegű forrásból méríthetünk adatokat.⁸ Az első az 1332–1333. közötti pápai tizedjegyzék (MonVat. 112, 116, 132). A tizedjegyzék 16 csíki templomot említ.⁹ Van olyan egyház, amelyet háromszor is összeírtak, és vannak olyanok is amelyeket csak két alkalommal. Közülük összesen 14 esik a Csíki-medence területére és egy-egy Gyergyó- és Kászsónszékre.

A tizedjegyzékbe csak a plébániával rendelkező településeket, esetünkben főként templomcímes helyneveket írtak össze. Ezért nyilván torz a lista mind a templomcímes helynevek arányát (16-ból 10), mind a települések számát tekintve. Ennek figyelmen kívül hagyása, illetve a csupán az írott adatokra építő szemlélet teljesen téves útra vezet (vö. KRISTÓ 2002a: 141–5). Erről az Árpád-kor régészeti telepnyomok és a tizedjegyzékben nem említett, de újabban régészetileg azonosított korabeli templomok egyértelműen vallanak. KRISTÓ GYULA „A székelyek eredete” című könyvében a tizedjegyzék összesítésénél több település tévesen szerepel. Csíkszeredát aligha írhatták össze, hiszen csak a 18. századtól lett önálló plébánia. *Chik, Chyk* a plébános neve alapján nagy valószínűséggel Somlyót jelöli. Az azonosíthatatlan Szent János a delnei templom titulusa. Ez utóbbi a JAKÓ ZSIGMOND által közzétett erdélyi okmánytárban (EO. 2: 412) szintén tévesen immár Jenőfalva egyházaként van feltüntetve: ez utóbbi titulusa Nagyboldogasszony, és nagy valószínűséggel Tarkóval azonosítható (az azonosításhoz lásd BOTÁR 2001a: 124–6).

A filiális települések hiányát elvi feltevésként sem tartom lehetségesnek, ezt a korabeli régészeti leletek és korai típusú helynevek, illetve a magyarországi

---

⁸ A települések nevei, hacsak nem pusztul el teljesen egy vidék (erre Csíkban nincs adat), nagy állandóságot mutatnak (vö. KNEZSA 1943–1944: 113–4, BENKŐ L. 1990: 112).

⁹ Ez azonban nem jelenti biztosan az összes plébánia számát, tudniillik tizedet csak a 2 márkánál (8 aranyánál) magasabb jövedelemmel rendelkező plébános fizetett (MonVat. XXV).

egyházi szervezet ismeretében teljesen kizártnak gondolom. Érthetetlen, hogy a „későbbi adatokkal összevetve” sem tűnt fel KRISTÓNAK, hogy csak Csíkot nézve a templomcímes helynevek aránya alig éri el a 25%-ot.

Ha tovább akarunk lépni, kénytelenek leszünk későbbi források után nézni. Előbb már említettem, hogy bizonyos feltételek mellett — mint például települési folytonosság, melynek a csíki falvak és neveik eleget tesznek — névtani vizsgálatokhoz 16. századi források is felhasználhatók. A templomokhoz filiális települések tartoztak, egyéb területek adatai alapján hegyvidéken általában 1:3 arányban. Ez az arány tükröződik (14 plébánia x 3 filia = 42 település) a későbbi, 16. századi különböző összeírásokban (lásd az 1. táblázatot). A különböző adó-, illetve társadalmi összeírások a teljes csíki településhálózatot lefedik, mely gyakorlatilag mai napig megmaradt (SzékOkl. 2: 220–1, 269–76, 4: 43–6, SzékOkl. ŰS. 4: 42–4). Az alábbi táblázatban helynévtípusok szerint elkülönítve a 14. századból ismert és a 16. században említett települések együttesen szerepelnek a *Csík*- előtag elhagyásával. A középkori plébániás falvakat dőlt betűvel szedtem, mellettük az első említés dátuma olvasható, illetve csillaggal jelöltem azon településeket, amelyek határából ismerünk első említésüknél korábbi régészeti leleteket (ez utóbbi esetben tudatosítanunk kell, hogy az írott említésnél korábbi régészeti adatok mai ismereteinket tükrözik, éppen ezért a régészeti is igazolhatóan középkori eredetű falvak sora csupán kutatástörténeti, és nem eltérő településtörténeti okok miatt hiányos; az eddig kutatott, bejárt falvak alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az itt nem jelölt, nem kutatott esetek többségében is várható korábbi régészeti nyom).

1. táblázat

Templomcímes hn.	Összetett hn.	Földrajzi körny.-re, piacra utaló hn.	„Korai” típusú hn.
<i>Kozmás</i> * 1332	Bánkfalva 1567	Hosszúaszó 1494	Bedecs* ¹⁰ 1567
<i>Mindszent</i> 1332	<i>Csatószeg</i> * 1567	Ittkétfalva 1567	Boroszló* ¹¹ 1569
<i>Szentdomokos</i> 1567	Csekefalva 1566	Körösmény ¹² 1567	Borzsova* ¹³ 1496
<i>Szentgyörgy</i> 1332	Dánfalva* 1567	Madaras 1567	Csicsó* ¹⁴ 1539

¹⁰ A *Bed* személynév -cs képzős származéka (BENKŐ L. 1948). A személynév 1211-ből adatolható először (ÁSz. 101).

¹¹ Szláv eredetű, jelentése 'szilas, szilfás' (FNESz.). Személynévként 1214/1550-től ismert (ÁSz. 144), s az egyik székely ág neve is ez.

¹² *Körösmény* és *Monyasd* csak a 16. században tűnik fel, a későbbi forrásokban nem szerepel.

¹³ Szláv képzős, jelentése 'Bors birtoka, Borsé' (FNESz.). Újabban BENKŐ LORÁND másként magyarázza a nevet: szláv eredetűnek gondolja ugyan, de a szláv etimonnak a Bors személynévhez véleménye szerint nincs köze (2003: 133–9).

¹⁴ Etimológiája tisztázatlan, talán személynévből való: vö. 1257: *Chichow gepwe* (FNESz., az esetleges személynévi alapszóhoz lásd ÁSz. 196).

Szentimre* 1539	Göröcsfalva* ¹⁵ 1567	Menaság* ¹⁶ 1567	Csobot* ¹⁷ 1567
Szentkirály* 1332	Jenőfalva* 1406	Monyasd ¹⁸ 1567–76	Csomortán* ¹⁹ 1567
Szentlélek* 1332	Karcfalva 1406	Rákos* 1332	Delne ²⁰ 1332
Szentmárton 1332	Lázárfalva* 1549	Somlyó* 1332	Kotormány ²¹ * 1567
Szentmihály 1332	(A-)Mádéfalva 1567	Szereda* 1558	Taploca* ²² 1567
Szentmiklós 1332	Martonfalva 1567	Szépvíz 1567	Tusnád* ²³ 1567
Szentsimon* 1332	Pálfalva 1567	Tarkó 1332	Vacsárcsi 1566
Szenttamás* 1332	Poklandfalva* 1567	Verebes 1567	Zsögöd* ²⁴ 1539
	Vardottfalva 1519		
összes. 12	13	12	12

A t e m p l o m c í m e s h e l y n e v e k csíki településtörténeti vonatkozásai igen tanulságosak. A templom titulusa — a szakirodalom szerint — általában akkor válik a helység nevévé, ha az egytemplomos kistelepülés, vagy ha a templom építése közel egykorú a falu keletkezésével. A templomcímés helynevek nagy aránya tehát egyszeri, nagy települési hullámra (vagy a településrendszer átrendeződésére) vall, ami egybeesett egy templomépítési (esetleg átépítési) hullámmal. Ezt eddig az építészettörténeti adatok és a helynévtípus kronológiája alapján Csíkban a 13–14. századra helyezték, és a székely beköltözéshez kötötték (vö. KRISTÓ 1976: 44–9; BENKŐ L. 1991a: 351, 1993: 15, 18; MEZŐ 1996: 231–8).²⁵ Ha ez igaz, akkor ez annak a jele lehet, hogy a székely beköltözéskor az előzményektől legalább részben eltérő települési hálózat jött létre, mely az egyházi viszonyokat is újraszabta. Ezt erősíti az a vélemény is, hogy a templomcímés helynevek elterjedése nemcsak spontán névadási folyamat vagy névdivat

¹⁵ Az alapjául szolgáló esetleges *Geurci* személynévhez (1138/1329) lásd ÁSz. 335.

¹⁶ Nevét többféle összetételként magyarázzák: *Ménes-ág* 'menyhalban gazdag patak' vagy *Ménes-ság* 'lovakkal kapcsolatos hegy, domb' (FNESz.). A közeli *Fiság* (*Friss ág*) és az 1602: *Menes ag* (SzékOkI. ÚS. 4: 89) lejegyzése alapján az első magyarázatot valószínűbbnek tartom.

¹⁷ Vö. 1211: *Cubot* szn. (FNESz.), 1214: *Chobod* szn. (ÁSz. 199).

¹⁸ KISS LAJOS szerint a *mony* 'tojás' -s képzős származéka, s madarak fészkelőhelyével lehet kapcsolatos (FNESz.). FEHÉRTÓI KATALIN a szó személynévi előfordulását is ismeri; vö. 1138/1329: *Monios*, *Munos*, *Monos* (ÁSz. 571). VÁMSZER GÉZA szerint a *monyos* magállatot jelent (2000: 59). Azt, hogy egykor önálló falu volt, jelzi 1601-ből fennmaradt saját falutörvénye (lásd SZÖCS 2004).

¹⁹ Vö. 1275: *Chumurtan* szn. (FNESz.).

²⁰ Szláv eredetű (vö. KNEZSA 1943–1944: 99).

²¹ FEHÉRTÓI 1249-ből adatom ilyen személynévet (ÁSz. 451).

²² KNEZSA szláv eredetűnek tekinti 'meleg forrás, hévíz' jelentéssel (1948: 3), újabban kölcsönzőnek vagy székely nyelvjárási szónak is tartják (vö. KISS L. 1999: 214).

²³ KISS LAJOS szerint a szláv *tucsna* 'torok' -d képzős származéka (FNESz.).

²⁴ KISS LAJOS a *seg* 'domb', illetve 'hegy' jelentésű szó -d képzős származékának tartja (FNESz.).

²⁵ Az építési hullámra nézve lásd ENTZ 1994: 64, a régészeti adatokhoz pedig BENKŐ E. 1998: 59.

kérdése volt, hanem emögött hatékony egyházi befolyás is kereshető (TÓTH V. 2007: 414–7). Adatok hiányában csak feltételezni lehet, hogy a székelyek beköltözéséhez köthető új egyházi keret, a telegdi főesperesség kialakításakor egyházi kezdeményezésre nevezték el (vagy át) a templomos településeket.

A településtörténeti és helynévadási folyamatok azonban nem zárhatók le ilyen egyszerűen. A templomcím (és általában a helynév) nem jelzi mindig automatikusan a települések kialakulásának idejét is. Ismert, hogy a titulus gyakran korábbi világi nevet szorít ki, esetenként a két név sokáig párhuzamosan használatban van. Nem kizárt tehát, hogy a csíki templomcímes helynevet viselő falvaknak voltak korábbi, világi nevei, s egyben a települések korábbiak a templomok felépítésénél. Erre több esetben a „kései” jellegű, 13–14. századi templomcímes nevet viselő falu területéről gyűjthető korábbi, 11–12. századi régészeti leletek is utalnak (Csíkszenttamás, Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csíkszentsimon stb.).

Nem lehet véletlen, hogy a „korai” helynévvel rendelkező települések túlnyomó többsége filiális falu, illetve hogy ritka a világi névvel rendelkező plébániás település. Kivételként Gyergyót, Tarkót, Csíkrákost, Csíkdelnét, Csíksomlyót, Csíkmenaságot és Kászont említhetem. Rákos területén 11–12. századi leletek gyűjthetők, ami Somlyóhoz hasonlóan itt is korábbi berendezkedést sejtet (erről később részletesebben), azaz a templom gyaníthatóan nem a székely beköltözés után épült. Gyergyó, Delne, Kászton — nevük alapján — szintén korábbi szláv települések. A templomcím Gyergyó esetében fokozatosan kiszorította a régi egytagú nevet, Delne esetében viszont sikertelenül igyekezett helynévvé válni (a tizedjegyzékben hol *Delne*-ként, hol a templomcím alapján *Szentjános*-nak írták össze). Noha Csíkmenaság első temploma vélhetően szintén Árpád-kori, a 14. században ismeretlen okból kimaradt a pápai tizedjegyzékből. A templomcím térnyerését a világi név kárára jól mutatja a *Tarkó* > *Nagyboldogasszony* > *Jenőfalva*, *Bedecs* > *Szentimre*, *Gyergyó* > *Szentmiklós*, *Körösmény(falva)* > *Szentgyörgy* váltás. Források hiányában a historizálás veszélyét vállalva kell megemlítenünk, hogy a névváltás mögött — a fenti lehetőségeken túl — konkrét történeti folyamatokat is sejthetünk, mint amilyenekre TÓTH VALÉRIA utal idézett cikkében (2007). A tatárjárást követően a betelepülő székelység számára a templom és titulusa jelentette — a kialakuló új főesperesség ilyen irányú feltételezett hatásával együtt — az egyik legerősebb motivációs tényezőt a helynevek létrehozásában.

Előfordul, hogy a templom alá tartozó falvakat összefoglalóan a patrocíniumról nevezik el, sőt „önmagában álló védőszentnév különösen gyakran akkor válik helységnévvé, ha a templom egy falucsoport számára eredetileg azoktól elkülönülten épült fel, s később a templom köré település szerveződött” (MEZŐ 1996:

33, 42, illetve lásd még BENKŐ L. 1993: 15).²⁶ Ez esetben pedig több korábbi teleppel számolhatunk plébániáink környékén, illetve a plébániás településeket későbbieknek kell tartanunk.

Ezt, úgy tűnik, az eddigi terepbejárás megfigyelések és az írott források is alátámasztják. Egyrészt az ismert korai, 11–12. századi lelőhelyek (például Csík-szentkirályon, Csík-szentimrén, Csík-szentsimonban, Csík-szenttamáson) nem a falu belterületén, hanem a települések mai szélein, esetenként a határban találhatók. Azaz itt valóban elképzelhető, hogy az eredetileg szórt településrészek közé utólag épülő templom köré szerveződött a templom titulusát viselő falu. Ez a folyamat valószínűleg Szentkirályon már 1192, László szentté avatása előtt elkezdődött, hiszen ezt követően nem volt egyértelmű a *Szentkirály* helynév. Másrészt éppen Szentkirály egyik „tízese”, Poklondfalva (határában több Árpád-kori lelőhely ismert) a középkorban önállóan is szerepelt forrásokban, azaz csak utóbb lett Szentkirály része (SzékOkl. 2: 220).

A fent említett „archaikus” nevet viselő plébániás települések 11–12. századi leletei szintén erre mutatnak. Ahol a templom a templomcímes helynevek divátja előtt vagy korábbi településen utólag épült fel, ott megmarad(hat) a korábbi helynév (*Menaság, Rákos, Somlyó*), míg a filiális falvak szintén megtartották eredeti nevüket (*Borzsova, Csicsó, Csomortán, Madaras, Taploca, Tusnád, Vacsárcsi, Verebes, Zsögöd* stb.).

A földrajzi környezetre utaló helynevek jelentős része eredetileg olyan elsődleges hegy vagy víznév (például *Tarkó, Somlyó, Szépvíz, Rákos, Madaras, Menaság, Hosszúaszó*), melyről nevüket vették az első falvak, így az elvileg kevésbé leszorítható időrend ellenére nagy valószínűséggel a szűkebb környék legelső helynevei közé tartoznak.

A világi nevek sorában minden nem templomcímes helynevet beleérték. A pápai tizedjegyzék — mint láttuk — csak 4 olyan csíki helységet említ (Gyergyót és Kászont nem számítva), melyeknek nem a védőszent nevéből alakult neve volt. Ezek *Tarkó* (‘kopasz szikla’), *Rákos, Delne* (egy ízben *Szentjános*-ként szerepel), *Somlyó* (az első évben csak *Csík*-nak írva). Ebből három nyilvánvaló módon magyar, egy pedig szláv eredetű.

A táblázatban „korai” jelzővel szereplő településnevek egy része Árpád-kori személynévi megfelelővel rendelkezik, pusztá alapelakban áll, vagy „korai” -d képzős. A kései forrásadatok ellenére a környezetükben talált Árpád-kori leletek arra utalnak, hogy a települések első említésüknél jóval korábbiak, és ennek lehetőségét a többi, régészetiileg kevésbé feltérképezett falu esetében sem zárhatjuk ki.

---

²⁶ A Pest megyei templomok kapcsán szintén hangsúlyozták ennek fontosságát (vö. TARI 2000: 185).

Összesítve a 16. századi adatokat: 12 templomcímes, 13 *-falva* vagy *-szeg* utótagos, 12 földrajzi környezetre utaló, és 12 „korai” típusú: személynévi megfelelővel pusztaszemélyneves, *-d* képzős és szláv településnév van.

Az ún. „kései” típusú, összetett és az egytagú, korainak (is) tartható helynevek egyenlő számban vannak, nem beszélhetünk tehát a kései típusú helynevek túlsúlyáról, főként, ha tekintetbe vesszük azt a korábban jelzett lehetőséget, hogy a templomcím nem minden esetben az első neve a településnek, illetve hogy a *-falva* utótag az analógiák hatására később is kerülhetett a személynévi eredetű településnév mögé. Csobotfalvát 1556-ban *Choboth*-ként, 1567-ben *Chijobot*, 1569-ben szintén *Chijobod* néven említik, és csak később alakult ki a ma is használatos *Csobotfalva* alakja (SzékOkl. 3: 314, ÚS. 4: 44), míg szintén ugyanebben az évben Csicsót *Chijchijofalwa* (SzékOkl. 2: 220), Tusnádot pedig *Tusnadjalwa* (SzékOkl. 2: 269) névvel írták össze. Utóbbi két esetben a *-falva* utótag talán csak az összeírónak köszönhető. (A névváltáshoz lásd KRISTÓ 1976: 95 is.)

Ha tehát forrásainkat nem csak a pápai tizedjegyzékre szűkítjük, szó sincs a korai típusú helynevek hiányáról. Ami pedig a nevek „nyalábos” vizsgálatát illeti (ehhez lásd KRISTÓ 2002b: 184), valószínűleg több települési réteg, több templomépítési hullám több helynévi „nyalábjával” kell számolnunk.

Amennyiben a helynevek és az Árpád-kori személynévek viszonyát vizsgálni kívánjuk, elsőként tisztáznunk kell, hogy az említett személynévi megfelelővel rendelkező helynevek milyen környezetben születtek, hiszen e helynevek többsége valószínűleg akkor jött létre, amikor e személynévek divatban voltak, viselőik éltek. Ismeretes, hogy a helynevek keletkezésükkor motiváltak, valamit valamiért hívnak úgy, ahogy, és ez a motiváltság idővel csökken, s a személynévi eredetű helynevek veszítik el a leggyorsabban a motiváltságukat (vö. HAJDÚ 1997: 128–9).

Sajnos, a székelység személynévhasználatáról, mely a helynevek egyik legfontosabb forrása lehetett, szintén nincsenek adataim, ezek összegyűjtése és feldolgozása nem is lehet feladatomban. Ennek ellenére a Székely Oklevéltárak, az Erdélyi Okmánytár I–II. kötetének mutatói alapján az a vélemény fogalmazódott meg bennem, hogy körükben a 13. században már általánosan elterjedt, a 13–14. század fordulójára pedig szinte egyeduralkodóvá lett a keresztény névadás.²⁷ Erre az időszakra, a 14. század elejére az egytagú ősi nevek nemcsak Erdélyben, hanem országszerte háttérbe szorultak: „az idő haladtával akkor is háttérbe kerültek a pogánykori nevek, ha ezt az egyház nem erőltette, hát még ha a budai

---

²⁷ Hasonló véleményen van KRISTÓ GYULA is (2002a: 140, illetve a 12. századi névdivatváltáshoz lásd még 2002b: 155 is).

zsinat (1279) határozatainak következményeivel is számolunk” (HAJDÚ 2000, lásd még FEHÉRTÓI 1997 is).²⁸

Az első ismert 1324-es csíki oklevél személyneveinek vizsgálata szintén erre mutat (SzékOkl. 1: 42–3, AOkl. 6: 159–60), noha világos, hogy biztosabb következtetésekhez nagyobb mintaanyagra lenne szükség. Az ott említett személyek nevei: *László, Jakab fiai Péter és Pál, Irgus fia Bene, Pheleud fia István, Eltus fia István, Belus, Sándor fia Bálint, Márk fia Buruh, Bánk fia Máté, Chumburd fia Jakab* és *András fia Miklós*. A huszonegy névből a többség (tizenhat) már biztosan keresztény, és mintegy negyede (*Irgus, Pheleud, Eltus, Buruh, Chumburd*) tekinthető archaikus, „pogány” névnek. Az is szembeűnő, hogy e „pogány” neveket viselők többsége az apák generációjából való, de már ott is csak fele arányban, a fiak (*Buruh* kivételével) az új divatú keresztény neveket viselik. Kissé tovább játszódva az ötlettel és generációnként csak 30 évvel számolva (a felsoroltak viszont akár idősebbek is lehettek) akár azt mondhatjuk, hogy a keresztény nevek divatja már a 13. század végén uralkodó lehetett.

A „korai” jellegű egytagú helynevek (nem valamennyi, de valószínűleg jelentős részük) születésének felső határa tehát éppen egybeesik a székelyek 13. század közepi–végi beköltözésével (vö. BENKŐ L. 1998: 59), így jelentős részük vélhetően a korábbi települési réteg helynévi nyomát őrzi, őrizheti.

Kevéssé valószínű, hogy a beköltöző székelyek akkor adták volna falvaiknak a *Csicsó, Csobot, Csomortan* stb. neveket (illetve külterületi dűlőiknek *Cset, Bor, Póka* stb. neveit), amikor ők maguk személynévként már nem használták ezeket. A pusztá személynéves csíki helynevek divatjának felső időhatára és a székely beköltözés időpontja közötti ellentétre már BENKŐ LORÁND felfigyelt (1991a: 352), de egyéb adat hiányában ezt az ellentmondást nem oldotta fel.

Felmerülhet, hogy esetleg a korábbi székely területről hozott nevek lennének, és ezért archaikusak. Ez esetben azonban ismernünk kellene őrségi vagy egyéb párjaikat. Eddig két csíki helynév (*Kotormány* és *Csík*) kivételével egyetlen csíki helynévnek sem ismerjük nyugat-magyarországi megfelelőjét. Mindkettőnek ismerjük viszont a személynévi megfelelőjét (vö. 1138/1329: *Chik, Chiik, Cik*, ÁSz. 197; 1249/1291: *Katurman, Kotorman*, ÁSz. 451), sőt *Kotormány* területről a legutóbbi terepbejárások során Árpád-kori kerámia és egy 11–12. századi

---

²⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a névdivatváltás részletei még nincsenek kellően tisztázva. Módszertanilag ugyanis sántít az eltérő korú és jellegű forrásokban szereplő eltérő társadalmi rétegekből származó személyek neveinek az összevetése. Az Árpád-kori szolgálónépek és a 14. századi forrásokban szereplő többnyire nem parasztrendű személyek neveinek a hasonlítását ugyanis félrevezető lehet. Tisztázni kellene elsőként az alsóbb rétegek és a nemesek névdivatjainak viszonyát mindkét korszakban külön-külön, majd célszerű lenne az Árpád-kori alsóbb társadalmi rétegek névanyagát a 14. századi parasztok nevével összevetni, illetve ugyanezt az összehasonlítást a nemesek esetében is elvégezni. A kérdésre LASZLOVSZKY JÓZSEF hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm.

ereklyetartó mellkereszt is előkerült, így az e helynevekre építő őrségi kapcsolatot legalábbis kérdésesnek tarthatjuk.

Gondolatmenetünkhöz visszatérve az egytagú, „archaikus” helyneveket, elsősorban a településneveket tehát a székelyeknél korábbi lakossághoz kapcsolhatjuk leginkább. Természetesen nem állítom, hogy ezek a nevek minden esetben névadóik nevét őrzik, s egyben Árpád-koriak. (Ráadásul FEHÉRTÓI KATALIN személynévgyűjteménye sem tekinthető teljesnek, és e neveket korábban és bizonyára később is viselhették.) Mindezzel együtt legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az ilyen típusú településnevek jelentős része a középkor korai századaiból származik, és mára már elfeledett, kiszorított személynveket őriznek.

Csíkban nincs adatunk a népesség teljes vagy nagyfokú kicserélődésére, legfeljebb jelentős beköltözésre: a székelyekére, és azt tudjuk, hogy a nyelvi szubsztrátum a településnevekben hatalmas arányokban szokta a nyelvi szubsztrátumot elnyomni (vö. BENKŐ L. 1991b: 55). Így a székelyek magyar nyelvű helynévadása a korábbi, részben szintén magyar lakosság helynévi nyomainak eltűntetője lehet. Ez a névhasználati törvényszerűség a korai magyarság mellett a szlávság jelentőségét is növeli. Kutatásaim során KNEZSA adataihoz — *Rakó, Ráca, Szécsén, Taploca, Backa víz-*, illetve *Delne, Kászon, Taploca* településnevek (utóbbi kettő eredetileg maga is víznév lehetett; 1948: 8) — néhány további szláv helynevet találtam: két *Gelence ~ Kelence* nevet a madéfalvi és a jenőfalvi határban, *Taploca* mező- és pataknevet Szenttamáson és Menaságon, illetve *Dormá-t* Szentdomokoson, *Cserná-t* pedig Szentmárton határában.²⁹ E sorban talán kérdésesnek tekinthető a *Taploca*, újabban ugyanis többen feltételezik, hogy szláv etimológiájú ugyan, de inkább közsői értékű kölcsönszó.

Fontos ugyanakkor minden olyan helynévi nyom kigyűjtése, aminek lehet településtörténeti vonatkozása. Az általam felsoroltak között talán a legfontosabbak a *Ropó* ('hegy északi oldala') és az *Áj* ('kis völgy') nevek. Ezekről eddig azt tartották, hogy Székelyföldön csak Marosszék nyugati felében használatos földrajzi köznevek, amelyek csakis ott korábbi magyar nyelvi alaprétég emlékét őrzik (vö. BENKŐ L. 1991a: 349).³⁰ Itteni, keleti előfordulásuk Csíkszentgyörgy határában azt jelzi, hogy itt sem tarthatjuk kizártnak ilyen helynévi reliktumok létét, és minden egyes adat közelebb vihet ahhoz, hogy a feltételezett korábbi (tudniillik nem székely) magyar nyelvi szubsztrátum létét igazoljuk.

A csíkszentmártoni határ keleti felén észrevehetően sűrűsödő ún. „korai” helynevek (*Üllő, Orosz, Úz, Kend*) akár hozott nevek, akár köznévi vagy személynévi eredetűek is lehetnek, de éppen az úzvölgyi szoros közelsége miatt, it-

²⁹ Szlavisztikai képzettség híján csak az irodalomban közöltekkel egyező alakú nevekre figyelhettem fel, valószínű azonban, hogy számuk tovább szaporítható.

³⁰ Az *Áj* feje tető alatti Szentgyörgyről honfoglaláskori kengyel is előkerült (CsSzM., ltsz. 1353).

teni jelenlétük gyanút keltő. Nem használhatóak a szoros, az átjáró korai használatának bizonyítékaiként, de további vizsgálódásra sarkallnak minket.

Szintén több olyan külterületi helynév is van a vizsgált területen, melyek összefügghetnek határvédelemmel (*Kapus, Kolozsmány, Les, Órálló, Vigyázó* stb. csúcsok). További, megerősítő adatokra van azonban szükség, hogy ezekben valóban korai katonai szervezetség nyomait lássuk.

A székelység beköltözését Csíkba régészetileg ma még nem tudjuk igazolni, mai ismereteink szerint nincs régészetileg elkülöníthető székely anyagi kultúra (vö. BENKŐ E. 1992: 31). A helynevekben jól felismerhető a 13–14. századi átrendeződés. A templomcímes helynevek nagy száma azt jelzi, hogy új templomok jönnek létre, vagy a meglévőket újraszentelik, és ezzel lezárult az új egyházi igazgatás kiépülése. A meglévő vagy újonnan létrejövő településeken felépülő új templomok titulusa a fenti hatásokkal is kiegészülve gyakran vált településnévvé, kiszorítva a korábbi neveket. Ez az újabb települési réteg és az ezzel járó templomépítő hullám a beköltöző székelyekhez köthető (vö. a *-falva* utótagos legkésőbbi településeket). Úgy tűnik, hogy ekkor rögzül véglegesen a plébániák, filiák hálózata, kialakulhattak a *-falva* utótagot viselő települések, kitöltve és véglegesítve a településhálózatot. Ez vélhetően a 13. század második felét, a tájárjást követően történt meg.

A fentiek alapján megkövethető a székely beköltözéssel járó folyamatok rekonstruálása. A régi falunév azon településeken maradt meg, melynek egyáltalán nem is volt temploma, vagy ahol a székelyek beköltözésénél korábbi volt a templom, illetve ahol ennek (újja?)építése nem a székelyekhez köthető (Kotormány, Tusnád, Csíkmenaság, Csíksomlyó, Zsögöd stb.). A székelyekkel azonban átalakult a belső települési struktúra, új falvaik új vagy felújított templomokkal maguk alá rendelik a környező településeket. A plébániával ugyanis nem csak az egyházi elsőség, de az adminisztrációs és a templom melletti vásárokkal járó gazdasági előnyök is a templomos településekhez kapcsolódnak.

A helyzet pontosabb ismeretéhez azonban, ha már írott adatok nem világítják meg, jóval több régészeti adatra lenne szükség, hogy a korai telepek és korai templomok hálózatát összevethessük a 13–14. századi székely adatokkal.

Kászon, Lázárfalva, Csíkverebes, Csíktusnád, továbbá a mai Háromszékből Szárazpatak, Kézdikővár (Peselnek), Kiskászon, illetve ERDÉLYI LAJOS szerint még Karatna és Volál nyelvjárását korábban Csík- és Háromszék nyelvjárásától eltérőnek gondolták (HORGESZ és ERDÉLYI véleményét idézi FERENCZI 1938: 36–7). Ez azért lehet nagyon lényeges, mert a háromszéki falvak egykori Fehér megyei enklávek területén fekszenek,³¹ és ez arra utalhat, hogy a székely beköltözés után is megőrizték eredeti nyelvjárásukat. Ez az adat nemcsak az említett

---

³¹ A háromszéki enklávek és általában a háromszéki Árpád-kori régészeti adatok áttekintését lásd RÁCZ 2003.

csíki falvak eredeti nyelvjárását mutathatja, hanem azt is, hogy egykor megyei területen feküdtek, olyan, a háromszékiekkel együtt alkotott vármegyei enklávé, melyet valószínűleg csak utólag kebeleztet be a csíki székelység.³² A három csíki falu határos a háromszéki enklávékkal, köztük közvetlen kapcsolatot biztosító utak vezetnek, vélhetően ezen a területen keresendő az első csíki oklevélben 1324-ben említett *Lok-Kasun* nevű magánbirtok is, amelyről alább részletesebben szólok. A feltételezett enklávé falvainak többsége szláv nevű, ami jól jelzi Fehér megye keleti szélének eredeti népességi viszonyait, de az Árpád-kori magyarság (székelység) asszimiláló erejét is.

Figyelembe kell venni, hogy az újabb nyelvi réteg mindig lényegesen kiszorítja, elnyomja a megelőző szubsztrátumot, illetve a többségi, erősebb nyelvjárás felszívja a számban kevesebb népesség nyelvjárását. Az aranyosi és marosi széki székelyek a mezőségi, az egykor délkelet felé elnyúló Fehér megyei, valószínűleg marosi-mezőségi nyelvjárást beszélők a székely nyelvjárásba olvadtak bele (vö. BENKŐ L. 1991b: 59). Éppen ezért a mai kép csalóka lehet, a korai állapotok kárára.

6. Összegzés

Csik és általában Székelyföld történeti helynévtani kutatásában a továbblépés feltétele a (módszertani) szemléletváltás és a társtudományok eredményeinek a figyelembevételére. A témára vonatkozó általánosan elfogadott elméletek ugyanis a maguk során egy-egy éppen aktuális történeti koncepció árnyékában jöttek létre, de mára egyre nagyobb ellentmondásba kerülnek az új régészeti-történeti adatokkal. Ha a jelenlegi ismeretek fényében kívánjuk a nyelvészeti adatokat értelmezni, ki kell lépni e kétségkívül biztonságos és kényelmes álláspontból, és vállalni kell az ezzel járó kockázatot.

Az újabb régészeti adatok fényében szükségesnek mutatkozott a történeti helynévtan és a régészeti adatokon alapuló településtörténet időrendi eltéréseinek összevetése. Alkalmazott módszerem a korábbi nyelvészeti munkák megállapításain, adatain alapult. Csupán a használt források körét tágítottam ki a 16. századi összeírások bevonásával, azzal a meggyőződéssel, hogy a településnevek folyamatosak és így későbbi adatolásúak is használhatók az Árpád-kori településtörténeti vizsgálatokhoz. A bővített forrásanyag fényében nem látom igazoltnak a kései típusú helynevek többek által hangoztatott túlsúlyát. Az összetett, templomcímes, illetve *-falva* típusú helynevekkel összevetve ugyanannyi puszta

---

³² A székelyek megyei területekkel szembeni foglaló-ellenséges magatartására több adatunk is van: 1342-ben Zsombort és Oltszemet pusztították (SzékOkl. 8: 8), 1349-ben pedig a királyi rendeletre végzett határjárást szerették volna megakadályozni (SzékOkl. 1: 55). 1366. május 9. előtt Hídvégi Jakab és Demeter oltszemi és málnási birtokait foglalták el. E falvak később betagozódtak a Székelyföldbe.

személyneves, *-i* vagy *-d* képzős, természeti környezetre utaló vagy Árpád-kori személynévi megfelelővel rendelkező „korai” helynév van területünkön. Előmunkálatok hiányában saját kísérletként, a székely névdivat vizsgálatával arra jutottam, hogy a 13. század végétől többnyire keresztény neveket viselő székelységtől nem vagy csak kisebb részben származhatnak az egytagú, „archaikus” helynevek (BOTÁR é. n./a).

A székelységnél korábbi helynevek meglétének feltevését — az itt is kibővített külterületi szláv helynevek kontinuitása alapján — a dúlőnevek egy részére is lehetségesnek tartom. Árpád-kori leleteink használói, első templomaink építői hagyhattak helynévi nyomokat maguk után. Példáim egy része kritikusabb nyelvészeti rostán nyilván fennakadhat, de módszeresebb kutatásokkal számuk talán bővíthető is. A későbbi források bevonásával azonosított korai helynevek kapcsán azonban egy további, óvatosságra intő ténytet kell figyelembe venni. Azt tudniillik, hogy a késő középkorban több olyan családnevet ismerünk, melyek archaikus jellegűek (például *Vete*, *Csobot*). Azaz nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy egyes esetekben egy-egy viszonylag kései, „archaikus” családnévből alakult külterületi helynevet vetítünk vissza a korábbi századokba. Noha ez a lehetőség több esetben nem zárható ki, gyakori előfordulását mégsem tartom valószínűnek. Egyrészt azért, mert a családnevek rögzülése viszonylag későn zajlott le, és amennyiben ezek lennének a helynevek forrásai, akkor azok jobbára *Kovács pataka*, *Ferenc bükke* típusú összetett jelzős helyneveket eredményeznének.

Adataim KNEZSA ISTVÁN fél évszázados meglátásait támasztják alá. Ma már vannak egyéb, régészeti adatok is a székelyeknél korábbi népességre, így Csíkbán lehettek és napjainkig öröklődhettek 12. századi, a székelyektől származóknál korábbi szláv és magyar helynevek.

A régészeti adatok mellett a székelységnél korábbi vármegyei berendezkedésnek okleveles nyomai is vannak. Az itt már korábban említett első csíki oklevél 1324-ben a vitatott területről azt írja, hogy *Lokkazun* magvaszakadt ember birtoka (SzékOkl. 1: 42–3, EO. 2: 186–7/485–6. regeszta). Nyilván olyan vármegyei területről, enklávéról van szó, melyet a székelyek ideköltözésük után, a király eredeti szándéka és az azt igénylő megyei nemesek akarata ellenére is bekebeleztek.

Az így vázolt történeti kép jól illeszkedik a BENKŐ LORÁND által rekonstruált településtörténeti folyamatokba, azoknak mintegy csíki kiegészítését képezi. A dél-erdélyi magyar nyelvi típus legkeletibb maradványait jelző enklávék kapcsán BENKŐ így fogalmazott: „a megyének [Fehér vármegyéről van szó — B. I.] azok a jórészt kelet-délkelet felé kinyúló középkori maradványai, amelyek jó ideig a királyi vármegye tartozékai voltak, egyúttal a dél-erdélyi magyarság szállásterületének egy-egy foltjaként, rezervátumként értelmezendők” (2002: 58). A korábban említett régészeti, helynévtani, egyháztörténeti adatok birtokában ezt két részletében tartom módosítandónak. Az enklávék nem eredendően egy-egy

települési foltként jöttek létre, hanem a székely beköltözéssel, a terület birtokosainak jogállásában beállt változások miatt lettek „rezervátumok”. Azaz a vármegye a hegyközi medencéket, esetünkben Csíkot is magába foglalta, ám ennek lakosságát vagy a történelem viharai tüntették el, vagy — ami a helynevek alapján valószínűbbnek tűnik — a székelyek olvasztották magukba.

Ugyanakkor Csík esetében a 14. századtól adatolt, nyugati kapcsolatú egyházi hovatartozás miatt (telegdi főesperesség) — amely a korszakban nem függetleníthető a vármegyei keretektől — valószínűbbnek tűnik Küküllő megyével számolni a székely beköltözést megelőző időszakban. Magyarán Csík azért nem tartozott a fehérvári főesperesség alá, mert ideköltözésükkor a székelyek itt már egyházilag szervezett területre kerültek, amely a telegdi főesperesség előzményét képező küküllői főesperesség és így Küküllő vármegye illetékessége alá tartozott (lásd ehhez KRISTÓ 2003: 93).

A székely beköltözéshez és a véglegesülő plébániahálózathoz kötődnek a templomcímes és *-falva* típusú helynevek, melyek jelentős aránya (50%) jól jelzi a székelyekkel megváltozó demográfiai és települési viszonyokat. E nagyarányú, szintén magyar nyelvű és erőteljes szupersztrátum ismeretében válik érthetővé a biztosan korai helynevek alacsony száma. A szlávok asszimilációja, a székely beköltözés, a keresztény nevek kizárólagossá válása, a templomcím és a *-falva* utótag térhódítása a helynevekben, a székely nyelvjárás és az azóta eltelt idő, az ezzel járó társadalmi, gazdasági, környezeti változások mind-mind megszürték a korai helynévi nyomokat.

A fentieket áttekintve Csík Árpád-kori településtörténete a következőképpen rekonstruálható. A megtelepülés valószínűleg a 10–11. századtól indítható, ekkor még feltehetőleg gyér katonai megszállás formájában. A 11–12. században azonban telepek sokasága jöhetett létre, lezárult a korábbi szláv lakosság asszimilációja, és megindult a terület egyházi és világi megszervezése is. A keleti végék biztosítása azonban folyamatos erőfeszítést követelt meg, ezért a 13. században sor került a székelyek idetelepítésére is. Ez utóbbiak néhol a megelőző lakosságra közvetlenül, máshol külön települve kialakították a mai településhálózat alapjait. Ekkoriban vármegyei keretek, magánbirtokok és a székely területek még párhuzamosan léteztek, de az előbbieket a székelyek fokozatosan, néha királyi akarat ellenére is bekebelezték. Az átrendeződött viszonyoknak köszönhetően több korábbi település megszűnt, és több új templom épült, melyek köré falvak szerveződtek. A meglévő településekből megindult a kirajzás, a szegek kialakulása nyomán több rész később önálló településsé vált. A későbbiekben a plébániahálózat mintájára több korábban önálló falu viszont a plébániás település része, későbbi kifejezéssel élve, tízese lett (vö. BOTÁR é. n./b).

A fentiekhez még azt szeretném hozzáfűzni, hogy jelen dolgozat szemléletében csak annyiban tér el a korábbi történeti helynévtani munkáktól, hogy a későbbi nyelvi források bevonásával és az újabban megismert régészeti adatok

alapján nem kizárta, hanem kereste annak lehetőségét, hogy korábbi nyelvi nyomokat azonosítson. Nyilván nagyobb terület és minta esetén feltevéseim megbízhatóbbak lennének, és ha ma még távol is vagyunk a felvetett problémák végleges megoldásától, bízom benne, hogy az itt felvázoltak egy része használhatónak bizonyul a kérdéskör tisztázásában. Írásom azzal a meggyőződéssel született, hogy még az új, vitatható gondolatok is nagyobb hasznára vannak a tudománynak, mint a tekintélyelvű, rosszul értelmezett tiszteletadás vagy óvatoskodó hallgatás.

Irodalom

- AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BENKŐ ELEK (1992), *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiaja.* Varia Archaeologica Hungarica V. Bp.
- BENKŐ ELEK (1993), A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas* 1993/3: 5–20.
- BENKŐ ELEK (1998), A székelyek betelepülése Erdélybe. In: *Történelmünk a Duna-medencében.* Kolozsvár–Temesvár. 50–65.
- BENKŐ LORÁND (1948), *Bedecs.* MNy. 44: 54–5.
- BENKŐ LORÁND (1990), Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.
- BENKŐ LORÁND (1991a), Maros- és Udvarhelyszék település és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–358.
- BENKŐ LORÁND (1991b), Nyelvészeti adalék a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum* 1: 52–61.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–9.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Bp.
- BÓNA ISTVÁN (1987), Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története I.* Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 235–408.
- BÓNA ISTVÁN (1989), Magyar–szláv korszak. In: *Erdély rövid története.* Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 101–57.
- BOTÁR ISTVÁN (1999), Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében. *ACTA I*, 247–72.
- BOTÁR ISTVÁN (2001a), Csík korai templomairól. *Székelyföld* 5/11: 119–49.
- BOTÁR ISTVÁN (2001b), A Csíki-medence Árpád-kori emlékei. ELTE-BTK Szakdolgozat. Kézirat.
- BOTÁR ISTVÁN (2007), *A csíksomlyói plébániatemplom régészeti kutatása.* Kézirat.

- BOTÁR ISTVÁN (é. n./a), *A külterületi helynevek szerepe a településtörténeti kutatásokban*. Kézirat.
- BOTÁR ISTVÁN (é. n./b), *Falu, szeg, tízes. Adatok Csík középkori településtörtéthez*. Kézirat.
- BOTÁR ISTVÁN–TÓTH BOGLÁRKA (2004), A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*: 271–303.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1982), Csíkmindszent helynevei. *NyIrK.* 26: 155–7.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1983), Csíkszentlélek helynevei. *NyIrK.* 27: 75.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1986a), Csíkszentkirály helynevei. *NyIrK.* 30: 76–8.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1986b), Zsögöd helynevei. *NyIrK.* 30: 78–80.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei*. MND. 149. sz. Bp. CsSzM. = Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- ENTZ GÉZA (1994), *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése JAKÓ ZSIGMOND. Bp., 1997–2004.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közszoói eredetű személynéveinkről. *Nyr.* 121: 71–5.
- FERENCZI GÉZA (1938), *Az egykori Kászon-szék régészete, a kászoni székelyek letelepedése és eredete*. Kolozsvár.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY (1997), A magyar helységnevek jelentésszerkezete. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 125–32.
- HAJDÚ MIHÁLY (2000), Keresztnevek az Anjou-kori oklevéltár első kötetében. In: *„Magyaroknak eleikről”*. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. PITI FERENC. Szeged. 209–15.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941), Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: *Erdély és népei*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 21–35.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1986), Helynévtan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. KÁLLAY ISTVÁN. Bp. 319–25.
- KRISTÓ GYULA (1988), A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok* 122: 20–35.

- KRISTÓ GYULA (1998), Helynévtan. In: *A történelem segéttudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 319–30.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2002a), *A székelyek eredete*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2002b), *A korai Erdély*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1987), Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története I.* Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 235–408.
- MARCU-ISTRATE, DANIELA (2004), Biserica romano-catolică din Armășeni. In: *Arhitectura religioasă din Transilvania III.* Szerk. SZŐCS PÉTER–KISS IMOLA. Satu Mare. 165–82.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MonVat. = *Monumenta Vaticana historia regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tomus I. A bevezetést írta FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ. Bp., 1884.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1910), A székely „Csík” helynevek. *Ethnografia* 12/3: 142.
- RÁCZ TIBOR (2003), Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum* 65/1–2: 1–15.
- SzékOkI. = *Székely oklevéltár I–VII.* Szerk. SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898. [VIII.] Közzéteszi BARABÁS SAMU. Bp., 1934.
- SZŐCS JÁNOS (2004), Három csíki falutörvény. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2004: 73–82.
- TARI EDIT (2000), *Pest megye középkori templomai*. *Studia Comitatus* 27. Szentendre.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103: 408–19.
- VÁMSZER GÉZA (2000), *Csík vármegye településtörténete*. Csíkszereda.

Kocán Béla

A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései

1. Előadásomban Ugocsa vármegye középmagyar kori helynévanyagával olyan szempontból foglalkozom, hogy a már meglévő helynevek milyen mértékben határozták meg az újonnan keletkező nevek létrejöttét, azaz a megye névrendszerének a determináló hatását vizsgálom meg az adott korban. E dolgozat egyben folytatása előző munkámnak, amelyben a megye ómagyar kori névanyagát elemeztem hasonló szempontból.¹ A mostani feldolgozás elsősorban a vizsgált jelenségnek az ómagyar korban tapasztaltakkal való összevetését tűzte ki célul, hogy lássuk, a nevek nevekben való felhasználása hogyan változott meg idővel. Munkám elméleti-módszertani alapjául ezúttal is a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű elemzési modell szolgált (1993).

Előző munkámban részletesen összefoglaltam a téma kutatástörténetét, terminushasználatát, így itt most ettől eltekintek. E névrendszertani jelenség tárgyalása kapcsán fontosnak tartom azonban két általam használt terminus újbóli megemlítését: az *alpnév* és a *másodlagos név* terminusokét. A *l a p n é v n e k* azokat a helyneveket nevezem, amelyekből újabb, más denotátumokat jelölő nevek keletkeztek, akár úgy, hogy alakjuk módosult, akár úgy, hogy változatlan maradt. M *á s o d l a g o s n é v n e k* pedig az alpnévből alakult neveket tekintem. Így pl. a *Batár* víznév alpnév a *Batár* 'település' és a *Batarcs* 'víz' stb. másodlagos nevekhez képest.

2. A következőkben a változási folyamatok néhány tényezőjét mutatom be egy példa, a *Kadarcs* víznév bokrosodása következtében kialakult névcsalád leírása segítségével.

A *Kadarcs* víznév morfológiai helynévalkotással keletkezett, amely egy **kadar* 'kanyarog' ige *-cs* névszóképzős (D. BARTHA 1958: 77) formája. A helynév funkcionális szerkezete bizonyosan azonos a népnyelvi *kadarcs* 'kanyargós folyó- és állóvíz' szóval, amely az Ugocsával szomszédos Közép-Tisza vidékén ilyen jelentésben ismeretes (ÚMTsz. *kadarcs*); ez a szó a *kódorog* ige családjába tartozik (vö. FNESz. *Kadarcs*). Névbokrosodás következtében e név a megyében több földrajzi név alapját is képezi. KISS LAJOS és SZABÓ ISTVÁN

---

¹ „Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései” című előadásom a VI. Névtudományi Konferencián hangzott el, s jelenleg megjelenés alatt áll.

más szerkezetű helynevek esetében (pl. *Kadarcs erdeje*) elképzelhetőnek tartják a személynévi eredetet is (FNESz. i. h., SZABÓ 1937: 380: a m. *Kádár* szn. -cs formánssal alakult származékának tekinti). A megye névrendszerében a *Kadarcs* alapnév folyamatos bokrosodását figyelhetjük meg, amelynek során az alapnév több másodlagos név alapját is képezte a legkorábbi időktől egészen napjainkig. Egyrészes másodlagos helynevek morfológiai szerkesztéssel és jelentésbeli névadással jöttek létre belőle, például a víznévből keletkezett metonímia útján a *Kadarcs* tanyanév is, amelynek funkcionális jegye a patak mellettségre utal. Kétszemes másodlagos nevek szintagmatikus szerkesztéssel: elő-, illetve utótaggal való bővülés következtében alakulhattak ki. Az alapnévhez kapcsolódhat sajátosságot kifejező jelzői előtag, így jöttek létre a *Karna-Kadarcs*, *Kis-Kadarcs*, *Nagy-Kadarcs* ~ *Vizes-Kadarcs* és *Kurta-Kadarcs* víznevek. A *Karna*- és a *Kis-Kadarcs* pataknevből másodlagosan (szintagmatikus szerkesztéssel) alakultak ki a *Karna-Kadarcs-hát*, valamint a *Kis-Kadarcs-hát* kétszemes mikronevek. Ebből adódóan az alapul szolgáló víznevek másodlagos alapneveknek is tarthatók, ugyanis a másodlagos nevek alapnévi funkciót töltenek be, mivel újabb nevek alkotására használták fel őket. Emellett az alapnév földrajzi köznévi utótaggal is bővíthetett — akárcsak az utóbbi másodlagos nevek esetében —, így keletkeztek a *Kadarcs-köz*, *Kadarcs köze*, *Kadarcs erdeje* és a *Kadarcsi-szurdok* mikronevek.

A *Kadarcs* víznévből kiegészüléssel keletkezett a *Kadarcs-patak*, a *Kadarcs* tanyanévből pedig a *Kadarcstanya* forma. E változások azonban nem tartoznak jelen vizsgálataim körébe, itt ugyanis az alaki változások mellett a denotatív jelentésben nem történt eltolódás. Feltehetőleg a *Nagy-Kadarcs* alio nomine *Vizes-Kadarcs* név is ide tartozhat, mint a *Kadarcs* alapnév szinonim neve.

3. Vizsgálatomban csak olyan forrásadatokat tárgyalok, amelyek első előfordulásuk alapján a kijelölt időszakon belül (tehát 1526-tól 1772-ig) szerepelnek. A középmagyar korban megjelenő névanyag azonban nem tárgyalható elszigetelten a korábbi és a későbbi korok névanyagától. Az ómagyar kor névanyagának egy jelentős része tovább él, így ezzel a réteggel a középmagyar kor névrendszerében is számolnunk kell.

Olyan másodlagos neveket is felvettem a vizsgálat alá vont rétegbe, amelyek alapneve nem adatolható a korból, csak a vizsgált koron túl szerepel először, ám a másodlagos névre a középmagyar korból is van adat: pl. *Régi-Tisza-járás* (1580–90 k.: *Regi Tiza Jaras*, SZABÓ 1937: 509) < *Régi-Tisza* (1865: *Regi Tisza*, L13). Emellett azokat a helyneveket is elemzem, amelyeknek egyáltalán nem adatolható az alapnévi előzményük, mégis például névbokruk, esetleg a magyar nyelvterület más részén említett analóg nevek alapján kikövetkeztethető belőlük valamilyen előzmény. Az alapnevek sorába így 40 feltételezett alapnév is beiktatható volt. Névrendszer-tani szempontból bizonyos típusú névminták egyes névbokrok esetében egy nem adatolt alapnév felvételét nagy valószínűséggel le-

hetővé teszik. Ezek között két jól szétválasztható csoportot különíthetünk el az előtagjuk alapján. Az elsőbe azok a kétrészes nevek tartoznak, amelyeknek előtagjában egy egytagú alapnevet fedezhetünk fel. Ilyen például az ugoicsai *Ragozna-hát* szláv helynévre támaszkodó magyar névadással keletkezett jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű mikronév, amely esetében egy primer **Ragozna* vízrajzi névre gondolhatunk. Más területen is találunk ilyen előtaggal szerkesztett helynevet, ehhez lásd a szomszédos Szatmár megyei Kisszekeres határában említett *Kis-* és *Nagy-Ragozna* patakeveket a 20. sz. első feléből: 1935–6: *Kisragozna* (SzamSz. 518), 1935–6: *Nagyragozna* (i. h. 721). Továbbá ilyen a *Hordozló-hát* (< **Hordozló*), *Konyha-hát* (< **Konyha*), *Picskor útja* (< **Picskor*), *Nadány-hát vége* (< **Nadány*) stb. Ezekben az alapnév legtöbbször víznévre vezethető vissza. Kevésbé biztosan ismerhető fel az alapnév a *Nyíres háta* (< **Nyíres*) típusú nevek esetében, ehhez apró névrendszertani fogódzók nyújthatnak segítséget (például a település határában az adott primer névvel elő- és utótagjukon szerkesztett másodlagos neveket találunk). A második csoportba az olyan helynevek tartoznak, amelyek elő- vagy utótagjukban „jól kivehető” kétrészes alapnevet tartalmaznak. Több ilyen feltehető kétrészes primer nevet is találunk az anyagban: pl. *Tőke forrása útja* (< **Tőke forrása*), *Kis-Csorgó-szőlőcske* (< **Kis-Csorgó*), *Köz-Őz-hát* (< **Őz-hát*) stb.

A középmagyar kori Ugocsa vármegyéből 1331 helynevet ismerek, amely 1437 alak- és írásváltozatban realizálódik (ehhez természetesen hozzászámoltam a fentebb említett 40 feltételezett alapnevet is). Az említett számarányokba beleszámítottam még a helyneveknek azon rétegét is (202 névváltozat), amelyek már az ómagyar korban kialakultak, s azóta is folyamatosan adathozhatóak a megye területén; itt főleg településnevek és fontosabb helynevek szerepelnek, így például a víznevek, jelentősebb kiemelkedések nevei stb. Az 1331 név között 279 (21%) másodlagos név fordul elő, azaz ezek már meglévő helynév újbóli felhasználásával alakultak ki. A másodlagos nevek alapját 188 alapnév képezi, amely 14%-a a névkincsnek, ez a réteg adja a vizsgált jelenség magját. Az alapnév és a másodlagos név együtt 35%-ot tesz ki, ami valamivel több mint a harmada az összes névnek. Az ómagyar korban meglévő névanyag az alábbi arányokat mutatta a jelenségvizsgálat során: 497 névalakból 92 (19%) a másodlagos, a másodlagos nevek alapját 58 (12%) alapnév képezi. Az alapnév és a másodlagos név együtt a nevek 31%-át adja. Tehát a két kor névanyagának a fenti szempontok szerinti számarányai az alap- és a másodlagos nevek kis mértékű aránybeli bővülését mutatják.

	másodlagos nevek	alapnevek	együtt
ómagyar kor	19%	12%	31%
középmagyar kor	21%	14%	35%

1. ábra. A másodlagos nevek és az alapnevek aránya az összes névhez viszonyítva.

4. A továbbiakban a korpusz névanyagát az eddigiekben felvázoltak alapján az alapnevek és a másodlagos nevek összefüggésében vizsgálom meg. Elsőként a két névréteget helynévfajták szerint tekintem át. Itt főként arra lehetünk kíváncsiak, hogy az ómagyar koron túl a vizsgált jelenség fajtaspecifikus-e, azaz vannak-e olyan helynévfajták, amelyek gyakrabban funkcionálnak alapnévként. Másrészt az is fontos lehet, hogy milyen fajtájú denotátumok jelölésére szolgálnak az alapnevek a létrehozott másodlagos névben. Így a feldolgozásban három összefoglaló helynévfajta (víznév, lakott terület neve, mikronév) szerint csoportosítom a vizsgált anyagot, abból a célból is, hogy könnyen egybevethető legyen az ómagyar kori anyagon végzett ilyen szempontú elemzésnek az eredményeivel.

4.1. A 2. ábra az alapnevek másodlagos nevekbe való beépülését mutatja meg a helynévfajták megoszlása szerint. Itt 188 alapnévvel számolhatunk, ebből 11 másodlagos névként vált alapnévvé, pl. a *Tisza* > *Kis-Tisza* 'víz' > *Kis-Tisza-hát* 'határnév'.

	alpnévként		másodlagos névben	
	ómagyar	középmagyar	ómagyar	középmagyar
víznév	45%	34%	53%	41%
lakott terület neve	26%	20%	24%	21%
mikronév	29%	46%	23%	38%

2. ábra. Az alapnevek helynévfajták szerinti megoszlása.

Az itt bemutatott viszonyító adatok szemléltetik az alapnevek helynévfajták szerinti megterheltségét, s azok arányait a másodlagos nevek körében. A víznevek az alapnevek 34%-át teszik ki, s belőlük keletkezett a másodlagos nevek 41%-a. Az ómagyar kori anyagban ez a következő képet mutatta: a víznevi alapnevek 45%-ot képviselnek, és a másodlagos nevek 53%-ában mutathatók ki. A lakott területek nevei az alapnevek 20%-át alkotják, s belőlük 21%-nyi másodlagos név keletkezett. Az ómagyar korban ezek aránya 26% és 24%-os. A középmagyar kori mikronevek az alapnevek 46%-át alkotják, s felhasználásuk által keletkezett a másodlagos nevek 38%-a. Az ómagyar korban ez 29% és 23%-os arányban mérhető.

A táblázat jól mutatja az ómagyar és a középmagyar kori alapnevek helynévfajták szerinti elmozdulását. Az ómagyar korban a víznevek rétegének meghatározó szerepét 45%-os alapnévi arányuk jelzi, amely egyrészt e helynévfajta ősiségével lehet kapcsolatos, másrészt pedig azt mutatja, hogy a vizek biztos viszonyítási alapul szolgálnak más helyek megjelölésében. E megterheltségi mutatók alapján a középmagyar korban a víznevek némileg visszaesést mutatnak az aktív alapnévi rétegben, de a 34%-os alapnévi jelenlétük következtében e korszakban a másodlagos neveknek még mindig majdnem a fele keletkezett a felhasználással (41%). A lakott helyek alapnévi megterheltsége a korai ómagyar korhoz

képest szintén némi visszaesést mutat. E tendencia azzal is kapcsolatos lehet, hogy a megye településnév-rétege nagyjából már a korai ómagyar korban kialakult (KOCÁN 2006), tehát a kései ómagyar korban nagyjából lezártnak tekinthető. Erre utal az a körülmény is, hogy alapnévi víznév vagy mikronév nem alkotott települést jelölő új másodlagos nevet e korban. Lakott terület nevéből másodlagos víznév ritkán keletkezett, annál gyakrabban mikronevekből. Az alapnévi mikronevek jelentős gyarapodását jól mutatja az összevetés, az ómagyar korban 29%-os felhasználtságuk a középmagyar korban 46%-ra módosul. Megfigyelhetjük tehát, hogy a névbokrosítás valójában egyre kevésbé támaszkodik a régebbi makrotoponimákra, egyre erősebb viszont a felszaporodó mikronevek szerepe e folyamatban.

4.2. A 3. ábra a másodlagos nevek helynévfajtáinak megoszlása szerint mutatja be az alapnevekből való építkezés irányait.

	ómagyar kor	középmagyar kor
víznév	25%	10%
lakott terület neve	27%	1%
mikronév	48%	89%

3. ábra. *A másodlagos nevek helynévfajták szerinti megoszlása.*

A másodlagos nevek döntően tehát mikronevek: 89% (247). E rétegnek az ómagyar korban mutatkozó megterheltsége a középmagyar korban csaknem a duplájára emelkedett. Ennek megfelelően a település- és víznevek aránya a másodlagos nevek között visszaszorult. Ennek fő oka az lehet, hogy a nagyobb vizek és a települések döntő többsége egy-egy terület benépesítésekor szinte azonnal nevet kap, míg a határ kisebb részeinek egyre aprólékosabb megnevezése hosszabb folyamat eredménye. Az eltérések oka azonban részben az adatolás jellegzetességeiben is kereshető, mivel az ómagyar korban adatolható összes névben eleve jóval magasabb a településnevek aránya.

4.3. A vizsgált jelenség szempontjából tanulságos lehet annak a bemutatása is, hogy az alapnevek és másodlagos nevek hogyan oszlanak el a korban. Először a másodlagos neveket részletezem ilyen szempontból (4. ábra): 1526-tól egy-egy századnyi időintervallumot kitevő korszakolást alkalmazva mutatom be a vizsgált névréteget, az e korszakban tapasztalt arányokat párhuzamba állítva az ómagyar korban mutatkozó arányokkal.

Az ómagyar korban jól kirajzolódik a másodlagos nevek számának és arányának fokozatos és folyamatos gyarapodása: 17–37–46%-os erősödő megterheltséggel. A középmagyar kori névanyagban a helynevekre épülő nevek állománya tovább bővül, bár nem egyenletes arányban. Ennek némileg oka lehet a három időmetszet eltérő hosszúsága is, de még inkább a jelentősen felszaporodó források egyenetlen megoszlása. Ettől függetlenül azonban megállapítható, hogy a másodlagos nevek keletkezése, tehát az újabb neveknek a régi helynevek segít-

ségével történő alkotása mind az ó-, mind a középmagyar korban igen fontos tényezője volt a névrendszer bővülésének.

	ómagyar kor		középmagyar kor
1210–1310	16 (17%)	1526–1600	37 (13%)
1311–1410	34 (37%)	1601–1700	181 (65%)
1410–1526	42 (46%)	1701–1772	61 (22%)
összesen:	92 (100%)		279 (100%)

4. ábra. A másodlagos nevek alakulása az ómagyar és a középmagyar korban.

4.4. A másodlagos nevek keletkezésében szerepet játszó alapnevek időbeli rétegzettségét is tanulságos lehet megvizsgálni: az 5. ábra az alapnevek időbeli megoszlását mutatja az ómagyar és a középmagyar korban előforduló másodlagos nevekben.

	ómagyar kor		középmagyar kor
–1310	25 (43%)	–1300	27 (14%)
1311–1410	17 (29%)	1301–1400	21 (11%)
1411–1526	7 (12%)	1401–1525	16 (9%)
kikövetkeztetett alapnév	9 (16%)	1526–1600	15 (8%)
		1601–1700	42 (22%)
		1701–1772	16 (9%)
		kikövetkez- tetett alapnév	51 (27%)
összesen	58 (100%)		188 (100%)

5. ábra. Az alapnevek alakulása az ómagyar és a középmagyar korban.

Az ómagyar kori alapnevek 43, 29 és 12%-os időszakonkénti megterheltséget mutatnak, emellett a 16%-nyi későbbiről adatolható, kikövetkeztetett alapnevek csoportja is itt veendő figyelembe. Az arányok az idő előrehaladtával az alapnevek körének a leszűkülését mutatják, az e tendenciával ellentétes irányú módosulást a másodlagos nevek gyarapodása jelzi. A középmagyar kori másodlagos nevekben előforduló alapnevek természetesen az ómagyar korból is származhatnak, sőt, mint a fenti adatok jelzik, kimutatható, hogy a középmagyar kori alapnevek tekintélyes része (34%-a) már 1526 előttről adatolható. Ezt a réteget az alapnév első megjelenéséhez kötötten mutatom be egy-egy századnyi tagolásban, s így az adatok nagyjából párhuzamba állíthatók az ómagyar kori alapnevek mutatóival: az 1300 előttről adatolt alapnevek aránya 14%-ot, a 14. században 11%-ot, a 15. században 9%-ot mutat. A középmagyar kori másodlagos nevekben előforduló alapnevek korszakonkénti előfordulásának arányai a korábbi (azaz az ómagyar) kor alapneveinek változási mintáit mutatják: az alapnevek egyre kisebb részét képezik az egész névanyagban. Ez a csökkenő tendencia a középmagyar korból adatolható alapnevek körében megállni, sőt némileg erősödni lát-

szik. Az itt mutatkozó egyenetlenségek azonban részben az adatolás már korábban említett esetlegességeiből, s a korszakok nem azonos időtartamából is adódhatnak. Emellett a kikövetkeztetett nevek csoportja, amelyeket nem lehet kronológiai rétegekbe sorolni, szintén szükségszerűen fokozza a vizsgálati bizonytalanságot.

4.5. Tanulságos lehet annak a bemutatása is, hogy az alap- és másodlagos nevek milyen szerkezeti típusokba tartoznak, azaz az egy- és kétrészes nevek milyen arányban fordulnak elő a vizsgált korszakban. Az ómagyar kori névanyag ilyen szempontú vizsgálatát a középmagyar kori anyaggal összevetve a 6. ábra mutatja.

	alapnevek		másodlagos nevek	
	ómagyar	középmagyar	ómagyar	középmagyar
egyrészes név	79%	65%	27%	6%
kétrészes név	21%	35%	73%	94%

6. ábra. Az alapnevek és a másodlagos nevek szerkezeti megoszlása az ómagyar és a középmagyar korban.

Az ómagyar korban az alapnevek 79%-a egyrészes, ez a középmagyar kori anyag esetében 65%-ot mutat; az ómagyar korban a kétrészes alapnevek 21%-ot tesznek ki, míg a középmagyar korban 35%-ot. A belső arányok azt mutatják, hogy az alapnevek között domináns rétegnek az egyrészes nevek csoportja számít, ami meghatározó modell a korai időszakban. Az egyrészes alapnevek körében mutatkozó csökkenés oka egyrészt a mikronévi alapnevek arányának a növekedésével magyarázható, ezek ugyanis általában kétrészesek, másrészt ezt magyarázza az is, hogy a másodlagos kétrészes nevek is egyre gyakrabban szerepelnek alapnévként. Az arányváltozás összefüggésbe hozható még a terület magyar–szláv nyelvi érintkezésével is, amely főleg a magyarság megtelepedésekor számos egyrészes alapnévvel: átvett szláv nevekkal gazdagította a névrendszert.

Az alapnév felhasználásával keletkezett másodlagos nevek megoszlása az alábbiakat mutatja: az ómagyar korban 27%-uk egyrészes, míg a középmagyar korban ez a típus 6%-ot tesz ki. A másodlagos nevek meghatározó része mindkét korban kétrészes szerkezetű: az ómagyar korban 73%, a középmagyar korban 94% ezeknek az aránya. A folyamat az egyrészes nevek arányának fokozatos és határozott csökkenését mutatja, ami azzal magyarázható főképpen, hogy a névalkotásban a metonímia és a képzés jelentősége egyre inkább visszaszorul, és nő a grammatikai szerkesztés, az összetétel szerepe.

5. A következőkben e fenti megállapításnak megfelelően a másodlagos helynevek keletkezéstörténeti csoportjait mutatom be, az egy- és kétrészes nevek típusai szerint tárgyalva a korpusz alapneveiből keletkezett másodlagos neveket.

5.1. Az e g y r é s z e s másodlagos helynevek többsége (13) jelentésbeli névátvitellel (metonímiával és jelentésszűküléssel), kisebb részük (3) morfológiai szerkesztéssel keletkezett. A korpuszban 7 egymásra épülő helynév jött létre metonimikus névadással, mindegyik mikronevek alkotásában: v í z n é v képezi az alapját a *Hódos*, *Csontos*, *Köves-patak*, *Szányó-patak*, *Szemerdek* mikroneveknek és a *Rosztoka* malomnévnek, t é r s z í n i f o r m a szerepel a *Hetényi út* mikronévben. Jelentésszűkülés következtében 6 másodlagos mikronév alakult ki, e változási folyamat olyan névalkotási mód: „amelynek során egy helynévnek a meglévő mellé újabb jelentése is kialakul, s ezek azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra vonatkoznak” (HOFFMANN 1993: 99). Egykori elpusztásodott t e l e p ü l é s n é v képezi az alapját az *Andrásfalva*, *Csatóháza*, *Kérő*, *Láp*, *Laskod* és a *Szénamező* határneveknek. Morfológiai szerkesztéssel 3 másodlagos név keletkezett: feltehetőleg *-ke* kicsinyítő-becéző formánssal jött létre a *Verbőcke* mikronév az e területen ismeretes *Verbőc* település- vagy víznévből. Határozóraggal alakult az *Újhelyi útra* másodlagos név, névutóval pedig a *Tiszán túl* mikrotoponima.

5.2. A helynévi elemet tartalmazó k é t r é s z e s nevek csoportja csakis szintagmatikus szerkesztéssel jöhetett létre. A jelzős szerkezetű másodlagos nevek változatos csoportjait mutatja e névréteg.

5.2.1. A m i n ő s é g j e l z ő s s z e r k e z e t ű helynevek (81) csoportján belül az alábbi típusok emelhetők ki. A kiemelő jelzői összetételek közé 3 másodlagos név sorolható: a *Holt-Tisza* és a *Sásas-Mély-ér* víznevek, valamint a *Nyakas-Dobonyos* határnév. A kijelölő jelzői összetételek (27) sorában említendők a *Kis-Tisza*, *Nagy-Csonkás*, *Alsó- és Felső-Hódos*, *Kis- és Nagy-Jámborszőlő*, *Alsó-Abláz*, *Kurta-Kadarc*, *Kisebbik-Sajtos* stb. A megkülönböztető jelzői összetételeket (51) több név képviseli: a *Fancsiki-mező*, *Vénsásvár*, *Ardai-ösvény*, *Szőlősi-ösvény*, *Pásti malom*, *Mátyfalvi országút*, *Tekeházi-rév*, *Csepei híd*, *Kankói-hegy* stb.

5.2.2. A b i r t o k o s j e l z ő s szerkezetű kétrészes helynevek a jelöltség és a jelöletlenség alapján különíthetők el a másodlagos nevek körében.

A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó nevek (82) némileg kisebb számban vannak jelen. Ezek között víz- és mikroneveket találunk: *Szalva-fő*, *Szelis-fő*, *Batár-tő*, *Éger-fark* víznevek; továbbá a *Borzsova-mező*, *Köves-mál-hát*, *Rákóc-liget*, *Egres-szeg*, *Tisza-hát*, *Tekeres-láz*, *Teknős-hát*, *Nakol-rekettye*, *Nyáraska-hát*, *Szilas-palaj* stb. mikronevek.

A jelölt szerkezetű másodlagos nevek (97) az előzőhöz hasonló helynévfajtákban találhatóak meg: *Teknős folyása*, *Csontos pataka*, *Szennyes folyókája*, *Kenderáztató patakja*, *Dobonya pataka*, *Ilonok örvénye* stb. vízrajzi nevek; *Pergős alja*, *Rakasz füzése*, *Macska köze*, *Nakol rétje*, *Csonkás ligete*, *Halmi út fele*, *Csecseg köze*, *Bolya füzése*, *Tice tövise* stb. mikronevek képviselik a típust.

5.2.3. Egyetlen határozó szerkezetű helynév fordul elő a vizsgált másodlagos nevek között: a *Túrfa függő* mikrotoponima.

Ugocsa megye középmagyar kori névrendszerében a meglévő alapnevekből szerkesztett másodlagos nevek keletkezéstörténeti módját szemlélteti a 7. ábra.

	morf. szerk.	jelentésbeli névalk.	szint. szerk.	összesen
1210–1526	3 (3%)	22 (24%)	67 (73%)	92
1526–1772	3 (1%)	13 (5%)	263 (94%)	279

7. ábra. A másodlagos nevek keletkezéstörténeti jellemzői az ómagyar és a középmagyar korban.

A vizsgálatból jól kitűnik, hogy az időszak legtermékenyebb másodlagosnév-alkotó módja a szintagmatikus szerkesztés, az ide tartozó nevek 94%-os aránya az ómagyar kori másodlagos nevek körében kimutatható 73%-ot is jóval meghaladja. A vizsgált korban más névalkotási módok elenyészőek: 1%-ot mutat a morfe- matikus szerkesztettségű nevek csoportja; 5%-nyi a jelentésbeli névalkotással létrejött helynevek rétege. Az ómagyar korban a metonímia ugyanakkor még jelentős folyamat volt a másodlagos nevek alakulásában, a vizsgált másodlagos nevek 24%-a ugyanis ennek következtében keletkezett.

6. A középmagyar kori Ugocsa megye alapneveinek és másodlagos neveinek a vizsgálata és összevetése az ómagyar kori viszonyokkal arra utal, hogy e terület névrendszerében a meglévő nevekre való támaszkodás az újabb helynevek létrehozásában nagyon fontos szerepet játszott. Ez feltehetőleg általános és tipikus tendenciának tekinthető a magyar nyelvterület más részein is, a fentiekhez hasonló részletes elemzést azonban erre vonatkozóan máshonnan nem ismerek. A nevekre támaszkodó másodlagos névadás szerepe az előző időszakhoz képest némileg nőtt is: az ómagyar korban az alapnevek (12%) és a másodlagos nevek (19%) az összes helynév 31%-nyi részét alkották, a középmagyar korban az alap- (14%) és a másodlagos nevek (21%) aránya a kor névanyagának a 35%-nyi részét képezte. Emellett az is megállapítható volt, hogy minél régebbi egy-egy név, annál gyakrabban válhatott másodlagos név alapjává. Az alap- és a másodlagos nevek helynévfajták szerinti vizsgálata a belső rendszerkapcsolatok általános jegyeire is utalhat. Az alapnevek között megfigyelhető, hogy az ómagyar korhoz képest a vízrajzi alapnévréteg produktivitása némi visszaesést mutat (45%-ról 34%-ra), de ennek ellenére is a középmagyar korban a másodlagos neveknek majd a fele (41%) keletkezett a felhasználásukkal. A másodlagos nevek névfajták szerinti csoportjai között kiemelkedő arányú (89%) a mikroneveké.

A másodlagos nevek keletkezéstörténeti típusainak aránybeli eltolódása a vizsgált két korszakban, úgy vélem, az általános nyelvfelföldés i t e n d e n c i á k k a l is összefüggést mutat (vö. ehhez TÓTH V. 2005: 134). A középmagyar korban a másodlagos nevek körében a képzés aránya 1%-ra, a metonímiáé 3%-ra csökken a korábbi viszonylag aktív szerepéhez képest. A szín-

tagmatikus szerkesztéssel keletkezett kétrészes nevek meghatározó szerepét mutatja viszont, hogy a másodlagos nevek 94%-a tartozik ebbe a típusba.

Azt a kérdést, hogy a fenti folyamatok és jellegzetességek milyen mértékben területspecifikus jellegűek és mennyiben jellemzőek a magyar nyelvterület egészére, más vidékek helynévanyagának hasonló szempontú vizsgálata révén lehetne tovább árnyalni. Egy ilyen elemzésben az itteninél fokozottabban figyelembe veendőek lennének az adott vidékek településtörténeti viszonyai és ennek névtani összefüggései is.

Irodalom

- D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–85), A helynévrendszer változásai egy határreösszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–13.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- KOCÁN BÉLA (2006), Ugoicsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere. *MNyj.* 44: 69–82.
- L13 = *Nagycsongova jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1op. No. 4548. 1864.
- SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugoicsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár*. A könyv az 1935-ben és 1936-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent I. és II. kötet összevont reprint kiadása. Második kiadás. 2004.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Változásmodellek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

Tóth Valéria

A *-falva* > *-fa* változás településneveinkben

1. A 15–16. század fordulójára a magyar településnevek alakját érintő rendszerű strukturális változások lényegében véve lezárultak.¹ Néhány évszázad elteltével azonban egy új változástípus tűnik fel a körükben, amely látszólag szintén a névszerkezet módosulásaként ragadható meg: a *falva* utótagú összetett településnevek a magyar nyelvterületnek egy jól körülhatárolható részén *fa* utótagúakká váltak. A *falva* > *fa* változás kronológiai és névföldrajzi viszonyai annyira szembetűnőek, hogy erre — ismerve a *falva* utótaggal álló településnevek korai időktől fogva jelentkező általános elterjedtségét² — valamilyen ésszerű magyarázatot kellene találnunk.

A változás — bizonyára éppen sajátos természetének köszönhetően — már igen korán sokak figyelmét felkeltette: egyesek csak érintőlegesen (néhány mondat és példa erejéig) szóltak róla mint különleges nyelvi fejlődésről (például WERTNER 1905, ZOLNAI 1906, PAIS 1911 stb.), mások a *falva* etimológiai kérdéseiben s ezzel összefüggésben legfőképpen a szóvégi *u* mibenlétén vitázva tettek említést a folyamatról (vö. például KNEZSA 1928, PAIS 1931a, MÉSZÖLY 1942, 1956, PAPP I. 1963), míg végül KÁZMÉR MIKLÓS kiváló *falva*-monográfiája (1970) lényegében lezárta a *falva* > *fa* változás szakirodalmi tárgyalását. KÁZMÉR e munkája ugyanis amellet, hogy a korábbi szakirodalom alapos összefoglalását adja, a tendencia hatókörébe került településneveket adattárban közli, és a folyamat regisztrálását is igyekszik elvégezni. Ennek keretében szól a változás kronológiai és nyelvföldrajzi körülményeiről, a háttérben esetlegesen meghúzó-dó (részben az elődök által is felvetett) nyelvi és nem nyelvi tényezőkről. És noha a változást indukáló mechanizmusok ügyében megnyugtató megoldást végső soron nem kínál, számos olyan problémát és kérdést megfogalmaz, ami továbbgondolásra feltétlenül érdemes, és amely talán a lehetséges válaszokhoz is elvezet bennünket.³

---

¹ Lásd erről részletesen TÓTH V. 2007, főként 63–4.

² A *falva* 13–16. századi megterheltségének területi vonatkozásaihoz lásd a KÁZMÉR MIKLÓS által készített táblázatos összefoglalást és az ezt illusztráló térképet (1970: 62–3).

³ A KÁZMÉR által feldolgozott és összefoglalt szakirodalmi előzményekről (egy-két kivételtől eltekintve) az alábbiakban csak akkor szólok, ha azoknak az itt kifejtett álláspont szempontjából is jelentőségük van.

Ehhez azonban szükségesnek látom a változás néhány olyan — KÁZMÉR munkájának köszönhetően — közismert sajátosságának előrebocsátását, amelyekből a jelenség magyarázatakor véleményem szerint kiindulhatunk: elsősorban a *falva* > *fa* módosulásnak a területi, időbeli és névrendszertani vonatkozásai érdemelnek komolyabb figyelmet.

1.1. A *falva* > *fa* változás területi meghatározottsága kezdettől fogva feltűnt azoknak a kutatóknak, akik egy-egy konkrét *fa* végű településnév kapcsán etimológiai fejtegetésekbe bocsátkoztak: PAIS DEZSŐ például a Zala megyei *Kálócza* helységnév kapcsán jegyzi meg, hogy annak utótagja az a *falva*, amely a nyugati nyelvjáróterületen „általános összevonás” eredményeként *fa* lett (1911: 168). CZUCZOR–FOGARASI szótára pedig már jóval korábban szolt arról, hogy a *falva* dunántúli szokásos rövidítésének tekinti a *fa* utótagot (CzF. 2: 562). Ezeket az apróbb utalásokat aztán KÁZMÉR MIKLÓS munkája pontosította, több kiindulási gócot is kimutatva lényegében a nyugati nyelvjárótípussal egybeeső vidéken. Eszerint a változás első hullámaként a Vas és Zala megye területére lokalizálható településnevek szenvedték el a *falva* > *fa* módosulást, majd némi késéssel Baranya megye egyes területein is megindult a tendencia, és végül, amikor a Dunántúl jelentős részén lényegében befejeződött a változás (217 település nevét érintve), akkor vette kezdetét a Pozsony megye területére eső harmadik nyugat-magyarországi gócban (ahol további 20 *falva* > *fa* változás regisztrálható).⁴ Az elszórtan másutt (például Bihar megyében két település nevében, illetőleg Szatmár, Heves, Máramaros, Turóc, Gömör megyékben egyszer-egyszer) felbukkanó változások nem valószínű, hogy újabb gócról árulkodnának: ezek egyedi (és többnyire késői) előfordulása, valamint nyelvöldrajzi elszigeteltsége arra utal, hogy talán inkább valamiféle írásbeli rövidítés eredményei lehetnek (lásd mindehhez KÁZMÉR 1970: 69–73).

A *falva* > *fa* változási tendencia déli határaként a Mura, Dráva vonalát, nyugati határaként pedig a nyelvhatárt jelölhetjük meg. Kelet felé a változás nem lépi át a Dunát: Győr, Veszprém, Tolna megyében véget ér, aminek talán az is oka lehet, hogy a Duna–Tisza közén jóformán — a sajátos történelmi feltételek és ezzel kapcsolatos településtörténeti okok miatt — nem keletkeztek *falva* utótagú településnevek, vagy ha mégis, azok elpusztultak, vagy pedig már korábban más tendenciák hatókörébe kerültek (vö. KÁZMÉR 1970: 71). Az így körülhatárolt terület belsejében viszont alig akad olyan *falva* utótagú településnév, amit ne érintett volna a változás: Vas megye nyugati részén a *falva* például abban a néhány esetben maradt csak meg, amikor német vagy ritkábban horvát lakosságot jelez-

---

⁴ A pozsonyi terület *falva* > *fa* változása minden bizonnyal nem tekinthető a dunántúli terület utolsó hullámának, részben a két területet elválasztó földrajzi távolság okán, főleg pedig amiatt nem, mert a dunántúli és a pozsonyi góc között a változásnak lényegében semmiféle nyoma sincs.

nek az iratok (*Farkasfalva, Sámfalva*), ezekben ugyanis KÁZMÉR szerint „a köz-igazgatás nyelve őrizhette meg a hagyományos alakot” (i. h.).

1.2. A *falva* > *fa* változás kronológiai viszonyai ugyancsak jól meghatározhatók: a jelenség dokumentálását majdhogynem mindössze néhány forráshoz köthetjük. A kiindulópontnak Zala megye tűnik, ahol a 17. század elején már sűrűn mutatkoznak az egykori *falva* előzményből lett *fa* utótagú nevek. Vas megye területén a 17–18. század fordulójától jelennek meg nagyobb számban a változásra utaló adatok, a tendencia nagy intenzitását jelzi ugyanakkor, hogy itt alig egy-két településnév tudta csak kivonni magát a hatósugarából. Baranyában különösen feltűnő a döntően egyetlen forrásban megjelenő hirtelen változás: 1600-ig az adatok minden forrásban még a *falva* utótagot mutatják, aztán azonban majd egy évszázadig adathiánnyal küszködünk, az 1696-tól feltűnő újabb adatok pedig már *fa* névvégződéssel állnak. Pozsony megye déli részére a változási folyamatot egy későbbi, de az előzőtől független hullám hozza el: az 1773-as LexLoc.-ban jelennek meg az első rövid alakok, s a *falva* ~ *fa* variánsok ezen a vidéken aztán még hosszú ideig elhúzódóan váltakoznak egymással.

1.3. Néhány korai szakmunkától eltekintve (mint például ÁDÁM 1918)⁵ a Dunántúlon szokásos *fa* utótagú településnevekről mindenki úgy tartja, hogy az a *falva*, *falva* lexémával tartozik össze. Az egyes településnevek adatsorának ismeretében változástipológiai szempontból ezt a megállapítást még tovább szűkíthetjük: a *fa* névvégződés ugyanis — szemben néhány korábbi elgondolással (például ZOLNAI 1906) — a *falva*-ból nem, csupán a *falvá*-ból származhat (lásd ehhez KÁZMÉR 1970: 252–67), s ez a korlátozás véleményem szerint alapvető jelentőséggel bír a változás magyarázatában is. A 240 *fa* utótagú helynévből 215 esetében kimutatható a *falva* előzmény, a maradék 25-ből 10 név másodlagos keletkezésű „fióktelepülés” (például *Asszonyfa* mellett *Kisaszszonyfa*), 15 név *fa* alakban bukkan fel a 18–19. században, általában olyan puszták, határrészek nevéként, melyek jó részében minden bizonnyal régen elpusztult települések nyomát kell látnunk (i. m. 65–6).

Az előzőekben elősorolt térbeli, időbeli és rendszertani vonások mindegyike jelentőséggel bír ugyan a változás felgöngyölítésében, de úgy látom, két tényezőt már itt érdemes kiemelni. Nagyon feltűnő ugyanis, hogy a *fa* nyelvi elem⁶

⁵ Ez a rövidke írás nagyon jól szemlélteti, mennyire elengedhetetlen a mai névanyag magyarázatakor a történeti adatok ismerete: ha ÁDÁM IMRE figyelmet fordított volna ezekre az adatokra, feltehetőleg eszébe sem jutott volna, hogy a *fa* utótagban a *fa* 'Baum' lexémát keresse, s elsődlegesen határfák megjelölésére szolgáló megnevezésként könyvelje el a *Gilvánfa*, *Büdösfá* alakulatokat, motivációjukként arra az egyébként kétségtelen tényre utalva, hogy a határfáknak a birtokok körülhatárolásában mindenkor nagy szerepük volt.

⁶ Utótagnak a *fa* elemet nem nevezem mindaddig, amíg bizonyosságot nem szerzünk annak valódi lexémaként való funkcionálásáról.

semmilyen más lexéma helyébe nem lépett, csakis a *falvá*-t váltotta fel, és hogy a fentiekben körülhatárolt területen szinte minden *falva* utótagot érintett. Mindezek fényében pedig igen alapos a gyanúnk, hogy a *falva* > *fa* változás nem kifejezetten névszerkezeti, hanem sokkal inkább egy olyan tendenciaszerűen érvényre jutó módosulás eredménye lehet, amely alaktani indíttatású hangtani természetű jelenséggé indulhatott hódító útjára. A későbbiekben ezt a feltevést — lehetőleg több oldalról is megtámogatva — igyekszem majd részletesen is kifejteni.

2. A *falva* > *fa* településnév-változás kapcsán a fő kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az alaki módosulás szerkezeti-strukturális elmozdulásként vagy hangváltozásként ragadható-e meg. A névszerkezeti változás mellett az szólhatna, ha a magyar nyelvben ki tudnánk mutatni egy *fa* névalkotó formáns (lexéma vagy valamiféle névképző elem) létét, amelynek a névadásban és a névváltozásban egyaránt szerepe lehetett. Amennyiben az e téren végzett bűvárlataink során negatív eredményre jutunk, az a szerkezeti változás lehetőségét is erősen kérdessé teheti, s a folyamatot ennek folytán már nagyobb valószínűséggel utalhatjuk a hangtani természetű (szabályos vagy szabálytalan) módosulások körébe.

2.1. A *falva* > *fa* típusú településnév-változást a szerkezeti változások közé — amint azt fentebb említettem — csakis abban az esetben sorolhatjuk, ha a *fa* elemről igazolni tudjuk annak önálló lexikális egység voltát, azaz egy 'település, falu' jelentésű *fa* lexéma meglétét, vagy esetleg azt, hogy a *fa* a településnevek alkotásában szerepet vállaló helynévképzővé lett. Az első esetben a *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* változást éppen olyan típusú szerkezeti átalakulásnak (névrészcsere) tekinthetjük, mint például az *Újfalva* > *Újlak* módosulást, ahol az utótagként álló 'település' jelentésű lexéma egy másik hasonló jelentésű földrajzi köznévvvel cserélődött fel. Amennyiben a *fa* településnév-képző formánssá alakult, az *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* változást úgy regisztrálhatjuk, mint amelynek során egy névrésznyi szerepű lexémát névelemnyi szerepű (toldalék)morféma váltott fel, azaz esetében például a *Jánostelke* > *Jánosi* változáshoz hasonló névrész > névelem csere történt.

BENKŐ LORÁND a településnevek *fa* utótagjáról azt tartja, hogy az egy 'falu, lakott hely' jelentésű lexéma, amely — középkori elterjedési területe alapján — nyugati (dunántúli, kislalföldi) és keleti (kelet-erdélyi) tájszó lehetett. A *falu* közséhoz való kapcsolását etimológiailag vitatja ugyan, de kétségtelenül önálló földrajzi köznévként gondolja (1965: 75). A névképző formánssá váló értékelés lehetőségét KÁZMÉR MIKLÓS veti fel nem túl nagy meggyőződéssel (1970: 68). Úgy gondolom, az nem lehet vitás, hogy amennyiben valóban létezett egy 'falu, lakott hely' jelentéssel bíró *fa* helyjelölő lexéma vagy egy településnévképző funkcióval bíró *fa* morféma, méltán várható el tőle, hogy — a földrajzi köznevek és a helynévképzők legalapvetőbb funkcióját betöltve — a névadásban és a névváltozásban részt vállaljon.

A *fa* elsődleges településnevek megalkotásában — sem földrajzi köznévként, sem képzőként — ismereteink szerint nem vett részt. Ebből azonban messzemenő következtetéseket — azt hiszem — komoly hiba lenne levonni, hiszen arra az időszakra, amikor a *fa* egyáltalán feltűnik a településnevekben, ennek a helyfajának a keletkezése (a településhálózat kialakulásának következtében) már jócskán lezárult, újonnan településneveket a 17–19. században — bizonyos vidékek kivételével — nemigen alkottak. Az elnéptelendett Délvidéken azonban például Temes vármegye, a Bánát, a Bánság betelepítése a török hódoltság után, a 18. században teljesen új falvak létesítésével történt meg, ezek körében tehát a *fa* felhasználásának megvolt a lehetősége, mégsem tűnik fel egyetlen ilyen újonnan létesült falu nevében sem. Felhasználta viszont a *fa* elemet helynévalkotásra (végső soron kideríthetetlen minőségében) a hivatalos helységnévadás gyakorlata: a magyarított nevekben szép számmal vannak ugyanis *fa* végűek is. A Gidra patak mellett fekvő Pozsony megyei *Pudmeric* például a község javaslata ellenére a *Gidrafa* hivatalos nevet kapta, a törzskönyvbizottság véleménye szerint ugyanis a *Pudmeric* név kései és ráadásul még kiejteni is nehéz (vö. MEZŐ 1999: 313). Ilyen módon jutott a *Mikófa* hivatalos névhez a Zala megyei *Miklavecz* is (i. m. 247). De megtaláljuk a *fa* végű hivatalos neveket az elsődleges magyar névalakok helyén, azaz nem magyarítási szándéktól vezérelve is. A Zala megyei *Alsópálfa* eredeti, történelmi neve *Pályi* volt, ami miatt javaslat született a *Muraközpályi* hivatalos elnevezésre. A község és a megye azonban egyaránt az *Alsópálfa* névformát támogatta mondván, hogy a másikat a horvát lakosság nem tudná kiejteni (i. m. 292–3).⁷ Ezek a hivatalos névalakulatok azonban önmagukban nyilvánvalóan nem bizonyítják a *fa* földrajzi köznévi vagy helynévképzői funkcióját, hiszen a névadást intézők maguk is ismerhették a *falva > fa* változást (de legalábbis az ennek révén keletkezett számos *fa* végű településnevet), és a dunántúli tájra jellemző egyik névtípushoz igazodtak a *fa* alkalmazásával (vö. ehhez KÁZMÉR 1970: 68 is).

Az, hogy — külsődleges körülmények folytán — elsődleges településneveket ugyan nem alkotunk a *fa* elem felhasználásával, a nevek változásában viszont szerepet kap, továbbra is jó érv lehetne a *fa* lexéma vagy képző voltának igazolása mellett. A *fa* változási viszonyrendszere azonban — mivel csak a *falvá*-t váltja — túlzottan homogén, s ez mindjárt kétséges is teszi az esetlegesen felmerülő földrajzi köznévi vagy képzői szerepét. Nincs még egy olyan helyfajtajelölő lexéma vagy névképző formáns ugyanis, amely ennyire egyoldalúan viselkedne: míg például a 'falú, lakott hely' jelentésű *lak*, *ház*, *falú*, *telek*, *föld* stb. vagy a képzőként a helynevekben gyakorta felbukkanó *-i*, *-d*, *-gy* stb. kifejezetten gazdag változási repertoárral rendelkezik, hiszen mindegyikük többféle vál-

⁷ Ebben a településnévben a *fa* például látszólag az *i* helynévképzőt váltó elemként kerül elő, de ez a megfelelés kétségkívül nem természetes nyelvi fejlődés eredménye.

tozás kiindulópontja és következménye is lehet, addig a *fa* csak az itt tárgyalt *falva* > *fa* változási folyamat eredményeként jelenik meg a településnevekben, és még csak analogikusan sem vált semmilyen más utótagot. Mindezek okán nagyon úgy fest, hogy a *fa* nem funkcionálhatott a magyar nyelvben sem földrajzi köznévként, sem helynévképzőként, ez esetben pedig a változási folyamat, aminek eredményeként feltűnik, sem igen lehet névszerkezeti módosulás.

2.2. A *falva* > *fa* módosulást — olykor megokolva, máskor anélkül — a legtöbben hangtaniváltozásnak tartják. Arról, hogy néhányan a dunántúli tájra jellemző rövidülést (pl. CzF.) vagy általános összevonást (pl. PAIS 1911) látnak benne, már esett szó (de ehhez további szakirodalmi utalásokat bőségesen találunk KÁZMÉR munkájában is, 1970: 66). HORGES ANTAL azzal pontosítja a „rövidülései elmélet”-et, hogy annak egy sajátos típusát, az egyszerűsítést (mint a „beszélő képzetmechanikájának tökéletlenségé”-t, azaz valamiféle sajátos „beszédhibát”) tartja a változás mozgatórugójának (1934: 70, 72), utalva arra, hogy a dunántúli *Kisasszonyfa*, *Büdösfa*, *Mihályfa* stb. nevek *fa* vége korábbi *fala* (< *falva*) alakból rövidült. HORGES elképzelését azonban könnyűszerrel cáfolhatjuk: a *falva* > *fa* változás közé — amint KÁZMÉR adatai tanúsítják — nem iktatható *fala* változat, és ráadásul a *falva* > *fala* változási folyamat névföldrajzi tekintetben is teljesen elkülönül a *falva* > *fa* tendenciától (lásd ehhez KÁZMÉR 1970: 66 is).

A változási folyamatot messze legalaposabban ismerő KÁZMÉR MIKLÓS az előző vélekedésekkel szemben úgy látja, hogy a *fa* „közbülső fok nélküli rövidülése” a *falvá*-nak, s e módosulást „az ismert hangtani tendenciák közé nem tudjuk besorolni” (1970: 67). E helyett éppen olyan nagyfokú redukciót tételez fel a *falva* > *fa* kapcsán, mint amelyet az önálló szóból keletkezett határozóragjaink egy részében tapasztalunk (i. h.). A hangalaki redukciót a **belen* > *-ben*, **royul* > *-ról* stb. agglutinációs folyamatok során mindig jelentésváltozás előzte meg, s ez a jelentésváltozás KÁZMÉR szerint a *falva* esetében is bekövetkezett: elszakadhatott a nagyon korán egyalakú tövé vált *falu*-tól (vö. *falu-k*, *falu-ja* stb.).

KÁZMÉR alakredukciós elképzelése és a határozóragok analógiájának felvetése kétségtelenül igen figyelemreméltó ötlet. Magam is úgy látom, hogy a jelentésváltozás szerepet játszhatott a *falva* ilyen jellegű módosulásában, de ha csupán a *falu*-tól való elszigetelődés elősegítette alakredukcióról lenne szó, a *falva* > *fa* változás minden bizonnyal szélesebb területet érintette volna (hiszen a *falu* a magyar nyelvterület egészén egyalakú töként él), s aligha léteznének ennyire világosan elkülönülő gócok. Minthogy azonban a gócok a Nyugat-Dunántúlon nagyon is markánsan megjelennek, úgy tűnik, a fenti elképzelésben nemigen táltunk rá a megfelelő magyarázatra.

2.3. A *falva* > *fa* településnév-változás megindulását feltehetőleg valóban a *falva* szemantikai jellemzői tették lehetővé. A szakirodalom megállapításai szerint a *falu* lexéma régtől fogva egyalakú töként viselkedik (lásd

például KÁZMÉR 1970: 28–9),⁸ s egyalakúságát legegyszerűbben a többes számú és a birtokos személyjeles alakján mérhetjük le. Azt, hogy a *falu* többes száma *faluk* alakú, mutatják a régiségből a magyar nyelv legkülönbözőbb emlékei: bibliafordítások, prédikációk, legendák, krónikák, magánlevelek, hivatalos iratok, gazdaságtörténeti emlékek, testamentumok, periratok stb., melyekben sehol nem szerepel *falvak*, csak *faluk* (vö. MÉSZÖLY 1956: 130). Erről tanúskodnak továbbá a régi nyelvtanaink (i. h.) éppúgy, mint a mai nyelvjárási adatok: a *faluk* térképe a MNyA. alapján igencsak egységes képet mutat ebből a szempontból: csupán a peremterületeken bukkan elénk itt-ott egy-egy elszórt *falvak* alak mellékvariánsként, egyébként mindenhol a *faluk* az általános használatú forma (vö. MNyA. 982. térképlap, hasonló képet mutat ebből a szempontból a RMNyA. is, vö. 2703 térképlap). A *falvak* többes számú alakról úgy tartja MÉSZÖLY, hogy az nem természetes fejlődés eredménye, „csak körülbelül száz-velahány éves tudákos csinálmány az ősi *faluk* helyett az ősi *darvak* képére” (1956: 139). Még ha nincs is feltétlenül igaza MÉSZÖLYnek abban, hogy a *v*-s forma nem lehet eredeti tő, a *faluk* fent jelzett, régtől egyértelműen megfigyelhető dominanciája mindenképpen elgondolkodtató, és azt jelzi, hogy ha *v* tövű volt is elsődlegesen a *falu*, igen korán megszűnt az lenni.

A *falu* birtokos személyjeles alakjának vizsgálata hasonló eredménnyel zárul: régi nyelvmemlékek és mai nyelvjárási adatok egyaránt arra mutatnak, hogy a *falu* birtokos személyjeles alakja a *faluja*, és csakis a településnevek utótagjaként találjuk meg a *v*-s tövet mutató *falvá*-t (vö. pl. MÉSZÖLY 1942: 27, 1956: 136). A mai *Erzsébetfalva* például a Margit-legendában mint *Szenterzsébetasszonyfalva* (*zent ersebet azzon faluaban*) szerepel (MargLeg. 194/425), s mellette ott olvashatjuk, hogy István király „ada az jenedy reuet *faluyauual* (...) ez clastromnak”. És MÉSZÖLY szerint az is teljességgel elképzelhetetlen, hogy az a beszélő, aki *Budafalvá*-t mond településnévként, egyúttal azt is mondaná, hogy a földesúrnak „*Budafalva* volt az egyik *falva*”, e helyett nyilvánvalóan azt mondja, hogy „*Budafalva* volt az egyik *faluja*” (1956: 138). Ezt a tételt a lexéma nyelvjárási előfordulása is megerősíti: a MNyA.-ban nem találunk ugyan olyan térképlapot, amelyen ezt ellenőrizhetnénk, szerepel viszont a RMNyA.-ban, ahol a 136 kuta-tópontból mindössze háromban (Tatrag, Bogdánfalva, Magyargyerőmonostor) kerül elő a *falva* variáns, az utóbbi helyen ráadásul a *faluja* alakkal váltakozó használatot mutatva (vö. 2702. térképlap).

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a *falu(ja)* és a *falva* között az alaki eltávolodás funkcionális elkülönüléssel is együtt járt: míg ugyanis az előbbi közszoói szerep-

⁸ Az újabb szótörténeti, etimológiai kutatások a *falu* eredeti *v* tövű voltáról szóló vélekedéseket fogadják el, mely szerint a szóvégi *u* *v*-vel alternáló ősi képzőelem lehetett. Az *u* megőrzött tövűhangzó volta az újabb etimológiai szótárak szerint „nem valószínű” (vö. TESz., EWÜng., ZAICZ 2006).

ben használatos, az utóbbi csakis helynévi összetételek második névrészeként fordul elő. A szóhasadás e speciális esetéről MÉSZÖLY GEDEON a következőképpen nyilatkozik: „Köznévnek földrajzi tulajdonnévvé vagy összetett földrajzi név tagjává váltva olyan neme a jelentésváltozásnak, mely a nyelvtörténet számos adata szerint sokszor megszüntetheti a kapcsolatot az illető földrajzi név és a vele azonos eredetű és szerkezetű köznév alaki fejlődése között.” (1956: 137–8).⁹ A *falva* földrajzi köznév tehát helynévalkotó formánssá lett, s abban, hogy éppen a birtokos személyjeles forma vette magára ezt a funkciót, az is közrejátszhatott, hogy a helynevek megalkotásában a földrajzi köznevek nagy többségükben éppen a birtokos személyjeles változatokkal vesznek részt. Jól szemléltetheti ezt a „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) első kötetének anyaga, amelyben például a *falu* ~ *falva* aránya 15 : 85%, a *ház* ~ *háza* aránya 9 : 91%, a *lak* ~ *laká-é* 27 : 73%, a *föld* ~ *földé-é* pedig 6 : 94%-os megfelelést jelez. S az efféle jelölt birtokos jelzős összetételek között vannak *Nagyfalva* típusúak is, ahol a birtokos jelzős szerkezet nyilvánvalóan nem valós birtoklásra utal, hanem pusztán formális szerepe van.¹⁰

A *falva* helynévalkotó formánsi szerepére (és a birtokos személyjel formális jelenlétére) bizonyosságul egy-két *falvája* utótagú helynév szolgálhatna. Ilyenre mindeztidáig ugyan nem akadtam, de efféle alakok létrejöttének lehetőségét egyáltalán nem tartom kizártnak.

3. A *falva* > *fa* településnév-változást — a fentiekben részletezett okok folytán — nem sorolhatjuk a hagyományos értelemben vett névszerkezeti átalakulások körébe. Annál nagyobb realitása van ugyanakkor véleményem szerint annak, hogy a változást mint *hangtani jellegű folyamatot* kíséreljük meg leírni és jellemezni. Azzal ugyanis, hogy a *falva* alakilag és funkcióját tekintve is eltávolodott a *falu*-tól, megnyitotta az utat a további (immáron hangtani természetű) változások előtt is. A helyneveket — jellegükből és funkciójukból adódóan — többnyire nem alapalakjukban, hanem helyhatározóraggal ellátva

---

⁹ MÉSZÖLY egyébként egyazon kiindulási alakból (*falua*) magyarázza mindkét birtokos személyjeles formát, s a *j* és *v* elemet egyaránt (párhuzamosan bekerülő) hiátustöltő mássalhangzónak tekinti: *faluj-a* ~ *faluv-a*, s az utóbbi esetében aztán a két nyílt szótagos tendencia működése eredményezi a *falva* alakot (vö. 1942: 27, 1956: 137).

¹⁰ Biztosra veszem ugyanakkor, hogy a *falva* utótagú településneveknek a *falu*-val való kapcsolattal a beszélők, a névhasználók tisztában vannak. Ezt jelzik például azok a családnévi származékok is, melyek alapjául *falva* utótagú településnevek szolgáltak ugyan, ám a családnévben a *falu* melléknévi alakja lép előtérbe: *Lengyelfalva* (1335/1339: *Lengenfalua*) > *Lengyelfalusi* (1632: *Lengyelfalusi*, KÁZMÉR 1970: 170), *Nyíresfalva* (1645: *Nyresfalva*) > *Nyíresfalusi* (1690: *Nyresfalusi*, i. m. 173), *Jékelfalva* (1359: *Jekulfalva*, 1639: *Jekelfalwa*) > *Jékelfalusi* (1365: *Jekulfalusi*, 1639: *Jekelfalusi*, i. m. 280) stb. De erre utalnak a településnevekben olykor akár hosszabb ideig megfigyelhető *falva* ~ *faluja* váltakozások is: 1554: *Györgyfalva*, 1565: *Györgyfaluja*, 1571: *Györgyfalva*, 1582: *Györgyfaluja* (KÁZMÉR 1970: 206).

használjuk. Azt, hogy a *falva* utótagú településnevek *hol?* kérdésre felelő határozóragos alakja *falván*, a mai nyelvhasználat (*Nyírmártonfalván lakom.*) éppúgy mutatja, mint egy-két véletlenül, valójában az oklevél szövegezőjének hibájából, figyelmetlenségéből fakadóan elének kerülő történeti adat. Egy 1310-ből való *Budafoluan* településnév végén található *n* például minden bizonnyal határozórag, amely úgy kerülhetett oda, hogy „az oklevélíró a latin megfogalmazás menetéből pillanatnyilag kizökkenve, magyar helyhatározói formát használt” (PAIS 1931b: 479). Néhány későbbi, magyar nyelvű iratból is előkerültek efféle határozóragos formák: 1570: *Janosfaluan* (KÁZMÉR 1970: 205), 1653: *Kománfalván* (i. m. 216), 1650: *Czurefalvan* (i. m. 195).¹¹

A zárt szótagi *l* kiesése és az előtte lévő magánhangzó megnyúlása a magyar nyelvjárások jellemző vonása. Az *l* + dentális mássalhangzó kapcsolatban szinte az egész nyelvterületen elterjedt az *l* kiesése és egyidejűleg a megelőző magánhangzó időtartamának megnövekedése: *zöld* > *ződ*, *voltam* > *vótam*, *gyümölcs* > *gyüümölcs*, *molnár* > *mónár* stb. (vö. KÁLMÁN 1966: 34, IMRE 1971: 261). Egy szűkebb területen, éppen nyugaton (és középen) az *l* azonban nemcsak dentálisok előtt tűnik el, hanem számos egyéb esetben, például a minket most közelebbről érdeklő *lv* hangkapcsolatban is: *olvas* > *óvas*, *sülve* > *süüve*, *nyelve* > *nyēve* (vö. KÁLMÁN 1966: 34, MNyA. 869. térképlap: *olvasol*). IMRE SAMU a szótagzáró *l* kiesését egyenesen a nyugati nyelvjárástípus fő jellemzőjének minősíti (1971: 371). A nyugati nyelvjárástípus pedig — mint az köztudott — a régi Moson, Sopron, Vas, Zala megyéket, illetőleg Győr és Veszprém megyék nyugati szegélyét foglalja magában (KÁLMÁN i. m. 69). Ezen a nyelvjárási területen tehát a *falva* településnévi utótagból (és persze a ragos *falván* alakból) szabályos hangváltozás révén *fāva* (*fāván*) lett, sőt mivel a nyugati nyelvjárásterületen a nyúlás nem is szükségszerű velejárója az *l* kivetésének (pl. *element* > *emēnt*, *gondolta* > *gonduta*, *szolva* > *szīva* stb.; vö. KÁLMÁN i. m. 34), akár *fava* (*faván*) variánssal is számolhatunk.

A két magánhangzó közötti (intervokális) helyzetben lévő köznyelvi *v* kiesésével — ugyancsak általános magyar nyelvjárási sajátosságként — hiátus keletkezik: *üveg* > *üög*, *köves* > *kües*, *fuvar* > *fuar* stb., amely azonban a magyar nyelvterület legnagyobb részén nem marad így, hanem többnyire hiátustöltő mássalhangzó beépülésével szűnik meg: *üjeg*, *küjes*, *fuhar* stb. Ismét csak nyugaton (és részben keleten is) azonban a hiátusos helyzet fennmaradhat, és emellett az is előfordul, hogy az érintkező két magánhangzó diftongusba vagy hosszú

¹¹ A számos *-falván* adattal szemben elvéve *-falvában* is előkerült ugyan a forrásokból: a Csík megyei *Karcfalva* például egy 1566-os iratban *Karchijfalvaban*-ként bukkan fel (vö. KÁZMÉR 1970: 168), az ilyen ragos formák azonban vélhetően a szövegező nyelvtudatának megtévedésével függhetnek össze, s a helyi nyelvhasználatot aligha jellemzik. Olyasféle tévesztés lehet ez, mint amelyet napjainkban is megfigyelhetünk, amikor egy-egy távoli település helyragos alakjában bizonytalanok vagyunk.

monoftongusba olvad össze: *üveg* > *üög* > *ög*, *süveg* > *süög*, *kovács* > *koács* > *kács* (a példákhoz lásd ÚMTsz., KÁLMÁN 1966: 47, IMRE 1971: 258–9, MNyA. 1136. térképlap: *üveg*). Egy ilyen hangváltozási folyamat az előbb említett *fāván* ~ *faván* határozóragos alakból tehát teljesen szabályosan *faán* ~ *fán* formát hozhat létre, amelyből aztán a nyelvérzék elvonással könnyűszerrel megalkothatta a *fa* nominatívuszi névvégződést. Nem gondolom persze, hogy a változás feltétlenül efféle lineáris fejlődési rendet követett volna: ezek a folyamatok bizonyára egyidejűleg történhettek meg a *falván* > *fán*, *falva* > *fa* átalakulás során.¹² És valószínűleg nincs is szükség azt feltételezni, hogy valamennyi *falva* > *fa* változás mögött pontosan ez a hangalaki módosulás áll. Sokkal valószínűbb ugyanis, hogy a változás keletkezési gócaiban csak az első *fa* végződésű településnevek alakultak így, a továbbiak aztán ezek mintáit (is) felhasználva születhettek meg, engedve valamiféle általános rövidülési tendenciának is.

A fent bemutatott változási folyamat lehetőségét már KÁZMÉR MIKLÓS is felvetette mint olyan, „igencsak elméleti fejlődési sort”, amely teljességgel ki is zárható, mivel „*l* nélküli adatok csak szórványosan (...) és csak a XIX. századból mutathatók ki, ekkorra pedig a *-falva* > *-fa* változás jelentős részben már lezajlott” (1970: 67). KÁZMÉR elutasító véleménye az írott adatok ismeretében jogosnak látszik ugyan, ám ha figyelembe vesszük, hogy a zártszótagi *l* kiesése mint a legtöbb koartikulációs jelenség — legyen bár régtől sajátossága a nyelvünknek — az írásban csak igen ritkán tükröződik, talán érdemes mégis megfontolnunk a lehetőséget. A korai adatok egyébként nem hiányoznak teljesen: a Vas megyei *Andrásfalva* település neve például egy 1409-es oklevélben *Andreasfaua* formában adatható (Zs. 201: 218, KÁZMÉR 1970: 253). Az egy-két felbukkanó példa pedig éppen azt jelezheti, hogy ez a jelenség az élő beszédnek sajátossága lehetett ugyan, de az írott forma — egyfajta hangalaki „sztenderd”-hez igazodva — nem engedett teret neki. Azt, hogy efféle helyesírási-hangtani normához való igazodás már az ómagyar korban is érvényesülhetett, BENKŐ LORÁND a nyelvemlékek írásgyakorlatáról szólva emeli ki mondván, hogy „a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárás mód, írásnormaszerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei” (1997: 175, de lásd még 2003: 159 is). Ugyanerre az eredményre jutott az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátterét boncolgatva HOFFMANN ISTVÁN is (2004, főként 37–8, 58–9).

4. Amennyiben feltételelesen bár, de elfogadjuk a fentiekben vázolt változás lehetőségét, választ kell adnunk arra, hogy miért éppen ezen a vidéken, és miért éppen ekkor következett be a *falva* > *fa* átalakulás. Úgy gondolom, ezek a kér-

¹² Ahogyan megtörténtek éppen a Dunántúl ezen vidékein más, elsődlegesen *lv* hangkapcsolatot tartalmazó lexémák esetében is: például *múlván* > *mán*, *olvas* > *ós* (vö. ÚMTsz.).

dések igen könnyen megválaszolhatók. A nyelv földrajzi vonások hátterében minden bizonnyal nyelvjárás-történeti tényezők állnak: a zártszótagi *l* kiesése bármiféle mássalhangzó előtt — mint az előzőekben láthattuk — a nyugati és egyes középső vidékek nyelvjárásai sajátossága, az intervokális helyzetű *v* elmaradása pedig a nyugati és részben keleti nyelvjáróterületeken ment végbe. A két hangtani jelenség közös metszete éppen az a nyugati nyelvjárástípus, ahol a *falva* > *fa* változás (először Vas és Zala megyében, utóbb Pozsony vidékén) útjára indult. Baranyába, amely nem része a nyugati nyelvjárástípusnak, talán az a népvándorlási hullám vitte el, amely a török hódoltság után a Dunántúl nyugati részéről indult Tolna és Baranya felé, nagy számú népesség itteni letelepedését eredményezve (vö. ehhez BENKŐ 1957: 86). És noha — mint említettem — feltételezhető, hogy a *falva* > *fa* változás egy idő után analogikus terjedésű lehetett, nyelvöldrajzilag mégis erősen korlátozott tendenciának mutatkozik. Ennek részben az lehet az oka, hogy a szomszédos vidékek — lényegesen kisebb számú — *falva* utótagú településnevei már korábban átmentek valamilyen módosuláson (pl. *falva* > *falu* redukción), s ez természetes akadályként állta útját a *falva* > *fa* terjedésének. Az is elképzelhető továbbá, hogy bizonyos hangtani korlátozással mégiscsak számolnunk kell: vagyis a *falva* > *fa* változás csakis olyan vidékeken tudott teret nyerni, ahol ezt a hangtani feltételek megengedték.

A kronológiai jellemzők ügye jóval fogósabb kérdés: mivel magyarázható, hogy a *falva* > *fa* településnév-változás csak a 17–18. századra „érik be”, holott az *l* zártszótagi és a *v* intervokális helyzetű kiesése igen régi jelenség. Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre a településnevek használatában érvényesülő névszociológiai tényezők adják meg a választ. A *falva* utótagú településnevekben a magyar nyelvterület egyes vidékein — ahol az előbbi két változási folyamat egyáltalán érvényre jutott — akár már évszázadokkal korábban is bekövetkezhetett a *fá*-vá rövidülés. Van is néhány kifejezetten korai adata a jelenségnek, melyekkel KÁZMÉR MIKLÓS kitűnő munkája nem is nagyon tud mit kezdeni: ilyen például a Vas megyei *Pálfa* vagy a Baranya megyei *Bánfa* a 16. századból (1572: *Palffa*, KÁZMÉR 1970: 264, 1535/1700 k.: *Banfa*, i. m. 254). Minthogy azonban a *Pálfa* típusú névformák csupán a *Pálfalva*-félék hangtani természetű (mellék)variánsai voltak, csak igen ritkán kerülhettek be a hivatalos okmányokba. Ezt a feltételezést esetleg az is támogathatja, hogy az 1780–81-es datálású forrás (ennek fellelési helyéhez lásd KÁZMÉR i. m. 72) például a *falva* > *fa* típusba tartozó településnevek közül mindkét variánst rögzíti, de különbséget is tesz egyúttal közöttük, a *falva* utótaggal álló formát „latin”, a *fa* névvéggel állót pedig „magyar” változatként közli: lat. *Bacsfalva* ~ hung. *Bacsfa*, lat. *Egyházfalva* ~ hung. *Egyházfa*, lat. *Királyfalva* ~ hung. *Királyfa* stb. Ez minden bizonnyal azt mutatja, hogy a névadatok lejegyzője különböző nyelvhasználati szintekhez tartozóknak ítélte meg a variánsokat: „latin” minősítéssel a hivatalos, „magyar” minősítéssel pedig a helyi beszélt nyelvi, nyelvjárás formát látta el. A

bihari településnév-változatokról hírt adó 1906-os nyelvjárási gyűjtemény is a *Jánosfalva* ~ *Jánosfa*, *Nyégerfalva* ~ *Nyégerfa* variánsok között stilisztikai értékbeli különbségekről számol be: a *falva*-ról azt tartva, hogy az a választékos, hivatalos forma (vö. BÖSZÖRMÉNYI GÉZA gyűjtésére hivatkozva KÁZMÉR 1970: 73).

5. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a *fa* névvéggel álló településnevek azt követően kerültek be tömeges méretekben az iratokba, amikor az előzményüként szolgáló *falva* variánsokat végleg kiszorították a használatból, azaz egyedüli létező névformává léptek elő. Azt, hogy ez ténylegesen megtörtént, az jelzi például, hogy a *Boldogasszonyfa* típusú településneveknek a mai névhasználat — a földrajzinév-gyűjtemények tanúsága szerint — már nem ismer *Boldogasszonyfalva* változatát (vö. például BMFN., ZMFN., VMFN. *fa* végű településneveit). Sőt nem tudtak ilyenekről azok a jegyzők vagy más hivatalos személyek sem, akik a 19. század második felében Pesty Frigyes országos helynévgyűjtő-mozgalmának keretei között szolgáltatottak településükről adatokat. A Veszprém megyei *Bodorfa* nevééről állítja például az itt működő jegyző, hogy más neve nincs, és mindig is ilyen néven volt ismeretes. *Káptalanfa* nevééről hasonlóképpen nyilatkozik a jegyzője (lásd ezekhez NY. NAGY. 2000: 215, 222). Néhány nagyon ritka kivételtől eltekintve (mint amilyen a Vas megyei *Vasasszonyfa* nevéből lett *Asszonyfai-dűlő* ~ *Asszonyfalvi-dűlő* névpár) arra sem találunk példát, hogy a *Lukafa*, *Ibafa* típusú településnevek felhasználásával keletkezett mikrotoponimák esetleg *Lukafalvi*, *Ibafalvi*-féle jelzői névrésszel állnának, e helyett minden esetben *Lukafai-erdő*, *Lukafai-határ*, *Ibafai-árok*, *Ibafai-patak* stb. névalakulatokkal találkozunk (lásd az ehhez hasonlókat tömegével az előbb említett névtárakban).

A *fá*-nak a *falva*-tól való eltávolodásáról, elszakadásáról, azaz valójában a lexeéma történetében egy újabb *s z ó h a s a d á s r ó l* árulkodik a *falva* > *fa* változáson átment településnevek szemantikai átértékelődése is. Azt, hogy ez nem újkeletű jelenség, elsősorban az jelzi, hogy nemcsak a mai népi névmagyarázatok asszociálnak a 'falu' helyett a növénynévi 'fa' jelentésre, hanem így volt ez már Pesty Frigyes gyűjtésének idejében is. A ma Szigetvár részeként ismert *Beccefá*-ról úgy tartja a szájhagyomány, hogy „1566-ban Beczefával határos Szigetvár ostroma alkalmával Beczefa helyén valamely terebélyes fa találtatván; ez alatt kötötték valami fegyvernyugvási béke, és innét lett a helység Beczefának nevezve” (BMFN. 1: 457). A szintén Baranya megyei *Bánfa* a néphit szerint „egy vastag öreg fáról vette a nevét (...) e fát Bánnak hitták (...) mivel a törökök után a helység oda építetett (...) valószínű, hogy onnéd veszi a nevét Bánfa” (BMFN. 1: 516). A Vas megyei *Andrásfá*-n pedig — mondják napjainkban is az ott élők — valamikor egy András nevű ember tölgyfát ültetett, amit aztán András fájának hívtak (VMFN. 558). Példák sokaságát említhetnénk még meg a szemantikai átrendeződés szemléltetésére, de ezek további bemutatásától itt most

eltekintek. A szóhasadást és a *falvá*-tól való elszigetelődést rendszertani tekintetben talán az is elősegítette, hogy a növénynévi *fa* lexéma egyébként is gyakori alkotóeleme régtől fogva a helyneveknek: elsősorban erdők (pl. *Ritkafa*) és települések (pl. *Patafa*, *Feketefa*, *Szászfa*) megnevezéseinek utótagjaként állva (a nevekhez lásd KMHsz. 1.).¹³

6. A *falva* utótagú településnevek körében nem a *falva* > *fa* változás lenne az egyetlen hangtani természetű módosulás: a *falva* > *fala* 17–18. században induló, közel száz nevet érintő jelensége Gömör, Bereg–Ugocsa, Székelyföld és Moldva góccokkal jellemezhető (vö. KÁZMÉR 1970: 81–8), a *falva* > *fóva* ~ *fáva* pedig mindössze néhány adattal, szétszórva fordul elő például Liptó, Sopron, Borsod, Zala, Vas megyék, valamint Moldva területén (i. m. 124). Míg azonban ezek a variánsok sztenderd névalakként nem maradtak fenn — talán az egyetlen Gömör–Kis-Hont megyéből való *Gömörpéterfala* 1904-es hivatalos rögzítését kivéve (lásd ehhez MEZŐ 1999: 298) —, hanem minden esetben *falva*-ként rögzültek, a *fa* végződésű álló településnevek *s z t e n d e r d i z á c i ó j a* általános jelenségnek számít. Mindez talán azzal van összefüggésben, hogy az előbbieknél egész történetük során csupán mint a *falva* beszélt nyelvi (hangtani) variánsai léteztek, mindvégig őrizve a szemantikai kapcsolatukat e lexémával, a *fa* azonban — mint láthattuk — egy idő után elszakadt az előzményeként szolgáló *falvá*-tól, s a nyelvérzék ezt követően aztán már nem is hozta összefüggésbe vele. Ezt az eltávolodást lemérhetjük többek között azon is, hogy a *fa* névvégződéssel álló névalakok hol hosszabb, hol rövidebb ideig váltakoztak a *falva* utótagú variánsokkal, majd ez a váltakozás jól láthatóan megszűnt: a dokumentumok ugyanis egy idő után a *fa* formák egyeduralmáról vallanak.

7. A fentiek fényében talán a *fa* névvégződéssel álló településnevek morfológiai jellemzőiről is bátrabban nyilatkozhatunk. Említettem korábban, hogy a *fa* földrajzi köznévi vagy helynévképzői funkciója ellen milyen érvek hozhatók fel. Ezeket továbbra is fenntartva összességében mégis úgy látom, hogy a *fa* kétségtelenül e településnevek utótagjaként áll: a népi magyarázatok egyértelműen jelzik például, hogy az *Andrásfa*, *Becefa*-féle névalakok összetett volta a névhasználók számára világos, csak éppen az utótag eredeti motivációját újabb szemantikai jegy váltotta fel. Amennyiben pedig a *falvá*-t váltó *fa* földrajzi köznévi utótagnak minősül, a *falva* > *fa* változást tipológiai szempontból éppen olyan névrészcsereként kell tekintenünk, mint például az *Újfalva* > *Újlak* módosulást. Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a változás számos speciális, egyedi jellemzővel is bír, s noha végső soron névszerkezeti átalakulásként teljességgel megindulását valójában hangtani változásként könyvelhetjük el. Különleges

¹³ Az efféle településnevek elsődlegesen bizonyára maguk is mikrotoponimák lehettek (éppen erdők megnevezései), s ez vonódott át utóbb másodlagosan a települések nevévé.

rendszer-tani helyét — úgy vélem — éppen ennek a kettős meghatározottságnak köszönheti.

Irodalom

- ÁDÁM IMRE (1918), *Fa = falva, falu*. *Nyr.* 47: 241–2.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1965), A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. *SzFTFK.* 1: 69–76.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. Pest, 1862–1874.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HORGER ANTAL (1934), Az egyszerejtés. *MNy.* 30: 69–72.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1966), *Nyelvjárásaink*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), *A falu tővégi u-járól*. *MNy.* 24: 115–6.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum*. Budapestini, 1920.
- MargLeg. = *Szent Margit élete (1510)*. Régi Magyar Kódexek 10. sz. Bp., 1990.
- MÉSZÖLY GEDEON (1942), *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti beszéd alapján*. Acta Universitatis Szegediensis. Szeged.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.
- NY. NAGY ISTVÁN (2000), *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Pápa.
- PAIS DEZSŐ (1911), Kálócza. *MNy.* 7: 168–9.
- PAIS DEZSŐ (1931a), *Fal*. *MNy.* 27: 242–6.
- PAIS DEZSŐ (1931b), *-foluuan: -falván*. *NyK.* 48: 479.

- PAPP ISTVÁN (1963), Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep. *MNy.* 59: 393–408.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–.* Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Gyűjtötte MURÁDIN LÁSZLÓ. Bp., 1995–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A településnevek változási érzékenységről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 57–65.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- WERTNER MÓR (1905), Bádofa és Bágyon. *MNy.* 1: 327.
- ZAICZ GÁBOR (főszerk.) (2006), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Bp.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.
- ZOLNAI GYULA (1906), Történettudomány és nyelvtörténet. *Nyr.* 35: 193–206.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Győrffy Erzsébet

Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben

1. Nyelvünk ómagyar kori állapotának vizsgálatát a szórványokban előforduló szavaknak, illetve a korai szövegelemeknek a tanulmányozása mellett a középkori oklevelekben található helynevek tanúságtételét felhasználva végezhetjük el. Ezek a tulajdonnévi értékű nyelvi elemek kiemelt fontossággal bírnak nemcsak a névtani, hanem a nyelvjárás-történeti kutatásokban is, hiszen jól lokalizálhatók, és keletkezésük idejét is többé-kevésbé ismerjük.

A diplomákban fellelhető helynevekben leggyakrabban felbukkanó szócsoporthoz a helyfajtáját megjelölő közszavak, azaz a földrajzi köznevek adják. Tanulmányomat e kategória elemzésének szenteltem, a fajtajelölő elemek gazdagsága miatt azonban csupán egy bizonyos jelentésmezőnek, a 'folyóvíz' jelentésű vízrajzi közneveknek néhány szavát vizsgálom meg.

A vállalt feladattal valójában hosszú időre visszanyúló szakirodalmi hagyományokhoz is kapcsolodom, hiszen a folyóvíznevekben előforduló köznevek iránti érdeklődés közel egyidejű a modern névtudomány megszületésével. A teljesség igényel nélkül említhetjük meg például STRÖMPL GÁBOR (1930), SZABÓ T. ATTILA (1942), KÁLMÁN BÉLA (1967), BÍRÓ FERENC (1997), VÖRÖS OTTÓ (1999) és mások ilyen irányú munkásságát.

2. Írásomban az Árpád-korból adatolt vízrajzi közneveket elsősorban tehát jelentéstani szempontból vizsgálom, ezzel összefüggésben azonban azok területi elterjedtségét, valamint kronológiai megoszlását is igyekszem bemutatni. Az elemzés alapjául szolgáló névanyagot a „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) első kötetének, illetve GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (Gy.) című munkájának a 2–4. kötetében fellelhető folyóvíznévi adatokat felhasználva állítottam össze. Így nagyjából az ország kétharmad részére vonatkozó névállományt tudtam megvizsgálni. (Az általam nem vizsgált területeket a mellékelt térképen szürke tónussal jelöltem.)

A vízrajzi köznevek a folyóvíznevekben alapvetően kétfajta struktúrában jelennek meg. Tulajdonnevet alkothatnak egyrészt önállóan, pusztán a helyfajtáját megjelölve: F funkciójú névként ezek jórészt jelentéshasadással jöttek létre, ilyen például a Baranya vármegyei *Ér* víznev (1249/1291: *Er*, KMHsz. 1.). Jóval gyakrabban találjuk meg azonban a vízrajzi közneveket a kétrészes víznevek utótag-

jaként. Ezek a nevek szerkezetüket tekintve színesebb csoportot alkotnak: a fajtajelölő alaptag összekapcsolódhat a víz valamely sajátosságát kifejező előtaggal (S+F szerkezetű neveket alkotva, például 1270/1272: *Saruspotok*, KMHsz. 1.), illetve megnevező funkciójú, már létező víznévvel (így M+F szerepű helynév alakul, például 1326/1375: *Garadnapatak* < 1234/1243: *Grathna* víznév, KMHsz. 1.). Sajátos helyzet adódik akkor, ha a kétrészes nevek bővítményi tagja is létező kétrészes víznév: 1341/1347: *Hydegwyzpataka* (Gy. 3: 40, 125). Ebben az esetben — még ha az eredeti kétrészes víznév maga nem is adatolható — a nevet alkotó mindkét vízrajzi köznevet felvettem az adatállományba: így a *Hideg-víz pataka* név esetében a *víz* és a *patak* egyaránt szerepel korpuszomban. Amennyiben viszont ugyanannak a folyóvíznévnek a helyfajtáját jelölő utótagja birtokos személyjeles és anélküli alakban is szerepel (lásd például a Gömör vármegyei +1294/1471: *Csehpatak*, Gy. 2: 459 és 1266/283: *Cech potoka*, Gy. 2: 459, 545 neveket), ott az adatot csupán egyszer vettem figyelembe. Az említett szerkezet-típusok mellett — igen kivételes módon — néhány névben a vízrajzi köznév a megnevező funkciójú víznévhez mint előtag kapcsolódik: 1210: *Agduna* (Gy. 2: 563, 611).

HOFFMANN ISTVÁN a KISS JENŐ 60. születésnapjára írt tanulmányában a *patak* köznév részletező bemutatását már elvégezte (2003), így dolgozatomban ennek a vízrajzi köznévnek a vizsgálatától eltekintek, és a *patak* után leggyakrabban előforduló három vízrajzi köznévvel, az *ér*, *sár* és *víz* lexémákkal foglalkozom.

3. A *patak* után a legnagyobb számban használt elem az *ér* vízrajzi köznév: az Árpád-kori korpuszban 11 egy- és 49 kétrészes folyóvíznév alkotórésze.

Az *ér* már az egyik legkorábbi nyelvemlékünkben is felbukkan: első adatként a TESz. (de lásd még EWUng. és OklSz. is, vö. DHA. 150) a TA. *eri iturea* szerkezetében való előfordulást említi. Az alapítólevéllel foglalkozó kutatók véleménye megoszlik abban, hogy az *eri* nyelvi adat közszoí vagy tulajdonnévi értékű-e. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN foglalkozott az *eri itu* szerkezettel, s — elsősorban a hasonló szerkezetek hiánya miatt — inkább tulajdonnévnek tekinti a lexémát (2007: 44). Ugyancsak a XI. századból a TESz. a vélhetően hamis százdi alapítólevélből (1067/1267) származó *Homuser* adatot is közli — a DHA. azonban megvilágítja, hogy ez az adat egy halastó neve, így a folyóvíznevek csoportjában nem idézhető. Az EWUng. a DHA. nyomán a garamszentbenedeki alapítólevélből származó *Hucueru*¹ és *Woioser* (vö. DHA. 215) helynévi adatokat közli. Az 1131 előttről származó okleveleket feldolgozó DHA. tartalmazza továbbá a szekszárdi oklevélből (1061/1360/1390) a *Voyaser* (DHA. 168) és a

¹ Az *Ug-ér* ~ *Huku-ér* név adataihoz lásd 1075/+1124/+1217: *Huger* (DHA. 216–7), [1075]>1338: *Hucu fl. eru* (DHA. 205, 216), [1075]>1338, 1338: *Hucueru* (DHA. 204–5, 217).

pécsváradi alapítólevélbeli ([1077–95]>+1158//1403/PR.) *Mecler* [ɔ: *Meeler*]² (DHA. 79) előfordulásokat is. Az OklSz.-ban pedig az 1095-ös datálású *Tenerhere* helynevet idézik.

Az *ér* kronológiai megoszlását szemlélve azt találjuk, hogy az előzőekben említett források alapján egybeállított Árpád-kori adatbázisban csupán hat név adathozható a XII. század előtről. 14 esetben a név a XII. század első felében jelenik meg először, s majd az 1250–1300 közötti időszakban fordulnak elő jelentősebb számban (22 név), a következő ötven évben (1300–1350) ugyancsak hasonló számú elnevezés tűnik fel (18 adat).

Etimológiai szótáraink a szó származását illetően nem tudnak határozott állást foglalni, így vitatott eredetűnek mondják. Lehetségesnek tartják, hogy ősi örökség a finnugor korból (vö. fgr. *šerz vagy *särz 'patak; Bach', TESz.; fgr. *šerz vagy *šärz 'Bach', EWUng.); kapcsolatba hozhatónak vélik másrészt az ugyancsak finnugor előzményre visszavezethető *šärz 'véredény; Ader' jelentésű lexémával. LAKÓ GYÖRGY ezzel szemben a 'Bach' és az 'Ader' jelentésű lexémákról azt mondja, hogy valószínűleg két különböző eredetű szóval lehet dolgunk (MSzFgrE.).

Az *ér* víznevekben betöltött jelentését vizsgálva NEMES MAGDOLNA a szakirodalomban található jelentéseket összefoglalva a 'kis folyóvíz' általános jelentésmeghatározás mellett a szó árnyalatait is közli. Így a forrásokban találkozunk 1. 'a csermelynél is kisebb folyóvíz'; 2. 'keskeny, esetleg csak időszakos vízfolyás'; 3. 'vékonyan csörgedező, a forrástól elinduló víz'; 4. 'széles medrű időszakos patak, amelyet árvíz v. talajvíz táplál, ill. a mellette elterülő vizenyős, mocsaras terület' értelmével is (2005: 54).³

A FNESz.-ben egy speciálisabb jelentést olvashatunk, utalást találunk ugyan is a vízmeder anyagára is: 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz'. KÁLMÁN BÉLA vizsgálatai eredményei szerint pedig az *ér*-rel lassú folyású, alsószakasz jellegű kisebb folyóvizeket neveztek meg (1967: 346).

Az ÉrtSz. és az ÚMTsz. a NEMES által megadott negyedik jelentést ('széles medrű időszakos patak, amelyet árvíz v. talajvíz táplál, ill. a mellette elterülő vi-

² Lásd továbbá az [+1077–95]/+1158//XV.: *Meeler*, [+1077–95]/+1158//XVII.: *Meder*, [+1077–95]/+1158//XVIII.: *Meelek* adatokat is (vö. DHA. 79).

³ NEMES 5. jelentésként a 'nadasban vágott, kb. másfél méter széles vízi út' definíciót adja meg, 6.-ként pedig 'rétek nedves időkben süppedékes része' szemantikai tartalmat kapcsolja hozzá (2005: 54–5). E két jelentés azonban nem sorolható a 'folyóvíz' jelentésmezőhöz, noha bizonyos tekintetben összefügg vele. Szótáraink közül csupán az ő munkája utal arra, hogy más objektumfajták megnevezéseiben is találkozhatunk ezzel a földrajzi köznévvvel: egyrészt 'szántóföldben levő szikes sáv', másrészt 'hasadék a sziklában' jelentésben (i. m. 55). Az *ér* más jelentésben való használata már az Árpád-kori anyagban is jelentkezik: bihari mocsarat, tavat nevez meg például az 1295: *Galnaer*, halastavat a Csongrád vármegyei 1075/+1124/+1217: *Hosiouer* esetében (KMHsz.).

zenyős, mocsaras terület’) csupán az Alföldre korlátozza. Ennek a területnek a kiemelését az *ér* jelentésének meghatározásakor minden bizonnyal a TESz.-nek a szó földrajzi elterjedtségére utaló megjegyzése indokolhatja: „nyelvjárási szinten csak a Tisza vidékén él”.

Az Árpád-korban végzett vizsgálataim azt mutatják, hogy az ország más területein is előfordult: így Arad (1), Baranya (2), Békés (3), Bereg (2), Bihar (10), Bodrog (1), Borsod (5), Csongrád (2), Esztergom (2), Fejér (4), Gömör (3), Győr (4), Heves (6), Hont (2), Komárom (6), Moson (1), Nógrád (1), Nyitra (5) vármegyékben. (Lásd ehhez az 1. térképet!) A mai megyei helynévtárakban pedig kivétel nélkül találunk olyan vízneveket, melyekben az elemzett köznévi szerepel. Mindez azt mutatja, hogy a TESz. által jelzett területi megkötés aligha fogadható el.

Az Árpád-kori vármegyéket szemlélve azt láthatjuk, hogy a két legnagyobb folyónk mellett elhelyezkedő vármegyékben fordulnak elő leggyakrabban az *ér* vízrajzi köznévvvel alakult víznevek: egyrészt a Tisza mentén Bereg–Heves–Borsod–Békés–Csongrád, illetve a Duna mellékén Moson–Győr–Komárom–Esztergom–Hont–Nógrád–Fejér–Baranya vármegyék területén. Az ezen kívül fennmaradó négy vármegyében azonban ugyancsak találunk valamilyen nagyobb folyót: Aradban a Marost, Biharban a Köröst és a Berettyót, Gömörben a Sajót, Nyitra vármegyében pedig a Nyitrát.

Ezt azért tartom kiemelendőnek, mert az *ér* névrészt tartalmazó vizek többsége valamely nagy folyó mellékvíze, így a fentebb idézett jelentések közül az Árpád-korban is minden bizonnyal meglévőnek tekinthetjük azt, mely arra utal, hogy ezeket a folyóvizeket — amelyek vélhetően időszakosan ki is száradhattak — nagyobb folyó (ár)vize táplálja. Az *ér* által jelölt vizek jó része azonban igencsak állandó, sőt kifejezetten hosszú vízfolyásokra is vonatkozik. Erre legjobb példát az Arad vármegyében adatható +1247/+1284//1572: *Zarrazer* (KMHsz. 1.) nevű folyó nyújtja, mely 200 km hosszúságú, de megemlíthetjük akár a bihari 1265: *Eer* (KMHsz. 1.) folyóvizet is.

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy noha az *ér* által jelölt vizek mérete különböző lehet (a csermelynél is kisebb víztől a nagyobb vízfolyásig), fontos megkülönböztető tulajdonságuk, hogy vízmennyiségüket a közelükben lévő más nagy(obb) vízfolyás szabályozza. Ennek nem mond ellent az imént említett, nagy távolságot bejáró *Száraz-ér* nevű folyó sem, ugyanis — amint arra a név elemzése kapcsán KISS LAJOS utalt — a Marosból kiszakadó *Száraz-ér* vize elapad a Maros alacsony vízállásakor (vö. FNESz.).⁴ A lexéma területi eloszlá-

---

⁴ Borsod vármegye adatai között is találunk *Száraz-ér* elnevezésű vizet: 1323: *Zarrazer* (KMHsz. 1.), a víz kiszáradó voltára való utalás azonban nem tartozik az *ér* utótaggal alakult nevek tipikus előtagfunkciói közé. A kétrészes nevek csoportja igen gazdag a bővítményi rész által kifejezett szemantikai tartalom szempontjából, így az *ér* jelentésének meghatározásában nemigen támasz-

sából emellett arra is következtethetünk, hogy nem az Alföldön folyó vizeket jelölték e vízrajzi köznévvel, hanem általában az alföldi jellegű síkvidékeket át-szelő vízfolyásokat (vö. ugyanakkor TESz.).

4. Ugyancsak a Tihanyi alapítólevélből idézik első (helynévi) előfordulását a *sár* földrajzi köznevünknek is: *Sar feu* (OkISz., TESz., EWUng., vö. DHA. 150). A KHMsz.-re és GYÖRFFY történeti földrajzára alapuló adatbázisomban csupán három további adat származik a XI. századból: az 1067 körülre tehető, vélhetően hamis százdi alapítólevélbeli *Saar* (vö. DHA. 180), míg a másik kettőre a hamisítványnak tekintett 1093-as bátai oklevélben bukkanhatunk: +1093/1367>1393, +1093/1367>1408: *Saar*, +1093/1367>1395, +1093/1367>1411: *Sar* és *Saruize* (DHA. 292–3). A DHA. ezeken kívül közli még Tolna vármegyéből a Tihanyi alapítólevél Szent László korára hamisított változatából (+1092/+1274//1399) származó *Saar* adatát is (DHA. 284). Ez utóbbi kettő esetleg azonos lehet a TA.-ban említett vízzel.

A XII. századból is mindössze hat előfordulására bukkanok e lexémának. A XIII. század első felében négy újabb név tűnik fel, 1250 és 1300 között pedig hét elnevezés. Az Árpád-kor utolsó ötven évéből ugyancsak négy első előfordulás származik.

A csuvasos jellegű török *šar vagy *šār szóból alakult lexéma 'sáros folyóvíz' és 'mocsár, vizenyős terület' jelentésben szerepel az ómagyar kori helynevekben (vö. TESz.), a két szemantikai tartalom szétválasztása azonban vélhetően nem minden esetben tehető meg. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” emellett elképzelhetőnek tartja azt is, hogy a *Sár*, *Sárvíz*, *Sárpatak* típusú nevekben a *sárga* színnév szerepel. Ezt akár fel is tételezhetnénk, hiszen — ahogy a TESz. is utal rá — „a sáros víz sárgás színe alapján a két szó keveredésére is gondolhatunk”. A régi magyar víznévrendszert figyelembe véve azonban ezt az értelmezést fenntartásokkal kell kezelnünk.

Az Árpád-kori korpusz folyóvízneveiben egy kivételtől eltekintve a *fehér* (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.) és a *fekete* (1247/1250 PR.: *Feketig*, KMHsz. 1.) melléknevek szerepelnek.⁵ Míg az előbbi sellőző, habzó vízfolyásra utal, addig a második színnévvel azt fejezik ki a névadók, hogy a vízben jelentős mennyiségű szerves anyag vagy vasvegyület bomlási terméke található; de *feketé*-nek nevez-

---

kodhatunk erre a szempontokra. Találkozunk olyan névvel, melynek előtagja a víz méretére ([+1077–95]/+1158//XV.: *Meeler*, KMHsz. 1.), hőmérsékletére (1342: *Hydegher*, KMHsz. 1.) vagy mozgására (1284/1410: *Chorgue er*, 1343: *Sebeserpataka*, KMHsz. 1.) utal. A folyómeder alakjára találunk utalást a 1323: *Tekeruser* névben (Gy. 2: 323, 439); a vízparti növényzet jelenik meg a 1295/1423: *Kerthweler* (KMHsz.) esetében, míg a vízben élő állatvilág szolgáltatta a motivációt az 1228/1491: *Fergesher* (Gy. 2: 564, 606) elnevezéshez. Gyakran a 'víz lokális viszonya valamely más helyhez' szemantikai tartalom fejeződik ki az *ér* utótagú nevekben: [1262]/1262: *Warodhere*, 1326: *Kuzeper* (KMHsz. 1.).

⁵ A FNESz. névanyagát átvizsgálva ugyanezt tapasztalhatjuk.

hetik azt a patakot is, amely gyakran kiszárad, s így fekete a medre; emellett a melléknév a víz szennyezett, piszkos voltára is utalhat (vö. FNESz.). Egy esetben a *kék* szín is szerepel ómagyar kori víznév előtagjaként: 1311/1323: *Kekallo* (KMHsz. 1.). Fontos megjegyeznünk azt is, hogy színnév önmagában, tehát a hely fajtáját jelölő köznévi vagy a vizet magát megnevező tulajdonnévi utótag nélkül soha nem válik folyóvíznévvé, így a *Sár* típusú nevek kapcsán a víz színére való utalást vélhetően kizárhatjuk a szóba jövő szemantikai tartalmak közül.⁶

Véleményem szerint az Árpád-kori folyóvíznevekben a *sár* pusztán a fentebb bemutatott földrajzi köznévi értelemben szerepel. Ha volt is valaha szemantikai kapcsolata a *sárga* színnévvvel, ez ekkorra már minden bizonnyal elhomályosulhatott. Ezt támaszthatja alá az 1291: *Feketesaar* név is (Gy. 2: 458, 501), névrendszertanilag ugyanis kizárhatjuk, hogy két színnév kapcsolódjon össze kétrészes víznévvé.⁷

A *sár* vizsgálata során arra az érdekes sajátosságra figyelhetünk fel, hogy az elnevezések nagy részében a vízrajzi köznévi önmagában vált tulajdonnévvé. Az Árpád-kori névanyagban található 24 név közül tíz alakulhatott jelentéshasadással, a csoportba tartozó neveknek tehát majd a fele F funkciójú *Sár* víznév. Három név esetében a köznévhöz a *-d* helynévképző járult (1338/1339: *Sard*, KMHsz. 1.). A további négy név esetében a *sár* utótag olyan előtaghoz kapcsolódik, mely a víz méretére (1255: *Nogsar*, KMHsz. 1.), színére (1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501) vagy lokális helyzetére (1274: *Selyzy sar*, KMHsz. 1.) utal. Három elnevezés M+F struktúrával jellemezhető, azaz a már létező *Sár* víznév a *vize* köznévvvel egészült ki (pl. +1093/1367>1411: *Saruize*, KMHsz. 1.). Sajátos helyzetűek a Fejér vármegyei 1192/1374/1425: *Sar* (Gy. 2: 322, 350, 353) mocsaras víz ágainak a megnevezései: 1276: *Eleusar* (Gy. 2: 322, 358), 1192/1374/1425: *Cuzepsar* (Gy. 2: 322, 358), 1276: *Mugsar* (Gy. 2: 322, 358), 1192/1374/1425: *Magnum Sar* (Gy. 2: 322, 358), e nevek ugyanis S+M szerkezettel írhatók le.

---

⁶ Természetesen nem lehetetlen, hogy már a korai ómagyar korban is léteztek olyan kétrészes folyóvíznevek, melyekben a *sárga* színnév szerepel, ahogy a kínai *Huangho* is tulajdonképpen 'Sárga-folyó' (vö. KÁLMÁN 1973: 133). A mai gyakorlatban a sáros vizű folyókat azonban a *szőke* az 'iszaptól kissé szennyezett, sárgás (víz)' jelzővel nevezzük meg, így például a Tiszát gyakran *Szőke-Tisza* néven említjük, a FNESz.-ben pedig találkozhatunk a *Szőke-forrás* összetétellel. Meg kell ugyanakkor említenünk, hogy a mai helynévtárakban a *sárga* lexémát tartalmazó folyóvíznevekre is bukkanhatunk: a Szabolcs-Szatmár megyei Fehérgyarmati járás anyagában az 1864-es adatolású *Sárga-patak* névvel találkozunk (FJFN. 23), a Heves megyei *Sárga-folyás* elnevezést pedig kataszteri térképen olvashatjuk (HMFN. IV, 6/219).

⁷ A *sár* 'sárga' > *Sár* 'víznév' > *Fekete-Sár* típusú nevek létét már korábban kizártam, az adatok ugyanis azt mutatják, hogy színnév önmagában nem vált egyrészes, a víz valamely tulajdonságát kifejező folyóvíznévvé.

A sár területi előfordulásait térképre vetítve azt láthatjuk, hogy tizennégy vármegyéből vannak adataink. Moson (1), Győr (1), Komárom (1), Esztergom (1), Bars (3), Pest (2), Fejér (5) megyék valamelyest összefüggő régiót alkotnak. Ezenkívül az ország különböző pontjain is felbukkan víznevekben e földrajzi köznév: Bács (1), Bereg (1), Bihar (1), Bodrog (2), Borsod (1), az erdélyi Fehér megye alsó része (1), Gömör (2), Heves (1). (Lásd a 2. térképet!)

5. Az általam vizsgált Árpád-kori korpuszban a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznév a víz: harmincnégy névben szerepel elő- vagy utótagként.

Uráli ősiségű (*βete TESz., lásd még UEW.) szavunk jelentését kutatva többnyire a legáltalánosabb meghatározással találkozunk: 'folyó' (Ball., RMG1.), 'vízfolyás, állóvíz' (FNESz., ÉrtSz.). NEMES MAGDOLNA ezzel szemben a víz lexéma négy jelentését sorolja fel doktori disszertációjának földrajzi köznévi szótárában: 1. 'folyó vagy állóvíz', 2. 'vízfolyás, patak', 3. 'árok', 4. 'vízállás, tó' (2005: 195).

A TESz. — s ennek nyomán az EWUng. — a szó legkorábbi előfordulása-ként a Halotti beszéd közzszoí használatú *vize* szavát közli; kiemelendő azonban, hogy a szótár helynévi adatot e helyen egyáltalán nem említ. A helyneveket is szép számmal bemutató OklSz.-ban az első helynévi használatot tükröző adat az 1223/1243-as oklevélből származó *Sarwiz* név. Az Árpád-kori Magyarország 39 vármegyéjének adatállományában nem találunk az OklSz. által említett adathoz képest korábbi, ugyanis a Bodrog vármegyei *Saruize* az 1093-as hamis bátai oklevélben (+1093/1367>1411) szerepel (DHA. 293).

A XIII. század első ötven évéből három adat származik (kettő hamis oklevélből), míg a század második felében további kilenc névben fordul elő első ízben a víz. A legtöbb elnevezés az 1300 és 1350 közötti periódusból adatható: 21 ilyen nevet találunk, ami az összes név közel kétharmada.

Víz köznevünk Árpád-kori folyóvíznevekben való előfordulásáról a névanyag tüzetes vizsgálata adhat mélyebb ismereteket. A harminc elemet számláló korpusz 23%-ának, azaz hét név esetében a víz utótaghoz a víz valamely érzékszervvel felfogható sajátosságát kifejező előtag kapcsolódik, emellett a nevek jelentős többségében (70%, azaz 21 névben) azonban e köznév már létező víznévvel alkot kétrészes nevet. Két név (7%) pedig sajátos szerkezettel rendelkezik, ezekről alább bővebben szólok.

Az S+F szerkezettel jellemezhető [1265]/1265: *Ereztewenwys* (Gy. 3: 139), 1295/1315: *Kechewyzy* (Gy. 2: 459, 514, 530), 1336/1456: *Malumvize* (Gy. 4: 122), 1326: *Sceles uiz* (Gy. 4: 586, 659), 1296/1413: *Hydegvyz* (Gy. 2: 100), 1341/1347: *Hydegwyzpataka* (Gy. 3: 40, 125) elnevezések a víz folyási irányára, a folyómeder méretére vagy a víz hőmérsékletére utaló bővítményi rész és a vízrajzi köznévi alaptag összetételéből szintagmatikus szerkesztéssel létrejött folyóvíznevek. Ezekben az elnevezésekben a víz névrész feladata pusztán a hely

fajtájának megjelölése. A típus jellemző vonása, hogy a köznévi többnyire formáns nélküli alakban fordul elő.

A második csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek létrejöttekor egy már létező (legtöbbször egyrészes) víznév egészült ki a *víz* köznévvvel. Az idesorolható elnevezések elsődleges alakjai között találunk jövevényneveket (1320: *Ganna wize*, 1333: *Hornadyze*, 1332: *Idawyse*, 1284: *Tarchauze*, KMHsz. 1.), illetve belső keletkezésű egy- (1317: *Eguruize*, 1330: *Keurusuizy*, 1338/1396: *Erwyze*, +1093/1367>1411: *Saruize*, KMHsz. 1.) és kétrészes (1334: *Berekyovize*, 1261/1271: *Heuiouize*, 1248/326: *Sayouvyze*, KMHsz. 1.) névalakokat. Az utótag e nevekhez birtokos személyjeles formában (*vize*) kapcsolódik.

A *víz* ~ *vize* utótag értelmezéséhez BENKŐ LORÁND két ízben is fűzött megjegyzéseket. Egyrészt egy *Szamosvíz típusú nyelvi adat mögött a 'Szamos nevű folyónak a vize mint anyag' jelentést tételzi fel (vö. 1998: 154). A *Gagy* víznevet feltáró munkájában ezzel szemben arra hívja fel a figyelmünket, hogy az elnevezés mellett a *vize* utótag csak akkor szerepel, „ha a mellette lévő helységtől akarják megkülönböztetni” (1998: 138). Hasonló véleményt fogalmazott meg KÁLNÁSI ÁRPÁD is a Szatmár megyei történeti víznévkinccs elemzésekor: „Az adatok egy részében a *víz* nem tartozik szervesen a névhez, csupán minősítés” (1996: 154).

Az Árpád-kori anyag BENKŐ és KÁLNÁSI megállapításait igazolja, hiszen az M+F szerkezetű kétrészes *vize* utótagú nevek egyrészes M struktúrájú nevekkel váltakoznak, pl. 1247/1331: *Yda* ~ 1332: *Idawyse* (KMHsz. 1.). Az ide tartozó elsődleges nevek — legyenek azok jövevény- vagy belső keletkezésű nevek — többnyire nem utalnak arra, hogy vizeket jelölnek,⁸ az oklevél írója ezért az érthetőség kedvéért szabályos fajtajelölőként használja a *vize* utótagot. Emellett — s ezzel összefüggésben — a nevek egy része homonim viszonyban is áll a közelében fekvő településsel, így a településnév–víznév elkülönítést szolgálhatta a helyfajtáját megjelölő alaptag (1320: *Ganna wize*, KMHsz. 1.; 1336/1456: *Thechewvyze*, Gy. 4: 412, 422).

TÓTH VALÉRIA Zala megye régi folyóvízneveit bemutató írásában ugyancsak megkérdőjelezi a *víz* ~ *vize* köznévnél a névhez tartozását. Korpuszának *Sár-víz-patak*, *Széles-víz-patak* tagjai ugyanakkor arra a következtetésre juttatják a szerzőt, hogy „ha része is volt ez a lexéma [ti. *víz*] a víznévnek, utóbb elveszítette földrajzi köznévi szerepét, s ez magyarázhatja a víznév kiegészülését egy általánosabb 'vízfolyás' jelentésű szóval” (2003: 94). Az Árpád-kori névanyagban csupán egy név reprezentálja ezt a jelenséget: 1341/347: *Hydegwyzpataka* (Gy. 3: 40, 125).

---

⁸ A kétrészes *jó* fajtajelölőt tartalmazó nevekben az utótag jelentése már az ómagyar korban elhomályosulhatott, így ezeket a névhasználók már egyrészes neveknek tekinthették. Ezt jelzi a nevek hangalakjának megváltozása is (lásd például *Berek-jó* > *Berettyó*, *Hév-jó* > *Hejő* ~ *Hájó*).

Két név — sajátos szerkezeténél fogva — külön említést érdemel. A *Vízág* ([+1235]/1350/1404: *Wysag*, KMHsz. 1.) elnevezés előtagja — ha helyes egyáltalán a név interpretációja — önmagában is víznévi szerepű és a vizsgált köznévből jelentéshasadás útján keletkezett, majd az *ág* utótaggal kiegészülve két-részes víznevet hozott létre. A másik név a *Vízszamos* (+1263/+1324/1580: *Wyszamus*, Gy. 2: 149),⁹ amely bizonyára a *Szamos* víz- és településnév zavaró egybeesésének a megszüntetésére született sajátos alakulat. BENKŐ LORÁND szerint a névalakulás több szempontból is kivételes módon ment végbe, hiszen részben az azonosalakúság szokásos egyoldalú feloldása helyett — azaz ahelyett, hogy csupán az egyik *Szamos* nevet változtatták volna meg — a változás mindkét alakot érintette. Így jött létre a *Szamosfalva* településnév mellett a víz megnevezésére a várható **Szamosvíz* vagy **Szamos vize*¹⁰ helyett a *Vízszamos* elnevezés. Ez a víznévi forma azonban sajátos szerkezetével olyannyira különbözött a magyar víznévrendszer alaptípusaitól, hogy nem is bizonyult életképesnek, és a víz megnevezésére az eredeti *Szamos*-t használták továbbra is (vö. mindehhez BENKŐ 1998: 154–5).

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy a csekély számú valós tulajdonnévi összetétel mellett a nevek többségében a *víz* ~ *vize* elem az oklevelekben csupán az egyértelműsítés eszköze¹¹ — akárcsak más esetekben a *patak* ~ *pataka* lexéma: 1255: *Thoruuam* [ɔ: *Thornuam*] (Gy. 3: 40, 111) ~ 1341/1347: *Turnapataka* (Gy. 3: 40, 125).¹² Elsősorban az oklevelek nyelvi arculatát jellemezheti a nevek ily módon történő kiegészülése, az írott forma mögött azonban alkalmi, esetleg állandó jelleggel valós névhasználatot is feltételezhetünk.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY a név előtagjában a R. m. *visz* 'vissza[folyó]' szót véli felfedezni (Gy. 2: 43), a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című munka közlétevéi ehhez a denotátumhoz a *Víz* ~ *Vissz* ? -*Szamos* olvasatot kapcsolják (HA. 2: 26).

¹⁰ BENKŐ a név elemzése során azt a tényt, hogy nem a **Szamosvíz* forma jött létre, azzal magyarázza, hogy ez egybeesett volna a köznévi, a 'Szamosban folyó víz mint anyag' összetétellel, a **Szamos vize* szerkezet elutasítását pedig arra vezeti vissza, hogy az a homonim szószervezettel mutatott volna egyezést: ebben az esetben pedig laza szerkezetnek tekinthető csupán, s nem valódi tulajdonnévnek (1998: 154). A homonímiának mint egyetemes magyarázó elvnek a használatával meglátásom szerint óvatosan kell bánnunk, hiszen a nyelv nem törekszik mindig az azonos alakok megszüntetésére (lásd pl. az 1329: *Kuleseer* víznév és az 11381/329: *Kuleser* településnév homonímiáját Bihar vármegyében). Másrészt pedig a víznevek gyakran éppen a BENKŐ által lazának minősített szerkezetekből alakulnak ki.

¹¹ BALÁZS JÁNOS értelmezőnek mondja ezeket az utótagokat (1963), J. SOTLÉSZ KATALIN azonban elutasítja ezt a terminust, ugyanis az más értelemben már használatos (1979: 112). KISS LAJOS genus proximumnak nevezi (1999: 206), míg DEME LÁSZLÓ után a névtartozék terminust használhatjuk a kérdéses elem megnevezésére (1989).

¹² Az Árpád-kori korpuszban a *víz* és a *patak* vízrajzi köznevek az említett funkcióban nem mutatnak váltakozást, csupán egyetlen név esetében bukkan fel a forrásokban mindkét forma: 1312: *Burpathaka* (Gy. 3: 180) és 1310: *Bor vyz*e (Gy. 3: 152, 218).

A vizsgált vízrajzi köznév szóföldrajzi megoszlásáról elmondhatjuk, hogy a víz lexéma egy jól körülhatárolható területen jelentkezik gyakrabban: Közép-Észak-Magyarországon találunk egy nagyobb régiót, Abaúj (4), Borsod (3), Gömör (4), Heves (5), Hont (3), Pest (2), Pilis (1) vármegyék területén. Az itteni magas előfordulási arányát vélhetően a jövevénynevek nagyobb számával magyarázhatjuk (vö. GYÓRFFY 2004, PÓCZOS 2003, 2004). Emellett felbukkan a víz lexéma négy Máramaros vármegyében adatható, továbbá három bihari és két baranyai név utótagjaként is. Egy-egy névben pedig megjelenik Bodrog, Doboka, Kolozs vármegyék és az erdélyi Fehér megye felső részének névanyagában is. (Lásd a 3. térképet!)

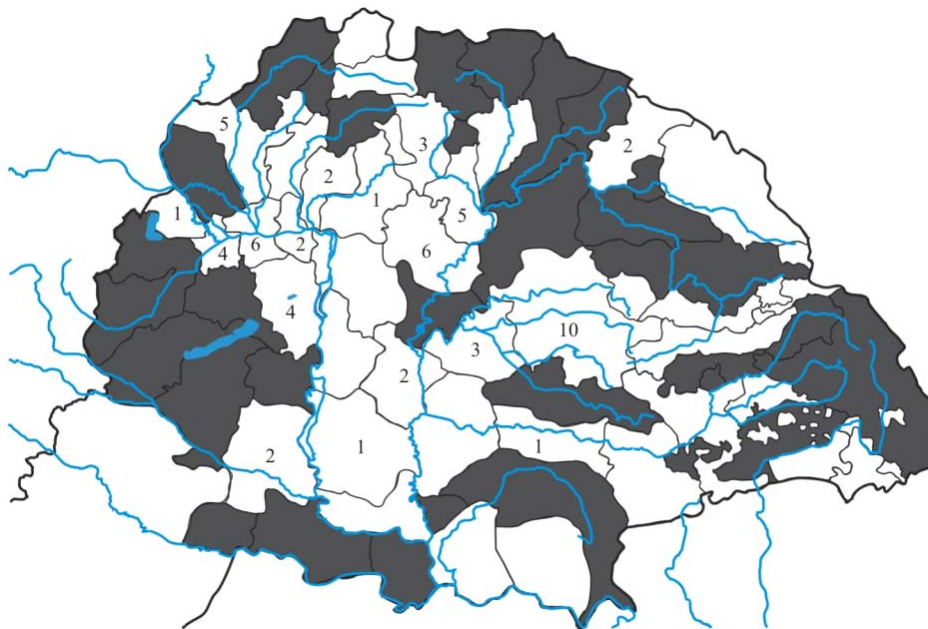
6. A dolgozat zárásaként arra kell felhívnom a figyelmet, hogy az általam bemutatott eredmények mindaddig nem tekinthetők teljesnek, amíg a többi vármegye folyóvíznévi anyagát be nem vonjuk az elemzésbe, hiszen teljes képet az egész Kárpát-medence névanyagának feldolgozásával kaphatunk.

Érdemes lenne ezenkívül az itt bemutatott *ér*, *sár* és *víz* földrajzi közneveket teljes használati körükben megvizsgálni, azaz nemcsak a folyóvíznevekben, hanem a mocsarak, tavak, állóvizek stb. alkotóelemeként betöltött szerepüket, sőt akár településnévként való előfordulásukat is elemezni, ugyanis „Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nyelvünkben lévő szavakhoz és kifejezésekhez konkrét, precíz jelentést és egyértelmű határokat rendeljünk, melyek megkülönböztetik őket a többi szó és kifejezés jelentésétől. Csakhogy a sajátosságok nem alkotnak kicsi, jól körülhatárolt osztályt, nagyon sokszor nehéz is lebontani a szójelentést kisebb részekre” (O’GRADY 1993: 217).

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II.* Bp., 1867–1872.
BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.
DEME LÁSZLÓ (1989), Névtérjedelem és névtartozékok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK.* 183: 282–6.
DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÓRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen, 1984.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

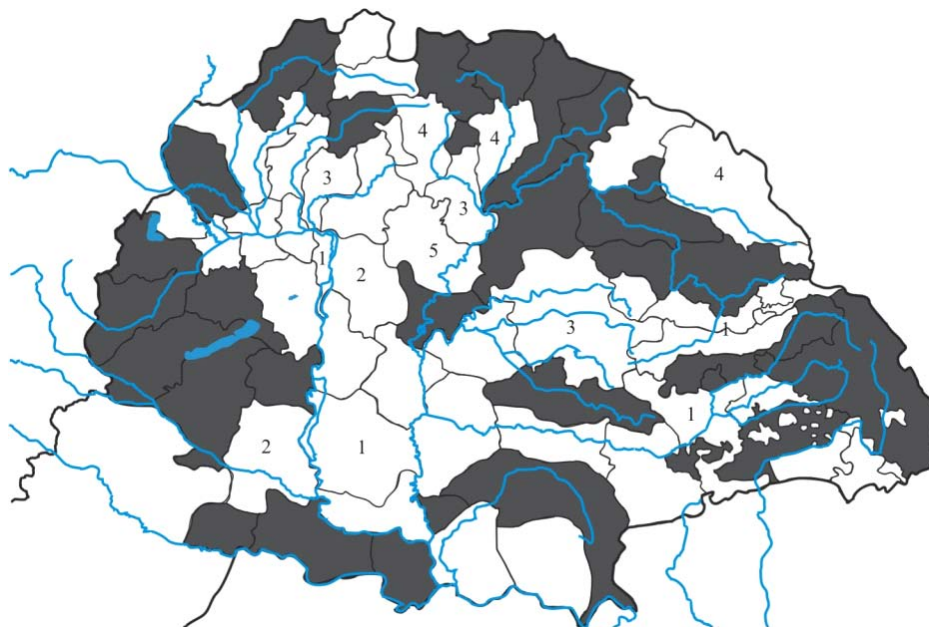
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–44.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HMFN. IV. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A Gyöngyösi járás. Hatvan és környéke.* Eger. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. MNyTK. 181. sz. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak.* In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), *Helynévkutatás és szóföldrajz.* *NyudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa.* Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* Debrecen.
- KISS LAJOS (1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba. 203–7.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Kézirat.
- O’GRADY, WILLIAM (1993), *The Study of Meaning.* In: *Contemporary Linguistics: An Introduction.* Szerk. O’GRADY, WILLIAM–DOBROVOLSKY, MICHAEL. New York. 242–5.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–27.
- RMG I. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR, *Régi magyar glosszárium.* Bp., 1984.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- STRÖMPL GÁBOR (1930), *Helyneveink vízrajzi szókincse.* *Hidrológiai Közöny* 9: 113–28.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse.* Kolozsvár.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I.* Bp., 1986.

1. térkép. Az ér helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

2. térkép. A sár helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

3. térkép. A víz helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

Reszegi Katalin

A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről

1. A középkor magyar hegynevállományának egybeállítása során a kutatóknak a latin nyelvű oklevelekből a névadatok kiemelése és tulajdonnévi voltának megállapítása mellett további nehézséget jelent a névterjedelem pontos körülhatárolása is. Ennek megoldásában a kérdést érintő néhány szakmunka nem igazán nyújt jól hasznosítható fogódzókat.

A magyarországi névelméleti írások áttekintésére is vállalkozó munkájának megfelelő fejezetében VÁRNAI JUDIT SZILVIA a helynevek, általánosabban a tulajdonnevek terjedelmét pusztán formai kérdésnek tartja (2005: 56), konkrét támpontokat azonban a névtest terjedelmi határainak megállapításához — legalábbis a helynevek kapcsán — összefoglalásában nem ad.

DEME LÁSZLÓ a helyesírás, illetve a grammatika felől közelít a névterjedelem kérdéséhez, s úgy látja, hogy a helynevekben a névterjedelem ügyében inkább a földrajzi köznévi elemek névhez tartozásának a megítélése okozhat gondot: az osztályjelölő lexémák ugyanis előfordulhatnak a név részeként (pl. *Sárga-folyó*), illetve a földrajzi jelleg jelölőjeként a név mellett, de nem ahhoz tartozóan (pl. *Duna folyó*), mely esetben a földrajzi köznévi szintaktikai szerepét tekintve véleménye szerint utójelzőként funkcionál (1989: 284, vö. HOFFMANN 2003: 203). A névterjedelem megállapítása ugyanakkor DEME felfogásában csupán a név helyes írásmódjának meghatározásához szükséges.

J. SOLTÉSZ KATALIN funkcionális szempontokat mérlegelve látja megoldhatónak a név terjedelmi határának megállapítását. A tulajdonnévi kifejezésben azok az elemek tekinthetők a név szerves részének, amelyek elhagyásával a név nem név többé, vagy pedig más név, azaz más denotátum neve; azon elemek azonban, melyek elhagyásával a név funkciója, denotációja nem változik meg, nem szerves részei a névnek (1979: 17, vö. VÁRNAI i. h.).

A J. SOLTÉSZ által javasolt szempont érvényesítése természetesen minden egyes név esetében igényli a névhasználók kompetenciájának ismeretét.¹ Az ómagyar kori hegynevállomány összeállításakor munkánkat azonban megnehezíti, hogy nem támaszkodhatunk a neveket használó emberekre, pusztán az okleveles források állnak a rendelkezésünkre akkor, amikor megkíséreljük a hegy-

---

¹ A nyelvhasználók is vélekedhetnek persze eltérően az egyes nevek névterjedelmével kapcsolatban (ennek háttéréről bővebben lásd ZSOLNAI 1967: 196).

névrendszer s ezen belül az egyes hegynevek egykori nyelvi struktúráját rekonstruálni.

A továbbiakban ezért a hegynevek középkori állományának összegyűjtése és feldolgozása során felmerülő problémákat, valamint az alkalmazott vizsgálati szempontokat igyekszem konkrét példák alapján bemutatni, s egyidejűleg néhány módszertani elvet is próbálok ennek kapcsán megfogalmazni. A szemléltetésképpen idézett nevek jól példázzák azt is, hogy a nevek terjedelmi határainak meghatározásakor nem elég csupán egyetlen szempontot érvényesíteni, hanem minden egyes névalak esetében komplex, sok szempontot és információt, valamint alapos filológiai feltáró munkát magában foglaló módszert alkalmazva célszerű eljárunk. Könnyen megeshet azonban, hogy egy-egy esetben még így sem jutunk közelebb a kérdés eldöntéséhez; de a jelenség sokszínűségét látva úgy gondolom, hogy hitelesebb képet adhatunk az egyes nevekről és a hegynév-állomány egészéről is, ha a határozott állásfoglalás helyett inkább többféle lehetőséggel számolunk.

2. Az okleveles adatok nagy részénél látszólag egyértelmű, hogy a latin szövegkörnyezetben pontosan mettől meddig tart a magyar hegynév, pl. 1256: ad vnum berch, qui vulgo *Eregeteuhig* vocatur (ÁÚO. 2: 267), 1239: in monticulum *Paphomoka* nuncupatum (ÁÚO. 7: 73). Az efféle szerkezetekben szereplő latin fajtajelölő lexémák használatát BALÁZS JÁNOS azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói (...) szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak” (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN a mai nyelvhasználat alapján kiterjeszti a fenti megállapítás érvényét, mondván, hogy „a legkülönfélébb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben gyakran kíséri az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévknek a kitétele” (2004: 45). E nyelvészeti motívum alapján azonban — mely természetszerűen a régebbi korok vonatkozásában sem hagyható figyelmen kívül — az oklevelek névanyagában is számolnunk kell hasonló jellegű, a szóbeliségben (s ezt követve aztán az írásos dokumentumban) a név mellé pusztán magyarázó jelleggel kitett földrajzi köznevekkel. Az oklevelezési gyakorlatban — a különböző határjárások tanúsága szerint — az oklevél lejegyzője a tényleges névhasználók által közölt formákat foglalta szövegbe, a névhasználóknak persze „mint egy meghatározott közösség tagjainak mindig okvetlenül tudniuk kell, hogy egy-egy általuk használt tulajdonnév (...) mit jelöl: helységet-e vagy valamely térszíni formát stb.” (BALÁZS 1963: 47). Az olyan speciális kommunikációs helyzetben azonban, mint amelyet egy határjáró bizottság jelenléte idéz elő, a kérdéses területen általában használt formákat az egyértelműség kedvéért — a kétrészes nevek mintájára — a helybeliek kiegészíthették fajtajelölő szerepű szavakkal is.

A mai névhasználati szokások másik alapvető jellemvonását is szem előtt kell tartanunk a névterjedelem kérdésköre kapcsán. Valamennyi névtípus esetében megfigyelhető ugyanis, hogy a földrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek mellett párhuzamosan igen gyakran egyrészes alakok is használatban vannak. A Füzérradvány határában emelkedő hegyek egyikének megnevezésére például a *Korom* és a *Korom-hegy* névváltozatokat egyaránt használják a helybeliek.² A közeli *Alsó-hegy* és *Darázs-domb* azonban csak ebben a kétrészes formában, míg a *Zsiga*³ kizárólag egyrészes alakulatként eleme a névrendszernek.⁴ A nyelvterület más vidékén is találunk egy- és kétrészes névpárokat, pl. Baranya megyében: *Köves ~ Köves-högy* (BMFN. 197/262), *Sínai ~ Sínai-högy* (194/316),⁵ illetve — magától értetődően — kizárólag egy- vagy kétrészesként használt neveket is. Arra vonatkozóan azonban, hogy mely szemantikai, illetve lexikális szerkezetű neveknel jelenhetnek meg a párok, s melyeknél ritkán vagy egyáltalán nem, jelenleg nincs bővebb ismeretanyagunk. Általánosságban azonban megállapítható, hogy azon nevek esetében találunk névpárokat, amelyek előtagjai önmagukban, földrajzi köznévi utótag nélkül is előfordulnak a magyar névrendszerben. Formális kommunikációs helyzetekben a két változatban is használatos nevek esetében — úgy tűnik — általában a kétrészes alakok használatosak, egyrészt mert földrajzi köznévi eleme révén pontosabban megjelöli a helyet, másrészt mert ez a hivatalosabbnak tekintett változat.

A névhasználók pontosságra törekvése mint a névterjedelmet befolyásoló tényező mellett a középkor időszakában minden bizonnyal számolnunk kell magának az oklevélíróknak a hatásával is. HOFFMANN ISTVÁN példákkal igazolja, hogy bár az oklevelek megszövegezői — az iratok jogbiztosító szerepéből fakadóan — a helyneveket az esetek nagy részében a nyelvi hűségre törekedve, tehát a kérdéses területen használatos formájukban adják meg, az írásos forrásokban mégis szerepelhetnek olyan nyelvi elemek is, amelyeket leginkább „a szövegező nyelvi lenyomataként értékelhetünk” (2004: 58). Közülük a névterjedelem szempontjából leginkább a részben vagy teljesen latinul szereplő névformák megíté-

² KOVÁTS DÁNIEL névtárában e kiemelkedés élőnyelvi közlésből megismert alakjaként csak a *Korom-hegy* forma szerepel (2000: 104). A különbséget egyrészt az magyarázhatja, hogy a KOVÁTS által végzett élőnyelvi adatgyűjtés közel fél évszázada, 1963-ban történt, s természetesen az azóta eltelt időszak alatt maga a névhasználat is módosulhatott, ám emellett — amint erre már korábban utaltam — a beszélők eltérő névhasználati kompetenciája is magyarázhatja az efféle különbségeket.

³ KOVÁTS DÁNIEL gyűjteményében a kiemelkedésnek nincs élőnyelvi adata, 1788-ból közöl csupán egy kétrészes *Zsiga-domb* névalakot (2000: 156).

⁴ Az adatok Kenyhercz Csaba helyi lakostól származnak.

⁵ A hegynevek mellett természetesen más névtípusokban is fellelhetők efféle alakváltozatok: *Árva ~ Árva-düllő* (BMFN. 198/106), *Ludas ~ Ludasi-rét* (199/92).

lése bizonytalan: a latin fajtajelölő közszó névhez tartozása mellett ugyanis néha még az előtag alakja sem állapítható meg egyértelműen.⁶

3. A gyanú, hogy a földrajzi köznév a valós névhasználatban nem ténylegesen része a névnek, a legáltalánosabban használt fajtajelölő lexémák esetében merülhet fel nagyobb valószínűséggel. Könnyen belátható, hogy egy idegen számmára egy szemantikailag nem áttetsző név és az általa jelölt objektum összekapcsolásához a legmegfelelőbb egy mindenki által ismert közszó, földrajzi köznév használata. Kiemelkedések esetében a régiségben — gyakoriságuk és általános jelentésük alapján — bizonyára főként a *bérc*, *hegy*, *halom* lexémákat szerepeltették magyarázó elemként.⁷ A *kő* vagy a *fő* ilyen jellegű használata ezzel szemben félreértésekhez is vezethetett volna, hiszen az előbbi sziklák mellett várak jelölésére is használatos volt, míg az utóbbi vizek nevében jóval jellegzetesebb. Az egyrészes variánsával váltakozó *Viszoka hegye*, *Nyulas-bérc*-féle adatok kapcsán azonban érdemes alaposabb vizsgálatokat is végezni a név szerkezetének ügyében. Természetesen a földrajzi köznévi rész tényleges névhez tartozását, valamint az esetleges egyrészes névváltozat meglétét azon nevek esetében is szükséges vizsgálni, amelyeknek nem adatolható egyrészes változatuk. A legnehezebb dolgunk a mindössze egyetlen adattal álló hegynevek névterjedelmének megállapításában van, márpedig az ómagyar korból ilyenek szép számmal akadnak. A források helynévi szórványai kapcsán számolnunk kell azzal is, hogy az egyes nevek fennmaradása az okleveles anyagban igencsak esetleges és nagyon egyenetlen.

3.1. A nevek — mint az köztudott — nem függetlenek a többi névtől, első lépésként ezért a h e g y n é v r e n d s z e r e l e m e i k é n t érdemes szemlélünk őket.

A *Viszoka hegye* olyan kétrészes névforma, amelynek előtagja szláv eredetű helynév. Ismeretes, hogy a jövevénynevek esetében nem ritka a névtest terjedelmének növelése egy magyar fajtajelölő földrajzi köznévvvel, vö. *Brizó bérce*, *Bugyihó hegye*, *Dobra hegyese*, *Lendece mála*,⁸ *Csiszta-homlok*. E névváltozási folyamat alapján valószínűsíthető, hogy a *Viszoka hegye* névforma valós névváltozat lehetett, amely tehát bizonyára másodlagosan, kiegészüléssel jöhetett létre. A *Nyulas-bérc* szintén az egyrészes *Nyulas* formával váltakozva tűnik fel az oklevelekben. E névpár esetén feltehetjük, hogy — csakúgy, mint a mai névvarián-

---

⁶ E formák valós tulajdonnévi voltával, illetve vulgáris nyelvi használatával kapcsolatban lásd HOFFMANN 2004: 20–4, RESZEGI 2008.

⁷ Mai nyelvi kompetenciánk alapján talán feltehető, hogy a nyelvhasználóknak a régebbi korokban is volt valamiféle ismerete a szavak használati gyakoriságára vonatkozóan.

⁸ Esetükben a szláv eredetű előtaghoz jellemzően birtokos személyragos formában kapcsolódik a magyar földrajzi köznév, ám szintaktikai szerkezetük ellenére e nevek szemantikailag minőségjelzősnek tekintendők (vö. TÓTH V. 2001: 175).

soknál — egymás mellett élt a két szemantikailag áttetsző forma, ez az ómagyar kori hegynevek körében az oklevelek tanúsága szerint ugyanis nem példa nélküli (vö. *Csókás* ~ *Csókás-kő* Borsod vármegyében), igaz viszont, hogy nem is igazán gyakori.

A *Nyulas-bérc* esetében ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kiemelkedést egy *Nyulas* nevű földterület mellett említik. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint „amikor egy földrajzi objektumot egy másikról neveznek el, többnyire a formáns szerepű földrajzi köznévként kerül megkülönböztetésül az átvett név mellé” (1979: 84): *Szineg* település > *Szineg-fő*, *Poddráj* település > *Poddráj-bérc*, *Gáld víz* > *Gáld-bérc* stb. Az okleveles adatok azonban azt mutatják, hogy a hegynevek körében az esetek felében formai változtatás nélkül, metonimikus névadással vonódik át a közeli település, patak, erdő stb. neve a kiemelkedés megnevezésére: a *Börzsöny*, *Gereg*, *Geszte* településnevek azonos formában használatosak a közeli hegyek megnevezésére is.⁹ A *Nyulas* és *Nyulas-bérc* névpár mellett ugyanakkor igen ritkán adatolható, hogy egy kiemelkedés megnevezésére mindkét alakulási mód (a településnévből metonímiával és földrajzi köznévvvel kapcsolódva jelzős szerkezettel) egyaránt megvalósult volna (vö. még 1341: terra *Huzyazo* < montem *Huzyazov* ~ *Huzyazoberch*, A. 4: 143), az adatolás gyér volta ellenére talán mégis számolhatunk effajta alakulásokkal a névrendszerben.

A latin fajtajelölő lexéma és magyar hegynévi elem kapcsolatának magyar megfelelőjéhez is célszerű a névrendszer felől közelíteni. Az *alpes Clementis* esetében HOFFMANN ISTVÁN szintén névszerkezeti okokra hivatkozva valószínűsíti a *Kelemen-havasok* formát (2004: 21), vélhetően az alapján, hogy a személynévi névadás, s különösen a pusztaszemélynévi metonímia feltételezése a nagyobb kiemelkedések nevében kevésbé megalapozott, mint a településnevek esetében.¹⁰ A *Beszkidék* régi *alpes Beschad* (ÁÚO. 8: 243) formájánál a földrajzi köznévként a magyar névbéli meglétére nehezebb következtetni, a *Beszkod* albán vagy szláv származtatás esetén is megnevező funkciójú (FNESz.), s mint ilyen, önmagában és földrajzi köznévvvel kapcsolódva egyaránt a magyar névrendszer eleme lehet.

A latin hegyrajzi köznevek közül kizárólag a 'hegy' jelentésű *mons* mellett szentnevek is előfordulnak az oklevelekben. Minthogy e szerkezetek a vizsgált korban végig latinul szerepelnek a forrásokban, az esetek nagy részében e formák vulgáris nyelvű használata bizonytalanul ítélni lehet. A latin alakok szinte kivétel nélkül a hegyen épült monostor védőszentjének nevével említik elsődlegesen természetesen magát a monostort, de vele együtt gyakran a kiemelkedést is. A nyelvviség kérdésében tapasztalataink vannak a templomcímbe alakult településnevek ügyében is, melyek kapcsán TÓTH VALÉRIA megállapítja, hogy a

⁹ A hegynevek és más helynévfajták kapcsolatához lásd RESZEGI 2007.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd RESZEGI 2006: 165.

templomok nevének meghatározása mellett „a patrocíniumok helységnévvé alakulásában is az egyházi befolyás játszhatta a meghatározó szerepet” (2007: 412). A templomcíméből lett településnevek létrejöttében és — többnyire az adott település korábbi nevének rovására történő — elterjedésében tehát az egyháznak minden bizonnyal nagy szerepe lehetett. A szentek nevét viselő hegyek esetében vélhetően hasonló folyamat játszódhatott le. Pusztán a keletkezési körülményekből azonban nem derül fény arra, hogy e nevek bekerültek-e a magyar névhasználatba, s ha igen, milyen formában. A későbbi adatok, valamint a mai névhasználat is azt mutatja ugyanakkor, hogy ha nem is nagy számban, de vannak patrocíniumi hegyneveink, s ezek szerkezetileg egyneműek: mindegyikük kétrészes, vagy legalábbis van kétrészes változata is (pl. *Szent György-hegy*, *Szent László-hegy*, *Szent Mihály-hegy*, a *Szent Vid* hegynev is használatos kétrészes változatban), mindezek alapján pedig talán a latin *mons* fajtajelölő szó is a hasonló szerkezetű ómagyar kori név részeként fogható fel.

3.2. A rendszerelemként való vizsgálat mellett természetesen szükség van a neveket tartalmazó oklevelek mikrofilológiai elemzésére is: vagyis az oklevelekben megnyilvánuló névlejegyzési sajátosságoknak, az azonos oklevélben szereplő neveknek az egymásra vonatkoztatására.

A kor oklevél-írói gyakorlatában a latin fajtajelölő elemek mellett a magyar *bérc* lexéma is meglehetősen gyakran szerepel a latin nyelvű földrajzi köznevek szerepében állva, mintegy a hazai latin nyelv magyar jövevényszavaként: 1295: in qd. *berch* Seleumal dicto (Gy. 3: 70), 1281: ad qd. *Berch* Slovykkeve (Gy. 3: 188), 1332: ad qd. *Berch* Gerfaberberch (Gy. 3: 381). A példák mindegyikében a *bérc* kétrészes nevek előtt áll, s természetesen nem része annak. Ennek megfelelően a *bérc* után álló egyrészes névformáknak is — pl. *berch Sumus* (Gy. 2: 461, 512), *Berch Medokys* (Gy. 4: 66), *berch Bik* (Gy. 4: 104) — nagy biztonsággal tulajdoníthatunk földrajzi köznévként nélküli egyrészes formát. A Kolozs vármegyei „in 1 *Byrch*, *Kapus* nominato” és a „qd. *Kapus Byrch*” (Gy. 3: 344) előfordulások pedig eszerint talán azt mutatják, hogy esetükben egy- és kétrészes névpárral (*Kapus* ~ *Kapus-bérc*) számolhatunk. Magyarázhatók azonban az oklevélrészletek azzal is, hogy a latin fajtajelölő lexémákhoz hasonlóan tekintett *bérc* névrész először a latin névszerkezetnek megfelelően elöl, majd a magyar névszerkezetnek megfelelően utótagként van feltüntetve, azaz mindkét adatot értelmezhetjük *Kapus-bérc*-ként. Kevésbé valószínű ugyanakkor, hogy a „qd. *Kapus Byrch*” azokat a kevert nyelvű szerkezeteket mintázhatja, amelyben a latin fajtajelölő elem a magyar szórvány mögött áll, pl. 1272: ad *Ptasnik* montem (FNESz. *Ptacsnik*), az effajta szerkezetek ugyanis az oklevelekben olyannyira ritkák (a domborzati nevek és más névfajták szövegbe foglalására egyaránt), hogy a szövegezésben analógiás hatásukkal nemigen számolhatunk.

Az általános oklevelezési szokások feltárása mellett érdemes egy-egy konkrét oklevélben belül is elemzéseket végezni. A Kolozs vármegyére vonatkozó okle-

velekben különösen gyakran használják a *bérc* lexémát fajtajelölőként, ami például a Zsuk település határjárását tartalmazó 1326-os oklevélben szövegszerűen is megfogalmazódik: „montis seu *Berch*” (Gy. 3: 380). Emellett ugyanakkor a szövegben szereplő hegynevek jobbára második névrészként tartalmazzák a *bérc*-et, s időnként még latin fajtajelölő is megelőzi e neveket: *montem Elusberch*, *montem Bareberch*, *Puddradyaberch*. A *Berch Buzyaserdei* forma ezért — az oklevélben látható névlejegyzési sajátosságok alapján — a kiemelkedésnek az erdőnévvel való megnevezését mutathatja inkább, s a földrajzi köznévvélhetően nem része a névnek.¹¹

3.3. Minthogy a régi helynevek esetében felmerülő kérdések általában tovább árnyalhatók a nevek további létezésének vizsgálata révén, a névterjedelmre irányuló vizsgálatok szempontjából is célszerű az ómagyar kor időhatárain túlra tekintenünk. A későbbi adatokkal ugyanakkor óvatosan kell bánni: ezek nem vetíthetők vissza mechanikusan az ómagyar korra, hiszen a névrendszer és benne az egyes névalakok is folyamatosan változnak. TÓTH VALÉRIA például a településnevek változási modelljeiről szólva utalt arra, hogy a településnevek kétrészesessé válásának folyamatát a 14–16. században egy általános rövidülési folyamat váltotta fel (2005: 134–5), s e tendencia bizonyára nem hagyta érintetlenül a többi névtípust, így a hegyneveket sem. A jelenség kapcsán ugyanakkor TÓTH VALÉRIA szerint esetleg azzal is számolhatunk, hogy a rövid formák használata főként a szóbeliség sajátja lehetett, míg a bonyolultabb szerkezetek az írásbeliségben voltak jellemzőbbek (uo.).

A különböző irányú változási folyamatok mellett számolnunk kell azzal is, hogy az adatok nem mindig egyértelműen hasznosíthatók. A már említett *Nyulas* és *Nyulas-bérc* nevű kiemelkedés neve *Nyulas-hegy*-ként jelenik meg egy 1931-es térképen (vö. Gy. 4: 281). A térképészek névírásai gyakorlatának azonban tipikus jellemzője, hogy gyakorta szerepeltetnek magyarázó utótagot olyan esetekben, amikor a jelölt objektum fajtáját nem teszi eleve egyértelművé földrajzi köznévi névrész.¹² A csupán az említett térképen szereplő *Nyulas-hegy* névforma

¹¹ Az Árpád-korban nem ritka, hogy kétrészes erdőnév lesz metonimikusan kiemelkedés nevévé (vö. RESZEGI 2007: 41, az erdő- és hegynevek szoros kapcsolatához ezen kívül lásd még KISS L. 1997: 166 is).

¹² 1955-től a korábban is alkalmazott gyakorlatot állami utasítás szabályozta, mely előírta, hogy az 1 : 25 000 és az 1 : 50 000 méretarányú térképeken fel kell tüntetni „a földrajzi fogalmakat jelölő szavakat (sziget, tó, gerinc, völgy, dűlő), ha a tulajdonnév ezt megkívánja” (Utasítás 1955: 40). A későbbiekben ezt az eljárást a nagyobb részletezésű 1 : 10 000 méretarányú térképekre is kiterjesztették, s ennek megfelelően a kataszteri térképeken szereplő csonka (ezen vélhetően a földrajzi köznévi utótag nélkül álló nevek értendők: R. K.) neveket is minden esetben ki kellett egészíteni (Utasítás 1966: 12).

A térképi név és a valós névhasználat eltérését jól példázza a Vilyvitány határában lévő *Gira* nevű kiemelkedés térképi *Gira-hegy* megjelenése (vö. Zempléni hegység és környéke). E

tehát a valós névhasználat tükröztetése mellett magyarázható úgy is, hogy az ómagyar kori *Nyulas* ~ *Nyulas-bérc* névpárból csak az egyrészes *Nyulas* forma maradt meg, ez volt használatban a térkép készítésekor is, s a *hegy* magyarázó elemet csak a térképész kapcsolta hozzá. Mindez azonban természetesen nem cáfolja azt, hogy az ómagyar korban a *Nyulas-bérc* is létező névváriáns lehetett. A településnévi eredetű *Gereg* hegynév egy 1860-as térképen *Gereg-hegy* formában szerepel, ma pedig *Gereg oldal* a neve (Gy. 3: 94). Pusztán a térképi adat alapján — a fentebb mondottak miatt — nem következtethetünk arra, hogy az Árpád-korból adatolható 1275-ös *montem Gyrik* (Gy. 3: 94) alak is kétrészes nevet takar, még ha a térkép a valós névhasználatot adja is vissza.

A névterjedelem szempontjából tehát az esetek egy részében az újabb kori alakokat csak igen nagy körültekintéssel hasznosíthatjuk, más neveknek pedig — különösen a török hódoltság területén — nincs is mindig továbbélése. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne kellene figyelemmel lennünk a nevek továbbélésére, célszerűbbnek tűnik ugyanakkor a mai neveket is — csakúgy, mint a középkoriakat — egy másik, magasabb szinten, a névrendszer elemeként szemlélni, s a mai névrendszer és névhasználat jellemzői alapján kellő óvatossággal ebből következtethetünk a korábbi állapotokra is, amint azt az első vizsgálati szempont ismertetése során magam is megkíséreltem (vö. 3.1.).

4. A fenti szempontok bemutatása során talán kissé távol kerültek egymástól az egyazon név terjedelmére vonatkozó megállapítások, noha — mint említettem — az ilyen irányú vizsgálatokat a szótárkészítés, azaz egy-egy konkrét név problematikája, megítélési nehézségei hívták elő. Végezetül ezért annak szemléltetésére, hogy miként érvényesülhetnek a fent bemutatott szempontok a szótárkészítési munka során, a Heves vármegyében, Pétervására határában említett 1341/1347: *montem Belsew* (Gy. 3: 125) névadat komplex elemzését mutatom be.

A *montem Belsew* forma magyar eleme a *belső* 'belül levő' melléknévből magyarázható, és bizonyára a hegy elhelyezkedésére utalhat (vö. FNESz. *Belső-tó*). A korai hegynévi korpuszban szép számban találunk a hasonló szemantikai tartalmú *köz* és *közép* melléknév, illetve különböző földrajzi köznevek kapcsolataival alakult hegyneveket: *Köz-bérc*, *Közép-bérc*, *Közép-hegy*, *Közép-kő*, *Közép-magas*, *Közép-mál*. Ez a szemantikai tartalom más névfajták körében is

---

kétrészes formát a helyiek nem használják, amint ezt a kiemelkedés fajtájának megítélésében (hegy vagy domb) megmutatókozó bizonytalanság is mutatja.

A térképi névanyagot mindemellett árnyaltabban szükséges szemlélni. Az előírások ellenére ugyanis az egyrészes formában használt domborzati nevek nem ritkán egyrészes formában szerepelnek a különböző típusú térképeken is: például a *Dobogó* (vö. KOVÁTS 2000: 102) és a *Tilalmas* (i. m. 139) hegynévek. Sőt az sem példa nélküli, hogy a szóbeliségből földrajzi köznévi utótaggal adatolt nevet a térképen utótag nélkül tüntetik fel, amint azt az *Osztra* és a *Szappanyos* térképi nevek jelzik az *Osztra-hegy* (i. m. 202), illetőleg a *Szappanyos-hegy* ~ *Nagyszappany* (i. m. 204) változatokban is használt név esetében.

alapvetően kétrészes névformában fejeződik ki. Arra ugyanakkor az ómagyar kori helynévrendszerben nincs példa, hogy a viszonyított elhelyezkedésre utaló melléknévi elem földrajzi köznévi utótag nélkül álljon. Ennek ismeretében esetleg feltehetjük, hogy a *montem Belsew* névadat mögött magyar *Belső-hegy* kétrészes forma rejlik, s a névrészek sorrendje és a földrajzi köznévi nyelvisége pusztán az oklevélíró latinizáló tevékenységének eredménye lehet. Ezt támogatja a mai névrendszer is: az ilyen szemantikai tartalmú nevek ugyanis mindig kétrészesek, még egyrészes variánsokkal való váltakozásukra sem találtam példát. Mindez pedig erősen elbizonytalanítja annak a lehetőségét, hogy egy elsődlegesen kétrészes (*Belső-hegy-féle*) névből elliptikus szerkezeti változás eredményeként kialakulhatott volna egy egyrészes *Belső* változat. Másrészről viszont az adatot tartalmazó oklevél filológiai vizsgálata kevésbé támogatja azt a feltételezést, hogy a *montem Belsew* forma egy magyar *Belső-hegy* fordítása lehetne. A szövegben a vizsgált nevet kivéve ugyanis valamennyi hegynév magyar földrajzi köznévi utótagot tartalmazó kétrészes formában szerepel (a településnevek kivételével a többi helyfajta nevei is mind kétrészesek), s a nevek egy része előtt latin fajtajelölő elem áll: pl. mons *Bykusfew*, mons *Fertysfeu*, *Jelusberche*, vallis *Fertyswelg*, *Turnapataka* (Gy. 3: 124–5). Nem találunk tehát az oklevélben olyan latinizált alakokat (csupán az *Eger* latin *Agria* megfelelője fordul elő), amelyek megerősíthetnék, hogy a *montem Belsew* esetében is erről lehet szó, mindez ugyanakkor természetesen nem is cáfolja meg teljesen a feltevésünket.

5. A fentiekben kifejtettek s talán a bemutatott példa alapján is úgy tűnhet, hogy ez a fajta megközelítés elbizonytalanítja, megnehezíti az okleveles adatok kezelhetőségét és használhatóságát. Ahhoz azonban, hogy a további, a rendszerre vonatkozó vizsgálatok hiteles eredményt hozzanak, az állomány összeállításakor elengedhetetlenül szükséges az adatok többszempontú elemzése és bemutatása.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp. 282–6.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.

- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- KISS LAJOS (1997), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 117–32.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- RESZEGI KATALIN (2007), A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 37–43.
- RESZEGI KATALIN (2008), A hegynév terminus definiálása. Megjelenés alatt.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Változásmodellek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103: 408–19.
- Utasítás 1955 = Utasítás az 1 : 25 000 és az 1 : 50 000 mértékarányú térképek tervezésére, kirajzolására és a kiadás előkészítésére. H. M. Térképészeti Intézet. Bp.
- Utasítás 1966 = Komplex utasítás az 1 : 10 000 méretarányú topográfiai térképek készítéséhez. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal. Bp.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005), *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Bp.
- Zempléni hegység és környéke*. Turistatérkép. Nyír-Karta Bt. 2004.
- ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Nyr.* 91: 191–201.

Hegedűs Attila

Eseménynevek ómagyar és középmagyar kori mikrotoponimákban

Az eseménynév sajátos fajtája a tulajdonnévnek. Együtt van meg benne az antropomorf és a teriomorf vonás. Erre az együttállásra jó példa a *Don-kanyar* név. Mint FARKAS FERENC írja, „egyáltalán nem valószínű, hogy az orosz nyelv él ezzel a fordulattal (...) bennünk magyarokban viszont nagyon keserű, fájdalmas, megrendítő hangulatokat, érzéseket ébreszt” (1999: 359). A név ugyanis egyszerre utal a helyre és az ott megtörtént eseményre. A helynév ezáltal több lesz önmagánál, neve bizonyos értelemben átvivődik, metonimikus jelentésátvitellel (J. SOLTÉSZ 1979: 107). *Mohács* neve ezért válhat a magyar sorstragédia jelképévé, *Csernobil*-é a gondatlanságával az egész földet elpusztítani képes emberi felelőtlenség intő jelévé. Ez a metonimikus jelentésátvitel azonban nemcsak a hely → történés, hanem a történés → hely viszonylatban is érvényesül (HOFFMANN 1993/2007: 124). Benne van a névben mindkét oldal, de hogy ebből melyiket tartjuk erősebbnek, a térre irányuló mozzanatot-e vagy az emberre, az emberi történelemre irányuló mozzanatot-e, nos, ez már felfogás kérdése.

Az eseménynévnek ezt a kettős arcukat jól tükrözik azok a vélemények, melyek az eseménynév kategóriát értelmezik. Az eseménynév LÖRINCZE LAJOSNÁL, aki a terminust magát bevezette a névtani köztudatba (1947/1967: 5, 17), egyértelműen a helynevek közé tartozik, azok egyik alkategóriája. (Bár később megjegyzi, hogy „csak egyelőre és jobb híján” hoz létre így egy helynévi alkategóriát; 1949: 5.) Ezt a felfogást többen is átveszik, de láthatóan kevésbé tudnak kezdeni valamit a fogalommal: feldolgozott anyagukban általában alig találunk olyan példát, mely e kategóriába esnék. KÁLMÁN BÉLA szerint az utcanévek között „ritkák az eseménynevek” (1969: 159), KÁLNÁSI ÁRPÁD helynév-rendszerzésében gyakran üres helyként jelenik meg ez a kategória (1996: 26, 121–42).

E felfogással szemben HAJDÚ MIHÁLY az eseménynéven nem helynevet ért. „Vannak olyan események, amelyek egyszeriek egy nép életében, s azok elnevezései is tulajdonnevek, csak még eddig nem ismertük el annak (*Honfoglalás, Mohácsi Vész, Világosi Fegyverletétel*)” (1999: 149). (Ez a gondolat nem új, már KÁROLY SÁNDORNÁL felbukkan; 1970: 114.) HAJDÚ tehát magát a fogalmat, a megtörtént eseményt emeli ki (amelynek természetesen van a térrel érintkező mozzanata is, de értelmezésében nem ez a mozzanat a lényeges). HAJDÚ ezt a nézetét még inkább kifejtett formában fogalmazza meg, amikor könyvében az

eseményneveket a személynevekkel, a helynevekkel stb. egyenrangú kategóriának fogja fel (2003: 150). Az eseménynév kategória illetően értelmezése egybeesik a J. SOLTÉSZ KATALIN által használt történésnevekkel (1985). Ő pontosan azért használja a kategóriára a „történésnév” terminust, hogy megkülönböztesse a helynév-alkategóriaként rögzült „eseménynév”-től.

A következőkben az „eseménynév” terminust mint helynév-alkategóriát használom, figyelve e kategória jelen kori és történeti kialakulására, sajátosságaira alak-tani és jelentéstani téren.

Egy mai névanyagon létrejövő vizsgálatnak aránylag könnyű dolga van: megyei helynévgyűjteményeink az egyes névcikkekben megadják az adott névvel kapcsolatos népi eredetmagyarázato(ka)t. Ez a magyarázat alapulhat a névadásban szerepet kapó történet valós ismeretén, de alapulhat utólagos kitalációkon is: ebben az esetben ugyan fiktív eseménynévvel van dolgunk, de a típus szempontjából közömbös, hogy a *Törökugrató*-ról valóban leugrott-e egy török vagy sem. A név alakja, a névszerkezet az eseménynevekre sajátosan nem jellemző, nincsenek tehát olyan alaki kitevők (vagy csak nagyon szegényesen), amelyek egyértelműen eseménynevekre lennének jellemzőek csupán. A magyarázat azonban előtárhat olyan történetet, amely magából a puszta névalakból nem következik szükségképpen: egy **Rákóczi fája* névből magából nem tudjuk, hogy a személy esetleg alatta ült, aludt, ültette vagy birtokolta, a *Panna kútja* névalak sem mond önmagában semmit arról, hogy valaki beleölte-e magát, vagy csak az ő földje közelében volt az adott objektum. A népi adatközlői magyarázat viszont egyértelműsít, még akkor is, ha ez az egyértelműsítés esetleg csak utólagos értelmesítés (népetimológia). Így születik meg az egykori *Dénesfalva*-ból lett *Dénesfa* (Győr–Moson–Sopron megye) eredetmagyarázatában (GyMSMFN. I, 63) egy eseménynév („Dénes nádor” tartózkodott itt gyakran egy nagy fa alatt), jelen esetben egy fiktív eseménynév. Mai helynévgyűjteményeink eseményneveinek számát, a többihez való arányát nehéz megmondani, mivel elhatárolása — mint fentebb láttuk — gyakran nem egyértelmű. Mégis, elég nagy számban fordulnak elő ilyen, csak e kategóriába sorolható nevek ahhoz, hogy ne vegyünk róluk tudomást, hogy egyszerűen csak kihagyjuk a vizsgálandók közül.

Ha viszont történeti névanyagot vizsgálunk, sokkal nehezebb a dolgunk. Lényeges információk hiányoznak ugyanis. Az oklevéladatok szikár határkijelölései, rövid megjelölései nem tartalmaznak néveredetető magyarázatot. Amikor tehát ómagyar és középmagyar kori eseményneveket kutatunk, helyneveket akarunk illetéknként meghatározni, igen óvatosan kell eljárunk, nehogy ott is eseménynevet feltételezzünk, ahol nincs is, s ezáltal belekerüljünk a fiktív eseményneveket gyártók közé. Csak egy példa: ha az OklSz.-ban több példában is előforduló *Monymulató* névről nem tudnánk, hogy a név második eleme egyféle bozótos, cserjés, gazos területet jelöl (HEGEDŰS 1992: 54–6), hajlamosak lehetnénk a *mulat* ’szórakozik, vigad’ szó jelentéséből kiindulva vigadozó helyként

közelíteni hozzá (amint ezt több mai helynévgyűjtés népi magyarázatai teszik is a *Mulató-domb*-féle nevek esetében, vö. ZMFN. II, 50, GyMSMFN. I, 88, 184). Ugyanakkor igaz lehet ennek az elvnek az ellentettje is: számos középkori név lehet eseménynév, amelyről formája alapján esetleg nem is gondolnánk. Így a Gömör megyei *rupes Munuhpest* nem egyszerű szikla, hanem a névben egy 'barát lakta barlang' jelentés is benne van (DÉNES 1991: 60), s ez a tény megengedi a nevet az eseménynevek közé sorolni.

A *Munuhpest* példája felvet azonban egy megfontolandó kérdést: az „eseménynév” terminusban szükségképpen valamilyen (valós vagy fiktív) történetet látunk, a történet viszont lehet egyszeri is és szokásszerűen ismétlődő is. A hadak vonulásának (többszöri) jelentős eseménye alakíthatta a TA. *hodu utu*-ját (erről legújabban HOFFMANN 2006: 57). Kérdés: a szokásszerűen ismétlődő történetekben nem ürül-e ki maga az esemény? Példa: egy **Legelő* vagy egy *Disznyóítató* (TMFN. 74/67) név nem lehet természeti név, nem lehet műveltségi sem (hiszen nem az ember tájváloztató tevékenységét mutatja), vagyis csak eseménynév lehet. De ez a szokásszerű, ráadásul nem is emberekkel történő esemény nem viszi-e el a kategóriát oly tág területre, ahol már maga a kategória-jelleg szűnik meg? Egy 1247: *Pangrachewreme* (Gy. 1: 183) halászóhely-nevet természeti névként vagy eseménynévként tekintünk-e? Továbbá: minden igében van valamennyi cselekvési és/vagy történet-mozzanat. S mivel műveltségneveink az ember tájváloztató, alakító tevékenységének következményei, közülük számos besorolható lehet az eseménynevek közé is. Egy 1317: *Agyagasow* (Gy. 1: 148), egy 1261/271: *Asvantou* (Gy. 1: 896) helynevet műveltségnevként vagy eseménynévként soroljunk-e be ezek után? Mivel nincs mellette magyarázat, egy 1015-re datálható *Kwbalvan* (Gy. 1: 331) vagy egy 1329/358-as datálású *Dedaoltara* (Gy. 1: 645) műveltségnevé-e vagy eseménynév, hiszen e nevek létrejöttére számos egymástól eltérő magyarázat lehetséges?¹

Számos buktatója lehet tehát a névkategorizálásnak az információhiány okán, s ez a tény még inkább óvatosságra int. Mivel nem ismerjük az egykori szituációt, s mivel mint fentebb említettem, alakilag az eseménynév nem különbözik más kategóriáktól, elsősorban a szójelentés az, amiből kiindulva eseményneveket feltételezhetünk egyes ómagyar kori helynevekben.² Az igék közül az *akaszt* ige eseményre utaló jelentése feltételezhető az 1291: *akazthowhegy*, az 1368:

¹ Ahhoz, hogy bemutassam az ómagyar kori eseménynevek jellemzőit, a bizonyító anyagot két forrásból merítettem: egyrészt az OklSz.-ből, másrészt a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában megtalálható mikrotoponimákat közlétező „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) 1. és 2. kötetéből.

² A továbbiakban tehát valójában egyféle deduktív analógiát alkalmazok: a mai, illetőleg a XIX. század végi adatolt néveredet-magyarázatok példáiban meglevő sajátosságokat, nyelvi jellemzőket vetítem vissza korábbi állapotokra. Mivel a névadási helyzet ugyanaz (ember nevez el helyet) minden időben, úgy gondolom, ez az eljárás alapvetően nem kifogásolható.

farkasakazthocurtuel nevekben, a *henyél* mutatkozik meg a 1461: *Henyelewparlag*-ban, a *vág* ige a 1454: *Nyakwagohegh*-ben. Hasonlóan eseménynév-alkotó lehet a *bagzik* (1437: *Bagzowelgh*), a *les* (1320: *Lesheg*, 1095: *lessu*, 1243: *Tobiaslesy*: itt kérdéses, hogy a birtokos összetétel genitivus subiectivus vagy genitivus obiectivus-e), az *őr(ködik)* (1304: *Ewrhegh*), az *áld* (1193: *aldo cut*), az *ég* (1549: *Egethkew*, 1310: *Kueguetew*, 1349: *Zenhegethew*), a *hord* (1324: *Keuhordout*, 1326: *Scenahurdout*), az *ereszkezik* (1560: *Ördögereszkezője*), a *fürdik* (1396: *feredeuuezhel*), a *(meg)hal* (1327: *Holtneukereke*, 1398: *Holthaswth*, 1347: *Halalwolg*, 1368: *Chatyanushalala*), a *(meg)öl* (1323: *Emberules*, ha ez az adat az *öl* és nem az *ül* ige származéka). Talán ide tartozik még az *omlik* (1367: *feyeragagumlas*) és a *szakad* (1055: *zakadat*, 1093: *Zakathegh*) is, de esetükben a név jelentheti a beállott állapotot, és nem feltétlenül magát az eseményt. Főnevek is lehetnek jelentésük alapján eseménynév-alkotók. Ilyen a *vásár* (1055: *mortis uasara*, 1347: *Apachauasarhel*), az *arany* (1425: *Aranassas*), a *had* (1055: *hodu utu*), a *vitéz* (1309: *Wythezmezeu*), a *vér* (1324: *veruth*, amennyiben itt a korai adatolás a *vér* és nem az *üver* szót tartalmazza), a *szekér* (1263: *Zezeres wlg*). Az említett szavakkal alakult nevekben is fellelhető a cselekvésre, történésre utaló mozzanat, még inkább megvan ez a *Nylas* (1290), *Apro ozthal* (1426), vagy a *Bezedkeu* (1318) nevekben. Sajátos főnévi eredetű csoportot képeznek a KÁLMÁN BÉLA által „mondai-mitológiai elnevezéseknek” (1969: 164) nevezett formák: (1298: *Vrdungata*, 1560: *Ördögereszkezője*, 1391: *Sarkanzygethe*). A *gyilkos* melléknév ugyan, de jelentésében itt is megtalálható a cselekvésre való vonatkozás (1356: *Gyulkuspatak*, 1416: *Gylkoshegh*).

Amint a felsorolt példákból látható, az ige általában nem önmagában, hanem származékaiban jelenik meg, leginkább igenévként (-ó/-ő vagy -t képzős) hordozója az eseménynek. A főnevek közül is több igei származékot találunk, melyek az -l és az -ás/-és (deverbális) képző közreműködésével alakultak. Az eseményre utaló (igei) jelentés és a sajátos alak együttesen tehát akkor is nagy valószínűséggel kijelöli az eseménynevet, ha nem áll is rendelkezésre korabeli eredetmagyarázat.

Van néhány olyan adat is, mely jelentése alapján eseménynévnek is beillik, de más magyarázat is elképzelhető. Ide sorolható nevek: 1055: *lean siher*, 1264: *paganser*, 1341: *Pugan var*, 1455: *Teretheghaz*.

A középmagyar kor folyamán, ahogyan az adataink bővülnek új forrástípusok (pl. bírósági jegyzőkönyvek) bevonásával, úgy kapunk egyre több információt arra nézve, hogy korábbi korokban is a maihoz hasonló mértékű lehetett az eseménynevek aránya.³

---

³ A következő, a középmagyar korból és a XIX. századból származó adatokat a SZABÓ T. ATTILA kéziratgyűjtését közlétező két kötetből (HAJDÚ-SÓFALVI 2005 és HAJDÚ-MAKAY-SLÍZ 2006) vettem.

A szójelentés továbbra is elsőrendű kritérium az adatok eseménynévi besorolásában: 1687: *aranj asas* (HAJDÚ–MAKAY–SLÍZ 2006: 18), XVIII. sz. vége: *a gyilkos kapunál* (i. m. 61), 1756: *A Pap halálán* (i. m. 40), 1720: *halál vápája* (i. m. 44); vö. ehhez 1864: „*Tótok halála* itten két Tót kereskedő meggyilkoltatt” (i. m. 82), 1748: *Peres Rét* (HAJDÚ–SÓFALVI 2005: 13), 1807: *Isoban a Miska hanyatnál* (i. m. 93), 1687: *Peres erdőben* (i. m. 143), 1810: „*a’ Békéd nevezetü Erdő* (...) mint hogy (...) szabadságot adtanak volt hogy irtogassanak nemely emberek” (i. m. 181), 1754: *A’ Kintses Gődörmél* (i. m. 91), 1671: *Az Kinczis Gődörmél* (i. m. 95), e kettő eseménynévi besorolásához vö. 1864: „*Kincses gödör* (...) ottan kincs keresők áskálván s a gödör jelenleg is meg van” (HAJDÚ–MAKAY–SLÍZ 2006: 82). E szójelentés-kritériumot erősíti fel az igenévi forma: 1688: *Az lo akasztalo nevű helyben* (i. m. 72), 1713: *So nyalo nevü helyben* (HAJDÚ–SÓFALVI 2005: 25), 1791: *A Falu mellett a’ fejerittős alatt* (i. m. 88), 1836: *Farkas Nyársolo Dombon* (i. m. 155), XIX. sz. közepe: *vingohegy* (szántó!) (i. m. 159), 1757: *Ló feresztóben* (i. m. 165), 1816: *Az égett Erdő Faron* (i. m. 168), „*Jajgato*, mely erős kőszirtos magos hegy csucsokkal, és megjárhatatlan részekkel” (HAJDÚ–MAKAY–SLÍZ 2006: 85). A szórványosan jelentkező eredetmagyarázatok további neveket is az eseménynevek közé engednek sorolni: 1757: „*Rakos vize régi folyámja* (...) a Falu Csik Szt. Mihály (...) a régi Alvenssából az utra nevezve ki veven azon Rakos patakot a közepe tájékára botsatottak azon helynek” (i. m. 48), 1617: „*Czjukas feolnek* hittuk mert annak az uegire szeget uertek”⁴ (i. m. 49).

Látható tehát, hogy a népi emlékezet számos, a névtest, névszerkezet alapján másféle kategóriába is beilleszthető helynevet eseménynévként tart számon, s ezáltal egyértelműsít eredet szempontjából is. Ez a népi emlékezet, illetőleg az esetenként ennek helyébe lépő népetimológia kifejtett formában jelenik meg PESTY FRIGYES kéziratos helynévgyűjteményének népi eredetmagyarázataiban. Lássunk erre néhány adatot Bihar vármegyéből: „*Veres nyíl* — mert mint hallo-másból rebesgetik ott a’ török háboru alatt nagy vérontás volt” (HOFFMANN–KIS 1998: 361), „*Motoláz dülő*, jelenleg kaszálló rétek, régenten valami Moto nevű ember kezdé irtogatni, a’ lakosok által gunyolva »lázban van Moto« ragadt reá *Motóláz*” (i. m. 365), „*Kandia*. A Kis-Körös és anyaKörös közt. Itt hajdan erdő volt. Egy kártékony vad kan-disznót ellövén egy a harsányiak közül; az okozott kár dija meg lón fizetve” (i. m. 382), „*bika völgy hátak* neveztetik, a’ szóhagyomány szerint azért, mivel egy időben a’ F.gyarmati és N.rábéi kivert bikák azon völgybe vették magukat, ’s a’ N:rábéi kivert bika a’ f.gyarmati kivert bikát azon helyen megölte” (i. m. 395). A példák folytathatók lennének e kötetből is, de más megyei kötetekből is.

---

⁴ A *szégyé*-ről mint a rekesztő halászat eszközéről van szó.

Az eseménynév tehát a helynevek keletkezéstörténeti típusai között nem elhanyagolható kategória, még akkor sem, ha e kategória határai számos esetben nem jelölhetők ki teljes bizonyossággal, illetőleg, ha az ide tartozó nevek egyéb vonatkozásaik miatt más csoportba is beoszthatók.

Irodalom

- DÉNES GYÖRGY (1991), Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. *NÉ.* 13: 58–60.
- FARKAS FERENC (1999), Panna kútja és a német temető (Jászapáti eseménynevek). In: *Tisicum. A Jász–Nagykun–Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 11. Szolnok. 359–61.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GyMSMFN. I. = *Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Győr, 1988.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.
2. *Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HAJDÚ MIHÁLY (1999), A tulajdonnevek az iskolában. In: *Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998/99.* Főszerk. KOVÁTSNÉ DR. NÉMETH MÁRIA. Győr. 143–50.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY–MAKAY EMESE–SLÍZ MARIANN (2006), *Csik-, Gyergyó- és Káoszonszék.* Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 8. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY–SÓFALVI KRISZTINA (2005), *Maros-Torda megye.* Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 7/A. Bp.
- HEGEDŰS ATTILA (1992), *Mulató-hegy.* *NÉ.* 14: 54–6.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS (1998), *Bihar vármegye II.* A Debreceni Kossuth Lajos tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 66. sz. Debrecen.
- KÁLMÁN BÉLA (1969), *A nevek világa.* Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947/1967), Földrajzi neveink élete. *MNyj.* 13: 3–27.
- LŐRINCZE LAJOS (1949), *Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása, feladatai.* Bp.

- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1985), *Történésnevek*. In. *Név és névkutatás*. Szerk. BÉKÉSI IMRE. MNyTK. 170. sz. Bp. 187–200.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- ZMFN. II. = *Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 178. sz. Bp., 1986.

Nyirkos István

A földrajzi nevek névalkotásának morfológiai jellemzői

1. A magyar szóalkotás elméleti kérdéseivel, rendszerezésével sok magyar szerző foglalkozott, elsősorban a nyelvtani monográfiákban (lásd MMNyR., MMNy., MGr., KIEFER 2006 stb.). De bizonyára nem lenne hiábavaló egy olyan vizsgálat sem, amely a grammatikai *s z ó a l k o t á s* és a névtudományi *n é v a l k o t á s* rendszerének, szerkezetének következetes, „listaszerű” áttekintésére, hasonlóságainak és különbözőségeinek összehasonlítására vállalkozna. Úgy látszik tudniillik, hogy a közszavak a szóalkotás módjai felől nézve nem mindig egyeznek meg a nevek létrehozásának, a *n é v a l k o t á s n a k* módjaival.

Tartozunk az igazságnak azzal, hogy megemlítsük, a korábbi névkutatások (pl. INCZEFI GÉZA 1970; J. SOLTÉSZ KATALIN 1979; HOFFMANN ISTVÁN 1993, 1993/2007, 1999, 2002; TÓTH VALÉRIA 2001 stb.) is nagyon sok esetben már nemcsak utalnak bizonyos hasonlóságokra vagy különbségekre, hanem komoly elemzésekkel tárják fel a földrajzi nevek szerkezeti sajátosságait. Ezeknek az egyébként rendkívül értékes tanulmányoknak a bemutatására és eredményeik elemzésére ezúttal nem tudunk részletesen kitérni, a téma jelen tárgyalása során azonban az éppen aktuális gondolataikat természetesen számon tartjuk. Ugyanakkor mégis feladatunknak tartjuk a két rendszer következetes egymásra vetítését egyrészt a kétféle szóalkotásmód különbségeinek és hasonlóságainak, másrészt a gyakoriságbeli eltéréseknek a kiderítése céljából anélkül, hogy a korábbi kutatások kiemelkedő eredményeit cáfolnunk kellene.

Talán haszonnal járhat a továbbiakban kissé részletesebben megvizsgálni minden olyan, általunk fontosnak tartott szerkezeti vagy rendszertani sajátosságot, amelyek témánk szempontjából a két területen relevánsnak tarthatók.

2. A jelen esetben arra törekszünk, hogy a *g r a m m a t i k a i s z ó a l k o t á s t* és a *n é v t u d o m á n y i* szempontból értelmezett *n é v a l k o t á s t*, a nevek morfológiai szerkezetének jellegzetességeit olyan szándékkal vessük össze, hogy megállapíthassuk, vannak-e egyezések és különbségek, illetve milyen egyezések és különbségek figyelhetők meg a két terület szavakat, illetve neveket (ebben az esetben földrajzi neveket) létrehozó működésében. Bennünket most elsősorban a *n é v a d á s* morfológiai jellemzői érdekelnek, tehát a szóalkotás felől indulva ugyan, de a *n é v a l k o t á s* jellemzőit igyekszünk felvázolni. Azaz keresve a *s z ó a l k o t á s b a n* színtében ismert mó-

dok előfordulását a rendelkezésünkre álló, már korábban összegyűjtött és megjelentetett névanyagokban, névalakokban.

Az ilyen jellegű vizsgálódás számos elméleti és módszertani kérdést vet fel, amelyek mindegyikére nem tudunk válaszolni vagy megoldást találni. Fontosnak tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a földrajzi nevek jellegének, szerkezetének stb. elemzése során tulajdonképpen formális, morfológiai szempontok vezetnek bennünket. Ez olykor természetesen túl merevnek tűnik, de ha következetesen alkalmazzuk ezt a szempontot, akkor ez már talán megbocsátható merevségnek tekinthető. Példaként említjük, hogy például a *Hősök tere* és más hasonló földrajzi neveket birtokos jelzős szerkezetűnek vesszük — az eljárás vitathatósága ellenére —, mert az utótag birtokos személyjeles volta utal a szerkezet birtokviszonyt kifejező jellegére. Ugyanígy járunk el, ha egy-egy szerkezet vagy szóösszetétel típusát kell meghatároznunk, ahol például vitás lehet a minőségjelzői szerep azokban a nevekben, amelyeknek előtagjában számnevet (mennyiséget) kifejező szó áll, akkor a mennyiségjelzős (*Hathód*) kategóriában szerepeltetjük.

3. Az iménti gondolat valóra váltásának előfeltétele a **g r a m m a t i k a i s z ó a l k o t á s** tőlünk elfogadott rendszerének felvázolása, mert csak akkor tudjuk a hasonlóságokat és a különbségeket egyértelműen bemutatni, ha tudjuk, milyen rendszerhez is hasonlítunk.

A tudományos szakirodalomban — úgy gondolom — a KESZLER BORBÁLA által szerkesztett „Magyar Grammatika” (MGr.) feltétlenül alkalmas az egybevetésre, melynek a szóalkotásról szóló fejezetét is ő írta (305–20), a ritkább szóalkotási módokról szóló részt (337–45) pedig LENGYEL KLÁRA. Ez a maga viszonylagos rövidegében is rendkívül jó rendszerezés minden olyan fontos elméleti kérdést és módszertani jellegzetességet felölel, amelyre bizton lehet támaszkodni egy ilyen típusú vizsgálatnál. Ez a rendszer a következő:

3.1. A **s z ó k é p z é s** (egyszerű és összetett képzők, egy- és többalakú képzők, igeképzők, névszóképzők, igenévképzők, 305–20), a **s z ó ö s s z e t é t e l** (321–35) című részben az osztályozással kapcsolatos (részlet)kérdések is előkerülnek (a szerves összetételek: a morfológiai és a szintaktikai típusú alárendelő: azaz alanyos, tárgyias, határozós, jelzős összetételek, illetve a mellérendelők: a szóisméltéses és a tőisméltéses stb. formák is). Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a tőisméltéses formáknak a mellérendelés alá sorolása igencsak vitatható, hiszen a grammatikai felépítésük (pl. *nőttön nő, réges régi* stb.) — megítélés szerint — egyértelműen utal alárendelő jellegükre (erre vö. PAPP I. 1963: 20).

3.2. A **r i t k á b b s z ó a l k o t á s i m ó d o k** tárgyalása szintén világos és áttekinthető. LENGYEL KLÁRA — nagyon helyesen — végre ide s nem a szóösszetételek közé, alá sorolja az ikerítést (előzményként hadd említsük meg PAPP ISTVÁN cikkét, 1963: 22), illetve bemutatja a többi, alakilag elkülönülő csoportot: a szórövidülést, az elvonást, a mozaikszókat (a betűszókat, a szóössz-

szevonást és egyéb mozaikszókat). Külön kis fejezetben tárgyalja a szóhasadást, a népetimológiát, a tulajdonnevek köznevesülését és az elemszilárdulást.

4. Ezek után térjünk át a korábbiakban összegyűjtött névanyag alapján a nevek alkotásában, azaz a névalkotásban található jellegzetességek tárgyalására!

4.1. A névképzés természetes módja a névalkotásnak, noha a magyarban nem található olyan képző, mely csak földrajzi neveket képezne (FABÓ 1980), s ezek funkciója kizárólag a névalkotás lenne. INCZEFI GÉZA is azt írja, hogy „a szóösszetételek nagy száma és változatos formája mellett (...) a képzett nevek ritkábbak” (1970: 35). A szerző a következő deverbális képzési formákat említi: *-vány/-vény, -vén: Eresztvén; -i: Betéri (csárda), Becsali, Kucori; -ó/-ő* képzős igenév: *Csorgó, Haptató, Ingó, Kortyogó, Szuszogó; -andó/-endő: Belsőjárandó, Külsőjárandó* stb. A denominális képzős alakok közül itt a régi *-d*, az *-s/-cs, -sd* s az elhomályosult *-ly* (nyelvjárási *-l*) szerepelnek (pl. *Férged, Kisfalud, Kövesd, Kövesdere, Kövesdörvénye, Kövesdfoka; Zugoly, Zugolyierdő, Zugolyifok; Biberés, Csipkés, Eperjes, Kákás, Kárászos, Ludas, Verebes*; i. m. 35–6), illetve *Bogáncsos, Nyárfás, Nyíres, Bükkös, Nádas, Málés, Fűzes* (vö. HOFFMANN 1993/2007: 91–2; lásd még KÁZMÉR 1957: 56–9, KÁLNÁSI 1990 stb.).

További képzők még: *-ás/-és: Befogás, Csúszás, Égés, Morgás; -ka/-ke: Bődöske, Csúszka, Fűzeske, Mocsárka* stb. (HOFFMANN 1993/2007: 94) stb. Az *-i* képző: *Becsali, Betéri, Kucori, Csali* (KIS T. 1988: 135); *-e/-de: Bömbölde, Picsojda; -mány/-mény: Vágomány; -r: Töpér*, továbbá a *-d(i), -gy, -st(i), -ság/-ség* (HOFFMANN i. h.); illetve *-d: Agárd, Csikvánd, Ócsárd; -di: Polgárdi* (TÓTH V. 1997: 151–2); valamint *-i: Oroszi, Iványi; -di/-gy: Ürögd, Iregd, Nyárad ~ Nyárágy, Gyiód ~ Gyiogy, Libád ~ Libágy* stb. (BÉNYEI 2004).

Mindent egybevetve megállapítható, hogy a deverbális és denominális verbunképzők eleve nem használatosak a földrajzi nevekben, s ez teljesen érthető, hiszen a nevek névszói (főnévi) természetűek. Az igenevek képzői közül viszont előfordulnak, főleg az *-ó/-ő*, a *-t/-tt*, ritkábban viszont a *-vány/-vény*, és még ritkábban a beálló cselekvést kifejező *-andó/-endő* igenévképző. A deverbális és denominális nomenképzők nem nagy számban, de eléggé nagy gyakorisággal fordulnak elő, például az *-ás/-és*, az igékhez olykor — szinte kivételesen — kapcsolt *-i* (pl. *Betéri, Becsali, Gugyori, Kucori, Lebuki, Buki* stb.), a TNyt. szintén említi történeti adatokat is: 1086/13. sz.: *Arqui* [árki], 1156: *Teluki*, 1210: *Rethi*, VárReg. 76: *Orscy* (< *Oroszi*), 212: *Petri*, 1240: *Nemti*, 1282: *Lombi* (< *Lomb*), 1266: *Brath* > 1311: *Barathy* stb. (I, 254–5); *Füzi, Nyíri, Apáti, Szakácsi, Marcelli* stb. (TÓTH V. 2001: 644–5).

A mai magyar nyelvben (vö. MMNyR. I, 333–420) mintegy 182 képzőt találunk (ebből igeképző 86, névszóképző 96), D. BARTHA KATALIN összesen 164-et említi, amelyből 72 igeképző, 92 pedig névszóképző (1958). Nyilvánvaló, hogy az igeképzők szinte semmi szerepet nem játszanak a földrajzi nevek alkotásában.

A névszóképzők közül igen csekély a száma viszont azoknak a képzőknek, amelyekkel földrajzi neveket alkotunk, illetve amelyek helynevek végén fordulnak elő. A fentiekben említett névszó-, igenévképzők stb. száma csekély, aligha emelkedik húsz fölé, viszont a gyakoriság (pl. *-i*, *-s*, *-ás/-és*, *-d* stb.) mintha kárpótolni szándékozna a képzők igen kis számát.

4.2. Nyilvánvaló, hogy a *n é v a l k o t á s b a n* szintén számolnunk kell *n é v ö s s z e t é t e l l e l*. A szóösszetételekhez hasonlóan (*Miatyánk*, *Hiszekegy*, *csaknem* stb.) a névösszetételek között is szükséges elkülöníteni a szervesetlen és a szerves összetételeket.

4.2.1. A *s z e r v e t l e n ö s s z e t é t e l e k* két csoportra oszthatók. 1. A mondatbeli véletlen egymás melletti szereplés sodorta egybe a következő neveket: *Hoppmegálljcsárda*, *Halesz*, *Havóna*, *Vesdlegatya*, *Neszepicsacsárda*, *Setovábbutca*, *Térjmegetca*, *Lisztincsutca*, *Jöjjel-hegy*. A *Fogadjisten* (a köszöntés felhasználásával létrehozott helynév), az *Istensegítség* (a segélykérő *Isten segítség!* fohászkodás helynévi alkalmazása) csak látszólag alanyos összetételek, semmi közülük sincs a denotátum tartalmi jellegéhez, tehát csak szervesetlen összetételnek minősülhetnek. 2. A másik csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek mesterséges névadással, hivatalos közegek által „összerakottan” jelentkeztek, ezek egymással semmiféle szóösszetételi (alá- vagy mellérendelő) kapcsolatot nem mutatnak, pusztán a nevek helyének közelsége, a két település szomszédsága alapján váltak a névadás okaivá: *Létavértes*, *Baktalórántháza*, *Kál-Kápolna*, *Vámoszabadi*, *Ásványráró*, *Csejdtótfalu* stb. Az ilyen település- vagy dűlőneveket KÁZMÉR MIKLÓS *összefoglaló mellérendelő összetételek*-nek tekinti (1957: 69), s ez — jelentéstani funkcióját tekintve — akár igaz is lehetne, de ezek valójában mégis szervesetlen (és nem is *bahuvrihi*: pl. *fafej-szerű*) névösszetételek.

4.2.2. A *s z e r v e s n é v ö s s z e t é t e l e k* közé soroljuk a mellérendelő és az alárendelő típusúakat. 1. A mellérendelő összetételek között nem találunk névisméltéses, laza szerkezetű, álikerszós vagy valódi összetételeket (szemben a szóisméltéses és más szóalkotásmódokkal, pl. *már-már*, *olykor-olykor*; *tesz-vesz*; *ág-bog*; *hírnév*, *szóbeszéd*). Mellérendelő szerkesztésűnek tartja a *Borsod–Abaúj–Zemplén*-féle képződményeket J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 13), a *Kozmadamján*-féléket ZELLIGER ERZSÉBET (1991a: 540, 1991b: 19); egyesek szerint esetleg a *Lápsár* is kérdéses lehet, de nézetem szerint a *láp* és a *sár* nem tekinthető sem azonos (hasonló), sem ellentétes jelentésűnek, holott ez alapvető követelmény a mellérendelő szóalkotás két elemével szemben. Éppen ezért nem sorolnánk a *Borsod–Abaúj–Zemplén*-, illetve a *Kozmadamján*-féléket sem a mellérendelések körébe. S ugyanígy kevéssé valószínű, hogy a Veszprém megyéből, Tapolcafőről közölt *Kalapácsdöbrés* földrajzi név ebbe a csoportba tartozna (vö. HOFFMANN 1993/2007: 78). Megállapíthatjuk tehát, hogy a mellérendelés legfeljebb igen-igen ritka, kivételes módja lehet a névalkotásnak, ha egyáltalán találunk ilyen formákat a névanyagban.

2. Az alárendelő névösszetételek széles csoportját alkotják ugyan az összetételeknek, de a megoszlásuk korántsem egyenletes. Mégpedig azért, mert alanyos összetételt nehéz még elképzelni is (hacsak az igen ritka és kivételesnek tartható *Istensegítség*-félét nem soroljuk mégis ide), ez tehát teljes egészében hiányzik a névösszetételek közül. Az *Ebásta*-féle nevek (lásd INCZEFI 1970: 25) semmiképpen sem minősülhetnek alanyos összetételeknek, mivel például az *-ásta* nem igei állítmány (mert ha az lenne, nem lehetne jelző, tehát azt kellene mondanunk: *ebásta a dombot*). A tárgyas szintagmát realizáló névösszetétel sem látszik túlságosan gyakorinak. INCZEFI erre a *Kenyérváró* példát említi (1970: 25), történeti adatokat közöl ZELLIGER: 1302: *Myzmielou* 'Mézművelő', 1237–40: *Marcadou* 'Márcadó' (1991a: 540–1). Olyan újabb adatokat említ HOFFMANN: *Nyakvágó, Tökhajigáló, Hordótörő, Szakállszárító* (1993/2007: 93), amelyek szerintünk tárgyasszintagmájú névösszetételnek minősíthetők.

A határozós szintagmaként jelentkező névösszetétel is meglehetősen ritka, bár elő-előfordulnak névutós földrajzi nevek: *Akasztfő domb mellett, Akasztfőn túl, Bikali hegyen a Kő alatt, Körtvély-fő alatt, Doktor felé utca* (SEBESTYÉN 1998: 77–9), *Kertek alatt* stb., előfordulási gyakoriságuk azonban csekély, másrészt ezek nem névösszetételek. Névutóval alakult helyneveket említ még J. SOLTÉSZ is: *Útonátó* 'Úton által' (1986: 76), de az *Erdő alatti út, Gyepok alatti út, Falu fölött, Csárda alatt, Egeralá való* stb. formailag nem minősíthetők összetételeknek. Ragtalan formában találunk ilyeneket, mint *Általér, Bitvántúl, Túlabitva* stb., ragos alakokként pedig *Dijórahágó, Gyöpredülő* (ez utóbbi kettőre vö. J. SOLTÉSZ 1986: 79), amelyek már eleget tesznek az összetétel iránti követelményeknek. A határozós szerkezetekből alakult összetett nevek a magyar helynévrendszerben perifériális helyet foglalnak el, szemben a grammatikai szóalkotás területén előforduló formákkal.

A jelzős szerkezetek körében jóval több, sőt igen sok összetételt találunk. A minőségjelzős névösszetételek közé tartoznak a következők: *Kendertő, Sebes-Körös, Margitsziget, Gellért-hegy, Fekete-tenger, Erzsébet-híd, Galyatető, Dobogókő, Kőbánya, Földvár, Lúdvár, Babályhalom, Biberésfok, Feketehalom, Görbető, Kenderföld, Kölestő, Hosszútó, Halastó, Gyilkostó, Kistelek, Újsziget, Belsőlegelő* (vö. INCZEFI 1970: 26–7) stb. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az imént említett névösszetételek — nézetünk szerint — általában morfológiai szempontból tekinthetők minőségjelzőseknek (de lásd még BENKŐ 1947: 39), s ez logikai-szemantikai szempontból vitatható lehet, hiszen felmerülhet a kijelölő jelzői szerep is (vö. pl. a MMNyR. II, 265–7, de lásd még J. SOLTÉSZ 1979: 112–3, HAJDÚ 1975: 6 is). Nyilvánvalónak látszik, hogy a minőségjelzős szóösszetételi szerep pusztán morfológiai szempont alapján nem dönthető el. INCZEFI GÉZA kimondottan kijelölő funkciójú minőségjelzős szerkezetéről szól a következő, szerintünk névösszetételi adatok alapján: *Elsőgát, Előhalom, Hármashatár, Kettőshalom, Innensőjángor, Túlsőjángor* (1970: 27).

A mennyiségjelzős névösszetételek közé sorolhatók az alábbiak: *Hathód, Tizhód, Negyvenölös, Kéthalom, Hatrongyos*, 1055: *harmuhig* 'három hegy'. A BENKŐ LORÁND által említett *Hathód, Negyvenölös* (1947: 39) ide sorolása funkcionális szempontból vitatható lehet ugyan, de a névösszetétel morfológiai szempontból mindenképpen mennyiségjelzősnek tűnik. Helyesen figyelmeztet ugyanakkor HOFFMANN ISTVÁN arra, hogy „a mennyiségjelzős szerkezeteket nem választják el éles határok a minőségjelzős konstrukcióktól” (1993/2007: 74). Itt mi most csak az összetétellé vált nevekről beszélünk. A sorszámnevi előtagú névösszetételek, például *Ötödiktábla* — folytatja HOFFMANN — világosan minőségjelzős szerkezetek, a számok nevét tartalmazó nevek előtagja pedig (pl. *Ötöstábla*) nem biztos, hogy a sorban elfoglalt valóságos helyet jelzik (i. h.).

A birtokos jelzős névösszetételek igen gyakoriak a névadásban. A terület birtoklásának ténye gyakran a névben, a névösszetételben is kifejeződik. A jelölt és jelöletlen összetételek mennyisége igen jelentős. A jelöletlenek közül hadd említsük meg a következőket: *Igásugar, Lúcs hát, Tóthtag, Kántortag, Kanászköz, Csőszház, Cigánydülő* stb. Itt valóságos birtokviszonyról csak akkor beszélhetünk, ha az előtag embert, személyt jelöl. A nem valóságos birtokviszonyt kifejező névösszetételek: *Falurét, Akasztófahegy, Töltésoldal, Temetőhát, Baromkút, Vásárhely, Ökörscsapás, Gátszakadás, Sásérhát, Lúcs hát* stb. A jelölt birtokos névösszetételek száma meglehetősen gyakori, bizonyára azért is könnyű ez utóbbiakat felsorolni, mert ez az egyetlen névösszetétel-típus, ahol formai eszközökkel egyáltalán lehet jelölni az összetétel típusát: pl. *Tóth-Páhtagja, Moziutcája, Hídvege, Pincedomlja, Pusztaszéle, Kövesdfoka, Ebástaere, Ludassíkja, Kákásere* stb. (Az adatokra lásd INCZEFI 1970: 27–9.)

Hogy ezek közül melyeket tarthatjuk valóban birtokos jelzős névösszetételnek, az további megfontolást igényel. A magyar nyelvtani szakirodalomban ugyanis az alaki formák alapján történő osztályozást jelentős mértékben keresztelje több területen is a szemantikai-funkcionális szempont. Csak példaképpen említjük, hogy a mondatban évtizedeken keresztül uralkodott a szemantikai-funkcionális szempont, így aztán tulajdonképpen szemantikai-funkcionális osztályozássá vált a mondati viszonyok felvázolása: különféle határozókról (hely-, idő-, mód-, állapot stb.), tárgyról stb. beszéltünk, és csak másodlagos volt a morfológiai kifejezőeszközök (*-ban/-ben, -tól/-től* stb.) rendszerének számbavétele. A szemantikai-funkcionális vizsgálatnak tehát meg kellett küzdenie a hatalmas, „széles” jelentéstani „mezőket” mutató kifejezések millióival. Nézetem szerint sokkal egységesebb szempontú lehetett volna a grammatikai kifejezőeszközök felől indulni, és feltárni azok jelentéseit, funkcióit stb. Például a *-ban/-ben, -ból/-ből, -nak/-nek* stb. végű mondatbeli alakokra kellett volna összpontosítani, s csak ezek számbavétele után lett volna szükséges tisztázni azok (mondat)szemantikai és funkcionális jegyeit és vonatkozásait.

Tulajdonképpen hasonló módon kellene eljárunk szerintünk a birtokos jelzős névösszetételek esetén is, a jelölteket például formájuk alapján lehetne osztályozni, és utána rátérni — ha szükséges — azok funkcióinak elemzésére. A *Pusztaszéle*, *Pincedombja* nyelvi alakját tekintve, azaz formálisan nyilvánvalóan lehetne birtokos jelzős névösszetétel, az már más kérdés, hogy ezek után azt is megvizsgáljuk, mi a funkciója, a jelentése stb., s hogy a forma milyen mértékben fedi vagy nem fedi a kifejezendő denotátumot. Ugyanígy gondolhatunk például a mennyiségjelzős névösszetételekre is. Ha a jelzőként szereplő szó mennyiséget, (bármilyen) számot fejez ki, akkor a mennyiségjelzős névösszetételek között szerepelhetne, s a további elemzésnek még nyilván tisztázni lehetne az összetétel szemantikai-funkcionális jegyeit.

Talán külön kell szólnunk az értelmező jelzős névösszetételekről, hiszen elég érdekes csoportját alkotják a jelzős névösszetételeknek. Föltehetően összetétellel váltak már az olyan földrajzi nevek, mint *Kőbánya-alsó*, *Kőbánya-felső*, *Érd-felső*, *Cserdi-közép*, *Irény-egy*, *Zsombék-kettes* stb. Ha ezek névösszetételek lennének, akkor morfológiai szempontból utójelzői (értelmezői) összetételnek nevezhetnénk őket. Ezek az ún. hátravetett jelzős szerkezetek viszont nemigen azonosíthatók a megfelelő közszei konstrukciókkal (vö. HOFFMANN 1993), mivel lényeges mondattani jellemzőben (a toldalékolás tekintetében) különböznek azoktól. Az ilyen fordított szórendű jelzős szerkezetek számát igen csekélynek véli J. SOLTÉSZ (1986: 80), de hozzátehetjük, hogy névösszetételként alig található néhány, ha — mint említettem — ezek egyáltalán összetételnek tekinthetők. A „hátravetés” nyilvánvalóan már eleve nem kedvez ugyanis az összetétellel válásnak. ZEL-LIGER mint típusot nem is említi a jelzős összetételek között (1991a: 537–9), hasonlóképpen LŐRINCZI RÉKA (1992: 892–6) sem.

Itt tehát lényeges különbség, sőt hiány tapasztalható a közszei szóösszetételek és a névösszetételek egybevetése során. Ezekről a különbségekről már HOFFMANN ISTVÁN is szólt egyik értékes tanulmányában (2000: 111–9). Egy másik helyen azt írja, hogy „az összetett helynevek az egyezések mellett lényeges különbségeket is mutatnak a közszei összetételekhez képest” (2003: 109).

5. Célszerű szólnunk a szóalkotásban szerepet játszó szavak mintájára a névalkotásban is megtalálható *r i t k á b b m ó d o k r ó l*.

5.1. A *s z ó h a s a d á s r a* számos példát találunk a névalkotás területén is, ennek módjait főleg KISS LAJOS tanulmányait figyelembe véve (terminológiaiilag tőle itt-ott kissé eltérve) tudjuk felvázolni:

— hangrendi átcsapással keletkezettek: *Csáklya ~ Cséklye*, *Darnó ~ Dernő*, *Dorog ~ (Talján)dörög*, *Örkény ~ Urkony*, *Parasznya ~ Peresznye*, *(Nagy)rada ~ Réde* (pl. *Nagy-Réde*), *Solymos ~ (Tót)selymes* stb.;

— hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre: *Csitár > Csatár*, *Bogyiszló > Bogyoszló*, *Vinár > Vanyarc*, *Vonyarc(vashegy)* stb.;

— a néveleji szótag esik ki: *Acintos* > *Cintos*, *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Avasalja* > *Vasalja*, (*Kis/Nagy*)*szekeres* > *Ekeres(dűlő)*, *Ekeres(tanya)* stb.;

— hangátvetés játszik közre a szóhasadás előidőzésében: *Edelény* > *Eledény* (vö. 1894: *Eledény puszta*), *Komjáti* > *Kajmáti*, (*Tisza*)*kécske* (< *Kékcse*), (*Puszt*)*taskony* (< *Taksony*), *Oroklán* (< *Rokolány*) stb.;

— olykor egy-egy inetimologikus hang idéz elő szóhasadást: (*Bikszád* >) *Bikszárd*, (*Alsó*)*örs* ~ *Örös*, *Vörs*; *Véménd*, *Vémen* (< *Émen*) stb. (Mindezekhez lásd KISS L. 1995: 41, 1994; TÓTH V. 2003 stb.)

5.2. Nemegetszer előfordul, hogy helynevek összerántással, szócsonkítással: pl. *Ábrahámfalva* > *Ábránfalva*, *Bálványos* > *Bános*, *Belényes* > *Bényes*, *Besenyő* > (*Mária*)*besnyő*, *Föveny* > *Fény* vagy szórvividüléssel, redukcióval keletkeznek: *Nyiregy* 'Nyíregyháza', *Kisúj* 'Kisújszállás' stb. (vö. KISS L. 1995: 24, HAJDÚ 1982: 124); *Dunaiúj*, *Dunaj* 'Dunaiújváros' (SZATHMÁRI 1989: 225–6); *Püsi* 'Püspökladány', *Tócó* 'Tócós-kert' (HOFFMANN 1993/2007: 148).

A fentiekől némileg eltérő az ilyesfajta „radikális” szóösszerántás (szavak csonkítása), mint *Köki* 'Kőbánya-Kispest', *Pivövä* 'Pilisvörösvár', *Zami* 'Zamárdi' (BALÁZS G. 1997). Ezeket minden valószínűség szerint inkább betűneveknek kellene tartanunk.

5.3. A szóalkotás körében szokásos elvonásra (pl. *sétál* > *séta*, *kadarka* > *kadar* stb.) is találunk példát a helynevekben, azaz minden bizonnyal beszélhetünk névelvonásról is, noha itt nem egy-egy képző, rag vagy jel egyszerű elhagyásáról, illetve egy-egy új szótő, új szóalak keletkezéséről van szó, hanem szótagok, névösszetételi formák első, közbülső vagy utótagjának „ellipsziséről”.

Az ide sorolható helynevek ilyesfélék lehetnek: pl. *Eperjeshátja* > *Eperjeshát*, *Mámaere* > *Mámaér*, *Bukiköze* > *Bukiköz*, *Leletava* > *Leleitó* stb. (INCZEFI 1970: 57). Ezekben leginkább az utótag birtokos személyjele marad el.

5.4. A népetimológia, névértelmesítés, a beszélők, a névhasználók számára furcsa, nehezen érthető, idegen, ún. „nem átlátszó” neveknek az átlátászóvá, jelentéstaniilag-formailag közérthetőbbé tétele. A magyar helynévanyag eredetbeli rétegződése igen szerteágazó, ennél fogva sok olyan névvel, névformával találkozhatunk, amelyek megértése nehézkes, homályosnak tűnik. Sokszor az az oka a névértelmesítésnek, hogy egy helynév vagy annak egyik komponense elavult, kiveszett vagy kiveszében van, illetve olyan tájszójellegű forma volt, amely más vidéken nem él(t), tehát szükségesnek tartják a beszélők a maguk névtani kompetenciája alapján megváltoztatni az eredeti alakot: például *Borsosvápa* > *Borsospápa* ~ *Borospópa*, *Nagylápa* > *Négylába* ~ *Négylámpa*, *Pogányüllés* > *Pogányillés* ~ *Pogányélés* (vö. HOFFMANN 1993/2007: 159), *Kútoj* > *Kútalj* (INCZEFI 1970: 56), *Szőlőmál* > *Szulimán*, (ném. *Bettelheim* >) *Bötlehem*, *Badár-vőgy* > *Madár-vőgy* (RÓNAI 1982; de lásd még KÁLMÁN 1967 is).

5.5. Olykor a *betűszók*, *mozaikszavak*, pontosabban *betűnevek*, *mozaiknevek* is felbukkannak a földrajzi nevekben, s alkalmassá válhatnak viszonylag maradandó névadásra: (épitménynév) *Emke* (< *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egylet*; erre lásd J. SOLTÉSZ 1979: 90), *Picsa* 'Piliscsaba', *Böpo* 'Bp. = Budapest', *Keleti péu/pu* 'Keleti pályaudvar' (BALÁZS G. 1997). Ha az ilyen, olykor alkalminak, ideiglenesnek tűnő névvariánsokat ide sorolhatjuk, akkor számuk nem túlságosan csekély, az az érzésem azonban, hogy az élőbeszédben sem minősíthetők gyakran, s pláne nem tekinthetők általánosnak az imént említettekhez hasonló nevek. Többnyire csupán pályaudvarok, terek, utcák, esetleg épületek (intézmények székhelye, központja) nevéként hallhatók olykor.

6. Talán érdemes még szólnunk a *névszójelek* szerepéről, amelyek ritkán fordulnak ugyan elő a földrajzi nevek létrehozójaként, de mégis számolnunk kell velük. A többes szám jelének előfordulását találjuk például a következő adatokban: *Laposok*, *Katrok*, *Horszok*, *Homokok*, *Feketék*, *Kenderföldek*, *Káposztáskertek*, (plurale tantum) *Kárpátok*, *Alpok* stb. (vö. HOFFMANN 1993/2007: 95–7), illetve az *-é* birtokjel szerepel például a *Palié*, *Gazdáké*, *Bikáké*, *Csödöré* stb. helynevekben (i. m. 98–100).

A közszóalkotásban található *rag- vagy elemszilárdulás* s aligha kell számolnunk a névalkotásban, bár a *Lebuj*, *Találka*, *Nefelejcs*, *Lesznemulass*, illetve az ehhez hasonlók elvileg előfordulhatnak földrajzinévként.

7. A szerkezeti változással keletkezett neveknek jelentős szerepe van a névalakok létrehozásában (a részletekre nézve lásd HOFFMANN 1993/2007: 137–60). Olyan általános nyelvi jelenségről van szó, amely nyilvánvalóan nemcsak a nevek, a névtudomány körében fontos, hanem szinte az egész grammatika (különösen a mondat) területét behálózza. S az a jellemzője, hogy nem egy-egy szóalkotási, névalkotási módhoz (különböző szóösszetétel-típusokhoz, jelzős, határozós, tárgyias szerkezetű névformákhoz stb.) kötődik, hanem a névrendszer sok-sok eleméhez.

Remélhetőleg nem tűnt feleslegesnek a két típusú szóformálásnak: a közszói szóalkotásnak és a névalkotásnak az egybevetése, egymásra vetítése. Kiderült ugyanis, hogy egyes esetekben igen hasonló bizonyos formák létrehozásának a módja (szóösszetétel és névösszetétel, szóképzés és névképzés, szóhasadás és névhasadás, szórövidülés és névrövidülés, szóösszerántás és névösszerántás), de ugyanakkor az is kiderült, hogy egyes formák gyakorisága igen különböző a szóalkotásban és a névalkotásban. Elég itt talán arra utalni, hogy például a névösszetételek körében a mellérendelés nemigen használatos (laza szerkezetű vagy szóismétléses alakokat nem találunk), de az alárendelő alanyos is rendkívül ritka, ha egyáltalán előfordul a nevek között. A szóképzés területén a magyar köz- és

irodalmi nyelvben a MMNyR. alapján — amint már említettük — 182 képző található, s ebből csak mintegy húsz játszik szerepet, ezek némelyike viszont ugyancsak gyakorinak tekinthető (pl. az *-i*, *-s*, *-ás/-és*, az *-ó/-ő* igenévképző, a *-d*, *-ka/-ke*, *-mány/-mény*, *-ság/-ség* stb.) a földrajzi nevek létrehozásában. Nyilvánvalóan kiesik viszont például tulajdonképpen az igeképzők egésze. Egyáltalán nem ismeretes továbbá az ikerítés mint névalkotási mód.

Befejezésképpen hadd említsem meg, hogy egy ilyen rövid, előadásként elhangzott összefoglaló jellegű vizsgálat nem ad lehetőséget a részletek pontos tárgyalására, noha ez nem egy esetben igen fontos volna. Úgy gondolom azonban, hogy egyrészt a névalkotás egész rendszerének minden szempontú (szemantikai, funkcionális, morfológiai stb.) elemzése ugyan kívánatos lenne az eddigi komoly kutatási eredmények után is, most azonban csak egy úgynevezett szűk (kizárólag morfológiai) szempontú, bizonyos vonatkozásban egyoldalú és nem is mindenben teljes vizsgálatra vállalkozhattunk.

Irodalom

- BALÁZS GÉZA (1997), Helynévrövidülések antropológiai szempontból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 29–35.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväsckylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2004), Az ómagyar kori helynévképzőkről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 91–104.
- FABÓ KINGA (1980), A tulajdonnév — köznév „szófajváltásokról”. *NÉ.* 2: 49–55.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975), *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. NytudÉrt. 87. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1982), A névelemhiányról. *NÉ.* 7: 124–6.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): A helynevek szerkezeti elemzése. *MNyj.* 31: 11–44.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2000): Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez. In: *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Bp. 111–9.
- HOFFMANN ISTVÁN (2002): A helynevek szerkezetéről. In: *Szöveg az egész világ*. Szerk. ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL. Bp. 237–41.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.

- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), A népetimológia helységneveinkben. *Nyr.* 91: 1–11.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1990), *Összesített mutató a Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2–3–4. kötetéhez.* Kézirat. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzinevei.* MNyTK. 95. sz. Bp.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A szóképzés. In: *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 307–20.
- KIEFER FERENC (főszerk.) (2006), *Magyar nyelv.* Bp.
- KISS LAJOS (1994), Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás”). *MNyTK.* 200: 103–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KIS TAMÁS (1988), *Kocsmá- és csárdaneveink névtani vizsgálata.* Kézirat. Debrecen.
- LENGYEL KLÁRA (2000), A ritkább szóalkotási módok. In: *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 337–44.
- LŐRINCZI RÉKA (1992), Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 853–910.
- MGr. = *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- MMNy. = BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv.* Bp., 1988.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961.
- PAPP ISTVÁN (1963), A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
- RÓNAI BÉLA (1982), A népetimológia földrajzi neveinkben. *NÉ.* 7: 9–18.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1998): A névutós helynevek kérdéséhez. *ETFTK.* 24: 77–9.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1989), A helynevek megrövidítéséről. *MNy.* 85: 225–6.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. *II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001), A helynevek lexikális szerkezetéről. *FUD.* 8: 643–55.
- TÓTH VALÉRIA (2003), Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben. *MNyj.* 41: 627–40.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), Összetett szavak és szoros szókapcsolatok földrajzi névi szerepben. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 540–51.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *NÉ.* 13: 15–31.

Csomortáni Magdolna

Észrevételek a csíki helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változásairól*

1. A helynevek lexikális-morfológiai szerkezete az egyik központi helynévelméleti és onomatológiai kategória, amelyet HOFFMANN ISTVÁN állított fel, nevezett meg és írt le a toponímiai norma európai modellemélete nyomán megalapozott magyar helynévadási norma és az annak részletező vizsgálatára kidolgozott nyelvi elemzési modell interpretálása során (1993/2007: 32–5, 40–2, 67–70). Ez a toponímiai kategória a helynév többsíkú modellszerkezetében a funkcionális-szemantikai sík fajtajelölő (F), sajátosságfunkcióban álló (S) és megnevező (M) funkciójú névrészeinek nyelvi szerkezete, amely az adott névrészhez viszonyítható lexikális elemből (*Alszeg*: Cs, K, M, *Kicsi/utca*: M, *Patak*: Cso) és a névalkotásban esetenként szerepet játszó toldalékmorfémá(k)ból áll (?*Medvé-s*: Cso, *Körtefá-k-nál*: Cso, *Község-é*: M). Lexikális elemei jelentéstani és szófaji szempontból kategorizálhatók (lásd HOFFMANN 1993/2007: 69–70), ugyanakkor morfológiai szerkezeti egységekként egy vagy több névelemre szegmentálhatók (*Patak*: Cso, *Al+szeg*: Cs, K, M, *Kicsi/utca*: M, *Körte+fá-k-nál*: Cso, *Község-é*: M).

A helynévszerkezetek különböző névrésztípusainak lexikális elemei közül mindenekelőtt a helyfajtajelölő (F) névrész sajátos nyelvi kifejezőeszközei tűnnek ki, az ún. földrajzi köznevek, amelyek a denotátumfajtaokról informáló, legszerveesebb és legrendszeresebb szócsoportok, formánsok (J. SOLTÉSZ 1979: 19–21). Többnyire egyrészes F és kétrészes S+F szemantikai szerkezetű nevek jellegzetes névalkotó lexémái, amelyek között elkülönülnek egyszerű (*Hágó*: Cs, *Patak*: Cso, *Rét*: Cs; *Gyár/utca*: Cs, *Nagy/mocsár*: Cso, *Száraz/völgy*: Cso) és összetett földrajzi köznevek (*Felszeg*: Cs, M, K, S, *Csemetekert*: Cs, *Buszmegálló*: S; *Alsó/átjáró*: S, *Belső/főút*: K, *Felső/buszmegálló*: S). Ritkábban el- láthatnak térbeli elhelyezkedésre utaló névrészfunkciót is S+F szerkezetű helynév bővítményrészi lexémájaként (*Gödör/martja*: K, *Oldal/kert*: Cso, *Tető/cseré*: K).

Az egyrészes S és kétrészes S+F, valamint S+M szerkezetű típusok egyéb helysajátosságokat felidéző S névrészei szemantikai tartalmaiknak megfelelően további lexikális elemek sokaságát sorakoztatják fel. Ezek állománya a földrajzi

---

* A vizsgált helynevek Csíkcsekefalva (Cs), Csíkszentmihály (M), Csíkszentsimon (S), Csobotfalva (Cso) és Karcfalva (K) mai élő helynevei.

köznevekével együtt a helynévadási norma lexikális modelljének sokszínűségéről, változatosságáról, gazdagságáról tanúskodik. Többek között egyedül a birtokosra, használóra utaló *S* névrész nyelvi kifejezőeszköztára is igazolhatja az elmondottakat, amely lexikális-morfológiai szempontból nagyon változatos. Lexikális elemei főként különböző személynévfajták, így családnév (*Bálint/völgye*: K, *Bodó/földje*: Cs, *Pál/nádja*: M), ragadványnév (*Csocsó/kert*: S, *Jéréke/homloka*: K, *Zsandár/kereszt*: Cso), asszonynev (*Pistáné/völgye*: K, *Rácné/gödre*: M, *Tulitné/bánya*: S), többemű személynév, mint családnév + keresztnév (*Bot Ágoston/kertje*: K, *Dávid Menyhért/kanyara*: S, *Karda Márton/kertje*: K), családnév + becenév (*Balázs Laci/bányája*: S, *Darvas Anti/tava*: S), ragadványnév + becenév (*Véró Pista/kertje*: M). De szórványosan különböző köznevek is felbukkannak körükben, mint népnév (*Román/temető*: K, *Zsidó/erdeje*: Cso), foglalkozásnév (*Harangozó/rét*: M, *Kántor/kert*: M, *Pap/hegy*: Cs) és egyéb köznév (*Iskolaszék/erdeje*: S, *Leányka/mező*: Cs), valamint kétrészes helynév (*Rácokköz/esztenája*: M), egyrészes (*Lóvész/esztena*: M) és kétrészes képzett helynév (*Tőkeszegi/esztena*: M); képzett melléknév (*Udvari/földek*: K), illetőleg mennyiségjelzős szó szerkezet is (*Hat-ember/rész* ~ *Nyolc-ember/rész* ~ *Tizennyolc-ember/rész*: S). A bemutatottak mellett megemlíthetők még a *falukert*, *parkert*-féle helyfajta utaló összetett földrajzi köznevek is, amelyek birtokos jelzős összetételként előtagjukkal az alaptagi helyfajta tulajdonosát, használóját tüntetik fel, következésképpen helynévalakulataik nemcsak egyrészes F, hanem kétrészes S+F szemantikai szerkezetű neveként is értelmezhetők, amelyek F alaprésze helyfajta, S bővítményrésze pedig birtokosra, használóra utal: *Falu/kert*: Cso, *Pap/kert* ~ *Pap/kertje*: Cso, K.

Az említett birtokosra utaló nevek névelemszerkezete lehet egy- (*Bálint/völgye* stb.) vagy többemű egyaránt (*Csángó-é*: M, *Kósa + Péter-é*: M, *Székelyek-é*: K, *Fenyő + szeg-i/esztena*: M).

A különböző névrészek lexikális-morfológiai szerkezeteinek morfológiai tagoltsága függvényében a helynevek névelemszerkezete is változatos képet mutat a legegyszerűbb egyrészes egyelemű nevektől az egy- és kétrészes nevek különféle típusú többemű névelemszerkezeteiig. A névelemszerkezetükre nézve egyelemű nevek értelemszerűen egyrészes és egyetlen lexikális névelemből álló nevek: *Hágó*: Cs, *Patak*: Cso, *Rét*: Cs. A többemű nevek lehetnek egy- és kétrészes nevek egyaránt, amelyek között előfordulnak két-: *Csemete + kert*: Cs, *Olt + mellett*: S, *Község-é*: M, *Hágó-k*: Cs, *Becé-ék*: K, *Borcsá-k*: M, *Gyár/utca*: Cs, *Harangozó/rét*: M, három-: *Kósa + Péter-é*: M, *Sár + utca/kert*: Cso, *Alsó/Vágás + víz*: Cso, négy-: *Fenyő + szeg-i/esztena*: M, *Száraz + völgy/tete-je*: Cso, *Kánásor-i/kert-ek*: Cso, öt-: *Alsó/Szent + mártón-ra + menő*: S, *Orbán + Elek/kereszt + fá-ja*: Cso és hatelemű nevek egyaránt: *Al- + szeg -i/csorda + hajtó + út*: M, *Kicsi/Komló-s + alj/tete-je*: M.

A lexikális-morfológiai szerkezet modellszerkezeti összetevőként a funkcionális névrésszel áll a legszerveesebb kapcsolatban, de a névalkotási szabályoktól sem független. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN kiemeli, hogy „a nevek lexikális-morfológiai modelljei a közszoói (nem tulajdonnévi) szerkesztés szabályaihoz kötődnek. Nincs olyan sajátos tulajdonnévi szóalkotási, grammatikai szerkesztési mód, amely a közszoók körében ne volna megtalálható, azaz elvileg nincs olyan korlátozás, amely bármely közszoói jelenség tulajdonnévbéli előfordulására vonatkozna” (1993/2007: 42).

2. A helynevek lexikális-morfológiai szerkezete térben és időben is nagyon változékony modellszerkezeti összetevő. A nyelvi, nyelvjárási rendszer, valamint annak részrendszere, a szókészlet, illetve helynévállománya függőségében változékonysága kettős meghatározottságú, de voltaképpen a mindkettőre jellemző nyitottságban, nagyszámú elemegyüttesben, laza struktúrában, kapcsolat-hálózatban, kultúrafüggőségben gyökerezik. Különösen lexikális elemei változékonyak, változékonysági fokuk azonban nagy eltéréseket mutat. Így például a peremszókészletbeli kevésbé gyakori elemek nagyon érzékenyek a változásokra. A tájszavak esetében ez a normakötöttségek hiányára és szociális elterjedtségük szűk körére vezethető vissza. Toldalékmorfémái kevésbé változékonyak rendszerük kisebb elemszáma és erőteljes strukturáltsága következtében.

A lexikális-morfológiai szerkezet változékonyságával ellentétben a funkcionális-szemantikai szerkezet névrészei nagyfokú állandóságot mutatnak, ha pedig változnak egyáltalán, akkor változásuk nagyon lassú ütemű, és főként variánsait érinti. A funkcionális névrészek és a lexikális-morfológiai szerkezetek változásérzékenységi ellentéte rendszerint feszültséget idéz elő a helynév szerkezetében, amely a szerkezeti modellek különböző típusú változásaihoz, végső soron a névadási norma átalakulásához vezet. HOFFMANN megfogalmazása szerint „A nevek lexikális-morfológiai arculatának állandó változása (...) nemcsak az új nevek keletkezését érinti, hanem a meglévő helynevek nyelvi szerkezetének átalakulásában is kifejeződik” (i. m. 79).

A helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változása általános és tág értelemben vett nyelvi változásként diakrón viszonyfogalom, amely a helynévrendszer helyneveinek valamilyen szempontból összetartozó, egymással változási viszonyba kerülő lexikális-morfológiai szerkezetei közt áll fenn, ha ezek időegymásutánban eltéréseket mutatnak (a nyelvi változásokról általában lásd BENKŐ 1988b: 35). A mindennapok névhasználatában indul meg különböző kommunikációs és nyelvrendszertani okok következtében, és a helynévrendszer történetének folyamatában, az idő előrehaladása síkján fokozatosan megy végbe. Legalább két állapot, a kiindulási állapot magában foglaló kezdő és az eredményt felmutató végső állapot viszonylatában határozható meg, amelyek közül az előbbit előzménynek, az utóbbit pedig következménynek nevezhetjük (vö. i. h.).

Mindezt akár egyetlen helynév metamorfózisával is illusztrálhatjuk, így történetesen a csíki székely nyelvjárási régió csobotfalvi *Híjászoj* domborzati nevének, mélyedésnévének esetével. Ez a név a szinkrón nyelvi kompetencia számára M megnevező funkciójú, szokatlan lexikális-morfológiai szerkezetű és névalkotási szabályában azonosíthatatlan név. A SzT. adatolta 1755: *A Héjaszóban* és 1823: *Az Hijaszobol* előzményei alapján azonban névadáskori modellszerkezeti összetevői egyértelműen azonosíthatók, és azok viszonylatában lexikális-morfológiai szerkezeti változásai is megállapíthatók. 18. századi előfordulása szerint egy kétrészes *Hé/aszó* S+F szemantikai szerkezetű helynév az előzménye, amelynek helyfajtára utaló F alaprésze az *aszó* 'völgy' (TESz.) egyszerű földrajzi köznévvvel, éghajlatra vonatkozó S bővítményrésze pedig a *hé, hév* 'meleg' (SzT.) képzetlen melléknévvvel van kifejezve. Mindkét lexéma kiavult szó a mai nyelvjárási szókészletben. Névalkotásmódjára nézve jelzős szintagmatikus szerkesztéses név, amelynek névelemszerkezete két névrészből és két névelemből áll. Az adat arról is informál még, hogy a népnyelvi ejtés igyekezett megszüntetni a névelemszerkezet szóhatárán adódó hangürré, egy erőteljesen hangzó, az írás is jelölte ejtéskönnyítő *j* mássalhangzóval oldva fel azt: *Hé-aszó* > *Hé-j-aszó*. Valószínűleg ennek hatására következett be a bővítményrészi hangsúlyos *hé* melléknév *é* magánhangzójának változása, záródása: *hé* > *hí*. A 19. századi *Hijaszo* névalak írásképe rövid *i*-vel tünteti fel ezt a hangsúlyos helyzetben kétségtelenül hosszan hangzó *i*-t. A név hangszerkezeti változása bizonyára összefügghet lexikális elemei archaizálódásával is, amely végül a névrészfunkciók elhomályosodásához, a funkcionális-szemantikai szerkezet deszemantizálódásához vezetett. Egy újabb szerkezeti változás azonban, a reszemantizáció a helyi nyelvjárási szókészlet hasonló hangzású *jászoj* 'jászol' alak szerinti tájszavával újította fel az elhomályosult alaprészi lexikális-morfológiai szerkezetet: *Híjászoj*. Ennek ellenére a *Híjászoj* név funkcionális-szemantikai szerkezete továbbra sem tud szervesen beilleszkedni a névrészfunkciók rendszerébe.

Az elmondottak értelmében a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változása diakrón viszonyfogalomként csak a helynévrendszer diakroniájában, azaz szinkrón állapotai időben egymásra következő sorozatában tárható fel a maga összetett valóságában, annál is inkább, mivel a változás feltételezi a diakroniát. Jónéhány sajátossága azonban a szinkronia síkján is tetten érhető, a helynévrendszer szinkrón állapotában is megragadható.

3. Dolgozatom a továbbiakban a helynévi lexikális-morfológiai szerkezetek utóbbi, szinkroniában is megfigyelhető változásaiból próbál fölvezetni néhány olyan típust, amelyek a jelzett öt település (Csíkcsekefalva, Csíkszentmihály, Csíkszentsimon, Csobotfalva, Karcfalva) mai élő mikrotoponímiai rendszereinek nyelvi elemzése során körvonalazódtak, és amelyeket ezúttal csak Csobotfalva helyneveivel adatolok.

A vizsgált mikrotoponímiai rendszerek településeiről tudnunk kell azt, hogy a keleti székely nyelvjáróterület szűkebb értelemben vett csíki nyelvjáróscsoportját képviselik, azaz a gyergyói, kászoni, gyimesi tájszólás nélküli csíki csoportot, amelynek a VENCZEL JÓZSEF erdélyi szociográfus által néprajzi, gazdasági, kulturális, földrajzi szempontok alapján felállított egységterületeit is átfogják, hisz Csíkcekefalva, illetve Csíkszentsimon az alsócsíki „hegyaljai, illetve Olt menti”, Csobotfalva és Csíkszentmihály a középcsíki „hegyaljai”, Karcfalva meg a felsőcsíki „Olt menti egységterületet” képviseli (1980: 32). Következésképpen adataik a csíki helynévrendszer lexikális-morfológiai változástípusait is képviselhetik. Csobotfalva pontosabban Csíkszereda keleti peremtelepülése napjainkban, de jellegzetes hagyományörző faluként éli mindennapjait. 1992–1993-ban gyűjtöttem össze helyszíni gyűjtéssel mai élő helyneveit, majd 2003-ban ellenőriztem és ki is egészítettem őket.

3.1. Visszatérve a mikrotoponímiai rendszerek lexikális-morfológiai változásainak kérdéséhez mindenképp azt kell hangsúlyoznunk, hogy a helyi nyelvjárások mai élő mikrotoponímiai rendszerei mint nyelvjárási szóképzési részlegek történeti képződmények, amelyeknek megvan a maguk időben lefolyt élete. Diakrón folyamatuk mai metszete egyrészt megelőző, múltbeli időszakok diakrón helynévrendszereinek összegezője, másrészt kiindulóalapja is egyben az időben rá következő korok helynévrendszereinek. Szinkroniájukat, de egyébként diakroniájukat is mélyen áthatja a nyelvi rendszer egyik univerzálisnak nevezhető antinómiája, az állandóság és változandóság ellentmondása, meghatározva annak jellegzetes kettős arculatát, állandóságát és változandóságát.

Ami a mai mikrotoponímiai rendszerek állandóságát illeti, arról elmondható, hogy a nyelv hagyományörző, hagyományátörökítő funkciója függvényében igen nagyfokú. A helynévrendszerek egyes részlegei ugyanis kisebb-nagyobb időintervallumok keretében is mozdulatlanok maradhatnak és maradnak is. A csobotfalvi mai helynévállomány 236 neve közül például 151 bizonyul állandónak, azaz 64%-a (*Havas út, Homlok, Lok, Kicsi-völgy*). Ezek a nevek többnyire a diakroniából változatlanul érkezett elemek, hisz a diakronia a nyelv előbbieken említett funkciója meghatározottságában „nem feltétlenül hoz változási folyamatot is, (...) bármely idők szinkroniájában nagy számban élnek olyan invariánsos jellegű nyelvi elemek, amelyek változásokon nagyon régtől fogva, sőt beláthatatlan idők óta nem is mentek keresztül” (BENKŐ 1988b: 65).

3.2. Ami a helynévrendszerek szinkroniájának a változandóságát illeti, arról mindenképp elmondható, hogy azt a nyelvnek az az adottsága biztosítja, hogy képes újabbnál újabb kommunikációs feladatokat ellátni. Mindez a különböző részrendszerekben megnyilvánuló dinamikus jellegében gyökerezik, amelynek személynév-rendszerbeli aspektusait B. GERGELY PIROSKA részletezi kalotaszegi monográfiáiban (1977, 1981, 2005). A szinkronia változásait meghatározó té-

nyezők a kommunikáció különböző tényezői, amelyeket KÁROLY SÁNDOR ún. mikro- és makromezőkben modellál. Az előbbieket a beszéd folyamatát konkrét tényezői: 1. felhasznált jelek, 2. beszéd tárgy, 3. beszéd mű, 4. beszéd partnerek, amelyek részei az utóbbiaknak, vagyis a beszéd folyamatát általános tényezőinek: 1. jelrendszer, 2. társadalmilag megismert világ, 3. beszéd művek, 4. a jelrendszert használók társadalma (1970: 69).

A szinkronia helynévváltozásai, amelyek mindenekelőtt a helyneveknek mint helynévallományi, szókészleti elemeknek a változásai ragadhatók meg, eredetükre nézve nem egyneműek, körükben pedig a nyelvi változástípusok mind tetten érhetők. Találkozhatunk közöttük a diakroniából érkező és a szinkronia talaján fogant változásokkal egyaránt, amelyeket szinkrón anyag alapján szinte lehetetlen elhatárolni. A legszembeötlőbb változástípust a szinkrón variációk képviselik, amelyek egy része valamilyen előzmény – következmény viszonyt rejt magában, és ez a változásviszony a szinkroniában helynévváltozásokként realizálódik, mint például *Váták dombja* ~ *Váták*, *Bükk hegye* ~ *Bükk*, *Falu mejjéke* ~ *Falu melléke*, *Hideg-kút¹* ~ *Hideg-kút²*, *Fekete kereszt¹* ~ *Fekete kereszt²*-féle különböző névfajták esetében. A nyelvi változásoknak azok a típusai hozzák létre őket, amelyek „a diakroniában úgy játszódnak le, hogy az előzmények a változás során nem szorulnak ki, hanem huzamosan a következmények mellé rakódnak, a követő állapotban is megmaradó szinkrón nyelvi variációkat hoznak létre, amennyiben a bennük végbemenő hasadási folyamat nem tette őket a szinkrón nyelvi kompetencia számára egy idő múlva változatként már érzékelhetetlenné” (BENKŐ 1988a: 393). Szinkrón szemlélet alapján *Váták dombja*, *Falu mejjéke*, *Hideg-kút¹*, *Fekete kereszt¹*, *Bükk hegye*-féle előzmény archaizmusként, a *Váták*, *Falu melléke*, *Hideg-kút²*, *Fekete kereszt²*, *Bükk*-féle következmény pedig neologizmusként értelmezhető. Viszonyukat az éppen zajló változási mozzanatok keretében kell szemlélnünk, így a *Váták dombja* ~ *Váták*, *Bükk hegye* ~ *Bükk*-féle domborzati névi alakvariációkat egy szerkezeti változás, az ellipszis, a *Falu mejjéke* ~ *Falu melléke* határnévváltozatokat pedig a belső nyelvkeveredés vetületében, amelynek eredményeként a *Falu melléke* sztenderd alakváltozat a nyelvjárási névhasználatba is átkerült az eredeti *Falu mejjéke* nyelvjárási változat mellé, amellyel szinkrón variációs viszonyba lépett, a *Hideg-kút¹* ~ *Hideg-kút²*, illetve *Fekete kereszt¹* ~ *Fekete kereszt²* víz- és domboldal-, illetve építmény- és határnévi funkcionális variációkat pedig egy jelentésváltozás, a metonimikus névátvitel függvényében. Mindennek kapcsán hangsúlyoznunk kell azt is természetesen, hogy „bármennyire sok szállal kötődnek azonban össze a szinkrón nyelvi variációk a diakronia változásaival, e variációk önmaguk mivoltában nyelvi változásoknak persze nem minősülhetnek” (BENKŐ i. m. 394).

A szinkrón variációk másik része olyan névpárokat sorakoztat fel, amelyek tagjait erős szinonimikus viszony tartja össze, de diakrón változási viszonyba sosem kerültek konkrétan kimutatható módon, vagyis egymás iránt diakrón kö-

zömbösséget mutatnak. Ilyenek a *Kósák utcája ~ Burjánok utcája ~ Gyámok utcája, Bartis Pista utcája ~ Kula utcája, Bükkfa utca ~ Arany János utca ~ Kájoni János utca*-féle utcanévláncok variánsai. A fokozatosan feledésbe merülő, valamikori lakosokra utaló népi *Kula utcája, Kósák utcája* és a rendszerváltás előtti hivatalos *Bükkfa utca ~ Arany János utca* variánsok a kiavult szavak típusának megfelelő helynévi archaizmusok, míg a mai lakosokat felidéző népi *Burjánok utcája ~ Gyámok utcája, Bartis Pista utcája* vagy a napjainkbeli hivatalos *Kájoni János utca* variánsok az új szavak típusát képviselő helynévi neologizmusok. Ezek a szinkrón variációk mind azt bizonyítják, hogy az élő helynévrendszer nagyon kedveli a szinonimákat, amelyek egy része jól megfér egymás mellett, másik része pedig egymással versengve igyekszik megszüntetni a tökéletes szinonímiát. Mindez a helynévrendszer sajátos kommunikációs funkciójából fakad, amely magába ötvöz gazdaságosságra és változatosságra, árnyaltságra való törekvést egyaránt.

A szinkrónia változástípusai között nagyon ritkán ún. magányos változások is felbukkannak, mint például a *Borzó-kút* ma már lokalizálhatatlan, mindössze egy-két adatközlő által említett víznév változása, amely következmény nélküli magányos elmúlás. De a magányos változások előzmény nélküli új elemet is előhívhatnak a helynévrendszerben, mint azt a közelmúlt *Szajván* gazdasági építményneve, neologizmusa is bizonyítja. Ez a térszeli nagyállattartás jellegzetes építményfajtájára, külterületi gazdasági építményére utal a románból kölcsönzött *szajván* 'fedett téli juhakol' köznévvvel (RK.). A társadalmilag megismert világgal összefüggő, elsősorban a szókészletben jelentkező magányos változások magányos jellege valójában csak látszat, hisz „a valóságban távolabbi, rejtettebb rendszerösszefüggéseket mégiscsak mutatnak. E változások a diakrón viszonyokban mindenesetre mint $\emptyset$ lexémát váltó vagy $\emptyset$ lexémát hátrahagyó változásviszonyok is fölfoghatók, s így nem kell őket kivennünk a nyelvi változások viszonyfogalmát feltételező általános meghatározásának érvénye alól” (BENKŐ 1988b: 37–8). Helynévi archaizmusaik és neologizmusaik a helynévrendszer kitöltött vagy keletkező „üres helyeit” képviselik.

Az archaizmus és neologizmus nyelvtudományi interpretálás szerint minden nyelvi jelenséget magában foglaló nyelvi kategória. TOMPA JÓZSEF részletező kifejtése alapján az előbbi „olyan elavult vagy elavulóban levő nyelvi elem, amely inkább egy előző fejlődési fok nyelvallapotába illik, arra jellemző” (1968: 265, vö. még ÉKsz.²), az utóbbi pedig az ÉKsz.² értelmezését idézve „újonnan alkalmazott szó vagy más új nyelvi jelenség”. Következésképpen a helynévrendszer különböző változástípusairól tanúskodó szinkrón aspektusú helynévi archaizmusok és neologizmusok, illetve az azokat megalapozó régies vagy újabb keletű modellszerkezeti összetevők mind beletartoznak az archaizmus és neologizmus tág kategóriájába. Legutóbb TÓTH VALÉRIA vizsgálta a magyar helynevek tág értelemben vett archaizmusait és neologizmusait a FNESz. anyaga alapján,

lexikális és alaktani természetű archaizmusokat, valamint hangtani természetű archaizmusokat és neologizmusokat különítve el állományukban (2004). Az utóbbiak rendszerező bemutatása mellett kitekint az előbbieket lehetséges vizsgálati szempontjaira is.

A nyelvtudományi ágazatok közül a lexikológia foglalkozik viszonylag a leg hangsúlyozottabban az archaizmusok és neologizmusok jelenségével, kutatási tárgyának megfelelően kizárólag szóképzési jelenségekként értelmezve őket. Természetüknek megfelelően így az archaizmusok olyan elavulóban levő vagy elavult, régies szavak, „amelyeknek a mai nyelvben más a jelentésük és a hangalakjuk, mint régen, vagy régi szóval ma már nem létező fogalmakat jelölnek” (MMNyKk. 85, vö. még MMNy. 481), a neologizmusok pedig új keletű szóképzési elemek (vö. MMNyKk. 86, MMNy. 482). Az előbbieket során említett helynévrendszerbeli archaizmusok és neologizmusok is beletartoznak csoportjaikba, hisz helynévállományi, tágabb értelemben vett szóképzési elemek azok is. Így az archaizmus és neologizmus szinkrón helynévtani kategóriaként is definiálható különböző altípusaival együtt. A helynevek mint archaizmusok szintén lehetnek fogalmi (*Bikakert, Határpást*), jelentésbeli (*Hideg-kút¹, Fekete kereszt¹*), formai archaizmusok (*Fejéragyag, Csere-hegy*) és a kiavult szavak típusának megfelelő kiavult nevek (*Bükkfa utca ~ Arany János utca*), neologizmusokként pedig fogalmi (*Foreszter út, Szárván*), jelentésbeli (*Hideg-kút¹, Fekete kereszt¹*), formai neologizmusok (*Csere, Fehéragyag*) és új szavak típusának megfelelő új nevek (*Kájoni János utca, Bartis Pista utcája*) egyaránt.

A helynévrendszernek a szinkroniában is megfigyelhető változandóságát mindössze 85 név képviseli, vagyis az állomány 36%-a. Ez a névréteg, beleértve a változó nevekké alakult újabb neveket is, egyértelműen tanúskodik a szinkronia ún. dinamikus szinkroniának, mikrodiakroniának vagy virtualitásnak is nevezett vetületéről. A továbbiakban tulajdonképpen ennek alapján vázolom fel a vizsgált mikrotoponímiai rendszerek lexikális-morfológiai szerkezetének általam megfigyelt változásait, amelyek az előbbieken jelzett változástípusok szerves részei.

3.3. A mikrotoponímiai névanyag lexikális-morfológiai szerkezetét a bevezetőben elmondottak értelmében kettős, azaz helynév- és nyelvjárás-rendszertani meghatározottságú modellszerkezeti összetevők. Szerves kapcsolatokat tartanak fenn a helynév- és nyelvjárásrendszerrel egyaránt. A helynevek szinkrón variációinak tanúsága szerint érzékenyen reagálnak a helynév- és nyelvjárásrendszer változásaira, ugyanakkor a maguk változásai is kihatnak azokra annak az általános változástörvénynek az értelmében, amelyet BENKŐ LORÁND a következőképpen fogalmaz meg: „Az egyes nyelvi jelenségek mindenekelőtt úgy változnak egy tágabb rendszer részeként, hogy egyszersmind annak változását is jelentik” (1988a: 387).

A lexikális-morfológiai szerkezetek helynévrendszertani meghatározottságú változásai a helynevek különböző változástípusaiba ágyazódnak be. A szinkrón

variációk archaizmusainak és neologizmusainak elavuló vagy újkeletű lexikális-morfológiai szerkezetei, illetve azok lexikális elemei és/vagy a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémái jelzik őket. Így ezek a lexikális-morfológiai szerkezetek, illetve a lexikális elemek és/vagy toldalékmorfémák is voltaképpen tág, illetve szűk értelemben vett helynévi archaizmusok és neologizmusok. A tág értelemben vett lexikális-morfológiai szerkezeti archaizmusok és neologizmusok a szókészleti archaizmusok általános típusait ismételik.

A szerkezeti változás ellipszises esetről informáló *Csere-hegy* ~ *Csere, Váták dombja* ~ *Váták* alakutani variánsok *Csere-hegy, Váták dombja* archaizmusai változatos lexikális-morfológiai szerkezetekkel jellemezhető S+F szemantikai szerkezetű kétrészes domborzati nevek. Helyfajta utaló F alaprészi lexikális-morfológiai szerkezetük egyetlen lexikális elemből áll, amely köznyelvivel egyező egyszerű földrajzi köznévi: *Csere/hegy, Váták/dombja*. A bővítményrészi lexikális-morfológiai szerkezetük viszont már változatosabb, hisz a *Csere/hegy* esetében a *csere* 'tölgyerdő' (SzT.) növénynév jelzi a valamikori névadó növényzetet, a *Váták/dombja* esetében pedig többesjeles családnév: *Váták-k* idézi fel a névadó lakosokat. Az egyrészes S szemantikai szerkezetű *Csere, Váták* neologizmusok már jóval egyszerűbb lexikális-morfológiai szerkezetű domborzati nevek, ugyanis előzményeik bővítményrészét őrzik csupán annak lexikális-morfológiai szerkezetével együtt, így funkcionális-szemantikai síkon továbbra is növényzetet és lakosokat idéznek fel, de lexikális-morfológiai szerkezetük lexikális elemtípusa a szemantikai és a lexikális síkra is kiható ellipszis nyomán gyökeresen átalakult, helynévelemmé minősült át: *Csere* < *Csere-hegy, Váták* < *Váták dombja*. Az elavuló kétrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetei formai archaizmusok, az újonnan alakult egyrészesek csonkult szerkezetei pedig formai neologizmusok.

A *Hideg-kút*¹ 'forrás' ~ *Hideg-kút*² 'határrész', *Fekete kereszt*¹ 'út menti kereszt' ~ *Fekete kereszt*² 'határrész' funkcionális variánsok a helynévrendszer már meglévő helyneveinek metonimikus névátvitelét bizonyítják. Az alapul szolgáló *Hideg-kút*¹ víz- és *Fekete kereszt*¹ építménynevek kétrészes S+F szemantikai szerkezetű nevek. Lexikális-morfológiai szerkezeteik többfélék. A helyfajta utaló F alaprészből a *kút* 'forrás': *Hideg/kút*¹ egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.) és a *kereszt* 'út menti kereszt' építményre utaló szó: *Fekete/kereszt*¹, jelentésbeli tájszavak. Az S bővítményrészből pedig képzetlen melléknevek, azaz a hőmérsékletre vonatkozó *hideg*: *Hideg/kút*¹ és a színt jelző *fekete*: *Fekete/kereszt*¹ köznyelvivel egyező szavak. Ezek a sajátos lexikális-morfológiai szerkezetű kétrészes helynevek részt vettek a határnévadásban is. Névátvitel során határrészek térbeli elhelyezkedésének kifejezésére vállalkoztak egyrészes S szemantikai típusú nevek lexikális-morfológiai szerkezetét alkotva: *Hideg/kút*¹ > *Hideg-kút*², *Fekete/kereszt*¹ > *Fekete kereszt*². A szintagmatikus szerkesztéses kétrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetei jelentésbeli archaizmusok a

névátvitel nyomán keletkezett egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezeteihez viszonyítva, amelyek jelentésbeli neologizmusok.

A helynevek funkcionális-szemantikai szerkezetének különböző változásai, mint az előbbieknél már említett ellipszis vagy az alapmodellekre utaló névrészek szemantikai tartalmának elhomályosodása, feledésbe merülése is előidézhethet lexikális-morfológiai változásokat a névszerkezetekben. A *Csere-hegy* ~ *Csere* alakotani variánsok nemcsak az előbbi esetet példázhatják, hanem az utóbbit is. Az S névrészek által felidézett névadó növényzetnek ugyanis ma nyoma sincs a tájban, fenyőerdő borítja az illető hegyet. A névrész *csere* növénynevének szemantikai tartalma napjainkra elavult, így a név lexikális-morfológiai szerkezete is jelentésbeli archaizmus. Hasonló a *Mogyorós* völgy-, illetve hegy-név lexikális-morfológiai összetevője, amelyek denotátumára napjainkban szintén fenyőerdő jellemző. A funkcionális-szemantikai szerkezet elhomályosulása természetesen más típusú lexikális-morfológiai archaizmusokat is eredményezhet, többek között fogalmiakat is: *Gyepece*, *Tász/kútja*.

A helynévállomány szegényedését és gazdagodását egyaránt meghatározó magányos változásai egyrészt felszámolhatják a már meglévő helyneveket azok lexikális-morfológiai szerkezeteivel együtt, kiavult neveket, szerkezeteket eredményezve (*Borzó/kút*). De a különböző névalkotási szabályoknak köszönhetően természetesen újabbnál újabb neveket is alkothatnak: *András tér*, *Szájván*, *Szájvánoknál* stb.

A helynevek lexikális-morfológiai szerkezeteinek nyelvjárás-rendszeri meghatározottságú változásai a nyelvjárási szókészlet elavulási és megújulási tendenciáival kapcsolatosak. Ezeknek a hatósugara kiterjed ugyanis a nyelvjárási szavak helynévszerkezetbeli előfordulásaira is, újabb archaizmusokat és neologizmusokat eredményezve a helynevek lexikális-morfológiai szerkezeteiben. Ilyen típusú archaizmus figyelhető meg a kétrészes S+F szemantikai szerkezetű *Sár/utca*, *Suvadás/utca* irányt jelző S bővítményrészi lexikális-morfológiai szerkezetében, amely pontosabban a *sár* 'mocsár' (SzT.) és a *suvadás* 'földcsuszamlásos/omlásos hely' (SzT.) egyszerű földrajzi köznévi, nyelvjárási szókészleti jelentésbeli archaizmus. Az egyrészes F szemantikai szerkezetű *Bikakert*, *Falukert* határrésznevek lexikális elemei már fogalmi archaizmusok, ugyanis a rendtartó székely falvak eredeti közbirtokviszonyait felidéző *bikakert* 'az apaállatok tartására kijelölt szénatermő közbirtok, kert' és *falukert* 'a falu közbirtoka, kertje' helyfajta összetett földrajzi közneveikkel egyre inkább feledésbe merülnek. A belső nyelvkeveredésnek köszönhetően főként formai neologizmusok váltják fel a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének nyelvjárási ejtésben élő formai archaizmusait: *Ásó-Sáros-völgy* ~ *Alsó-Sáros-völgy*, *Falu mejjéke* ~ *Falu melléke*. Mellettük néhány fogalmi neologizmus is feltűnik a mai helynévállományban, mint a helynévi fogalmi neologizmusok kapcsán már említett *Foreszter út* és *Szájván* nevek lexikális elemei.

A helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változástípusai közül mindenekelőtt a lexikális elemek változása keltette fel a névtani szakirodalom figyelmét. HEFTY GYULA ANDOR a magyar nyelvterület különböző forrásokból gyűjtött térszínformaneveinek analitikus vizsgálata nyomán már a század elején levonta azt az általános következtetést, hogy „Ezen szócsoport anyaga az idők folyamán sok változáson ment át” (1911: 155). Igazolásképpen pedig felsorolta azokat a szótípusokat, amelyek körülírásaiknak megfelelően valamilyen változásról tanúskodnak az élő aktív szavakhoz viszonyítva: „vannak olyanok, amelyek helynevekben még ma is előfordulnak, de értelmük elhomályosodott, s ezért részben alakjuk is változott. Másokat ma már csak helynevekben mutathatni ki, de értelmük még világos, noha használatban már nincsenek (...). Vannak aztán olyanok, amelyeket mind a mai, mind a régi helynevekből kimutathatni és ma is használatban vannak még, s végül olyanok, amelyek mint legifjabb, részben csak alkalmi alkotások helynevekben egyáltalán nem fordulnak elő” (i. m. 155–6).

HEFTY nyomán a kolozsvári iskola 1930–40-es években megalapozódó helynévkutatásai is foglalkoztak a helynevek lexikális jelenségeivel. A SZABÓ T. ATTILA által kidolgozott programjuk (1958/1972) ugyanis célul tűzte ki a különböző helynévalkotó földrajzi köznevek feltárását is, de már nemcsak az általánosság síkján, hanem vidékenkénti, jól meghatározott vizsgálati szempontokat érvényesítő jelenségmonográfiák keretében az erdélyi helynévanyag nyelvöldrajzi szempontú majdani feldolgozása érdekében. Igaz, hogy mindössze Kalotaszeg vízrajzi (SZABÓ T. 1942) és térszínformanévi (ÁRVAY 1943), valamint a barcasági Hétfalu térszínformanévi (ÁRVAY 1942) mikromonográfiája készült el, de mindhárom jelzi a vizsgált kistérségi földrajzi köznévi rétegeinek változási tendenciáit is, némi átstrukturálással HEFTY módszertanát, szempontjait és kategóriáit követve. Gyakorisági mutatókkal konkretizálják is azokat, megállapítva, hogy az archaizálódás a legerőteljesebbik változástípus körükben, amelynek különböző erősségű fokozatait a földrajzi köznevek három csoportja is fölmutatja, mint az „értett jelentéssel csak helynevekben meglévők (*fő, mocsolya ...*)”, „a kihalt jelentéssel ma is meglévő helynevekben előfordulók (*erge, hintó ...*)” és a „csak történeti helynevekben előfordulók (*ér, folyó ...*)” csoportjai (SZABÓ T. 1942: 5, lásd még ÁRVAY 1943: 52), amelyek mellett ott találjuk az uralkodó élő, aktív és a csak szórványosan felbukkanó újabb szavakat is.

A LŐRINCZE LAJOS (1947) megalapozta névélettani szakirodalom is figyel a továbbiakban a névalkotó archaikus lexikális elemekre. Többek között INCZEFI GÉZA is foglalkozik köznévi és személynévi rétegükkel a Makó környéki földrajzi nevek vizsgálata során, a földrajzi nevek változása kapcsán hangsúlyozva, hogy „a nevek fontos változása a nevet alkotó köznevek kihalása és vele a földrajzi név jelentéstartalmának elhomályosulása (...), amelynek így már csak identifikáló szerepe marad” (1970: 55–6). A helynévi archaizmusok kérdése az országos helynévgyűjtési mozgalom adattárainak kutatási lehetőségei között is fel-

merül. VÖRÖS OTTÓ néhány domborzati, határ- és víznévi példájuk Vas megyei elterjedését is bemutatva szóföldrajzi vizsgálatuk fontosságát emelte ki (1982).

Az eddigi névtani kutatások több szempontot is érvényesítettek a helynevek lexikális archaizmusainak vizsgálata során, így történeti, leíró, szófaji, jelentés-tani, nyelvföldrajzi, mennyiségi szempontokat egyaránt. Szempontrendszerük atomizáltsága, kiforratlansága következtében azonban nem tudták a maga összetettségében megragadni a helynévi archaizmus lexikális kategóriáját, bár feltárták állománya több rétegét is. A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellelmélet alapján a helynevek lexikális szerkezetének ez a komponense a modellszerkezet sokrétű összefüggésrendszerében a maga valóságában írható le, akár csak maga a helynév mint archaizmus. Mindezzel pedig a helynevek oly sokat hangoztatott, már-már mitikus archaikus jellege is valóságközelbe kerülhet. De az ily módon megközelített helynévi archaizmus is igazolja a modellt, megerősítve annak funkcionális jellegét, ugyanis a helynévi, illetve lexikális-morfológiai szerkezetek archaizálódása a névrészfunkciók függvényében is értelmezendő nyelvi, helynévrendszertani kategória. Egyébként az élő helynévrendszerek archaikus lexikális elemeinek sokasága egyértelműen azt bizonyítja, hogy a motivációs névadáson alapuló helynévrendszer eredendő természete ellenére is engedelmeyeket tesz önkényes, megnevező funkciójú archaikus lexikális elemek számára. A nyelvi gazdaságosság törvénye értelmében fenntartja őket, hisz maga is része az önkényes és motivált jelekre épülő nyelvi rendszernek, következésképpen nem mentes annak motiválatlan jelei analogikus hatása alól sem.

Irodalom

- ÁRVAY JÓZSEF (1942), *A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben*. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 2. sz. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Kolozsvár.
- ÁRVAY JÓZSEF (1943), *A térszíni formák nevei Kalotaszegen*. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 9. sz. Kolozsvár.
- BENKŐ LORÁND (1988a), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Nyr.* 112: 385–97.
- BENKŐ LORÁND (1988b), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA (1981), *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. *NyudÉrt.* 108. sz. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (2005), *Kalotaszeg magyar kereszt- és becenevei*. Magyar Névtani Értekezések 1. Bp.–Miskolc.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2001), *Csík helynevei*. Doktori disszertáció I–III. Kézirat a BBTE Filológia Karának könyvtárában. Kolozsvár.

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára. Bp.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Bp., 1991.
- MMNyKk. = BALOGH DEZSŐ–GÁLFFY MÓZES–J. NAGY MÁRIA, *A mai magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971.
- RK. = MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse*. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1958/1972), Az »Erdélyi Helynévtörténeti Adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt*. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Bukarest. 359–69.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TOMPA JÓZSEF (1968), Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség. *MNy.* 64: 262–77.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VENCZEL JÓZSEF (1980), Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In: VENCZEL JÓZSEF, *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta IMREH ISTVÁN. Bukarest. 27–52.
- VÖRÖS OTTÓ (1982), Szókészleteti régiségek vizsgálatának néhány lehetősége Vas megye földrajzi neveiben. In: *Dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. VEAB Értesítő II. Veszprém. 171–4.

Többnevűség egy mai helynévrendszerben

1. Mind a régi, mind a mai névrendszerekben gyakori, természetes jelenség, hogy egy-egy denotátumot egyidejűleg több néven is említenek. Ezek az azonos jelentésű nevek származhatnak azonos, illetve eltérő nyelvekből, lehet közöttük névrendszertani, azaz morfológiai vagy lexikális különbség, de nem ritka az sem, hogy az egyes névformák között csupán hangalakbeli eltérés van.

A régi nevek többnevűségét a névkutatók korábban főként akkor vizsgálták részletesebben, ha az azonos jelentésű¹ helyneveket különböző nyelvekből eredeztették, ekkor ugyanis a helyneveket etnikai következtetések forrásaként, illetve bizonyítékként használták. (A magyar névkutatásban elsősorban MELICH JÁNOS, MOÓR ELEMÉR, KNIEZSA ISTVÁN és KRISTÓ GYULA fejlesztette ezt az eljárást nagyon magas szintre.) Külön említendő KNIEZSÁNAK a párhuzamos helynévadásról alkotott elmélete, mely a többnevűség egy jellegzetes formájának, a lexikális egyezést mutató, különböző nyelvekből származó helynevek településtörténeti értékét határozza meg.

---

¹ Az azonos jelentésű helynevek nem feltétlenül szinonimái egymásnak: a szinonimitást a jelentés-tan ugyanis csak adott nyelvrendszeren belül értelmezi, mert a szinonimitás alapvető feltételének általában a kölcsönös felcserélhetőséget tekintik (vö. KÁROLY 1970: 81–2, 113–4). Ha tehát az azonos denotátumra vonatkozó helyneveket eltérő nyelvű közösségek használják (pl. m. *Kenderföld* ~ n. *Hanfstück*, m. *Gáti erdő* ~ n. *Gater Wald*), akkor ezeket a neveket nem nevezhetjük szinonimáknak. A magyar helynévadás irodalmában az ilyen típusú neveket általában egyszerűen névpárként említik, esetleg a párhuzamos névadás fogalmát bővítik ki úgy, hogy az nem csak az egymásnak lexikálisan megfelelő névpárokat jelenti (pl. KRISTÓ 2001: 282), GERSTNER KÁROLY pedig a kettős névadás fogalmát használta erre a jelenségre (1981). Tekintve, hogy párhuzamos neveken a magyar névtanban hagyományosan egy ennél jóval speciálisabb jelenséget (tulajdonképpen a többnevűségnek egy részjelenségét) értjük, a fogalmak keveredésének elkerülése végett ezt a kibővített jelentést nem használom a dolgozatomban. A névpár és a kettős névadás ugyan motivált terminus lehetne, és egy egyszerű definícióval alkalmazhatnánk is a jelenségre, viszont a többnevűség — mint látni fogjuk — gyakran nem csupán két, hanem ténylegesen több (akár tízenkét) egyidejűleg létező név kapcsolatát is jelentheti. Dolgozatomban ezért, főként a pontos meghatározás érdekében az azonos jelentésű névcsoport (névpár), illetve az azonos denotátumra vonatkozó névcsoport (névpár) kifejezéseket használom arra, hogy egy adott hely valamennyi, egy időben használatos neveit együttesen megnevezzem. (Megjegyzem, hogy a fordítástudományban a jelentésazonosságot az ekvivalencia vagy egyezés fogalmával jelölik, bár elsősorban a szövegek, és kevésbé a lexémák teljes jelentésbeli egyezését értik rajta, vö. KLAUDY 1997: II, 43–4, CATFORD 1989: 147, 151, RECKER 1989: 182–3.)

Az azonos nyelvből származó, azonos denotátumra utaló régi helynevek vizsgálatára főként az újabb, névrendszertani tárgyú kutatások során került sor (pl. HOFFMANN 1993, BÉNYEI–PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001a, PÓCZOS 2001, BÍRÓ 2002, RÁCZ A. 2005). Bár ezeknek a tanulmányoknak nem elsődleges céljuk a többnevűség bemutatása, az elemzett névrendszerben — természetesen — előfordul többnevűség is, így egy-egy megjegyzés erejéig szerzőik érintik a jelenség néhány kérdését. (A megállapítások főként az azonos jelentésű nevek morfológiai és funkcionális-lexikai jellemzőivel, illetve szerkezeti változásaival kapcsolatosak.) A régi településnevek többnevűségének néhány kérdésével TÓTH VALÉRIA önálló dolgozatban is foglalkozott: az oklevelek vagylagosságot tükröző szerkezeteinek nyelvi jellegzetességeit elemezte (2008).

2. A régi, Árpád-kori helynevek etnikai célú felhasználását több körülmény is kérdésessé teszi. KRISTÓ több írásában is felhívja a figyelmet olyan tényezőkre, amelyek téves etnikai következtetéseket eredményezhetnek (pl. 2000). Az egyik ilyen körülmény, hogy a korai helynevek „kétszeresen” is hiányosan adatolhatók: egyrészt egy adott korban létező névrendszer elemei közül csak azokat jegyezték fel az írnokok, amelyek birtoklásjogi szempontból fontosak voltak, másrészt a feljegyzett adatoknak is csupán egy része maradt fenn. Ha egy ilyen töredékesen fennmaradt névállományt használunk forrásként, torz lesz az a kép is, amelyet a korabeli névrendszerről alkotunk: csak felszínesen vagy tévesen ismerhetjük meg a belső összefüggéseit, arányait, így viszont megkérdőjelezhető annak a településtörténeti következtetésnek is az értéke, amelyet egy ilyen rendszer alapján nyerünk. A névhasználó nemzetiségi hovatartozását is rögzítő mai helynévi adattárak tanulmányozása például rámutatott arra, hogy még teljesen egyértelmű etimológiájú és adott nyelv hangtani sajátosságaival rendelkező névadatokból sem vonhatunk le messzemenő etnikai következtetéseket: pl. a *Szállás* magyar és német névhasználók névkincsében is kimutatható, hangalakjuk csak a magánhangzó hosszúságában különbözik, a *Kis/kút*,² *Cseres/rét* magyar és német használatú adatai között pedig még hangtani eltérés sincs. Ha ezekben az esetekben pusztán a névadatok alapján — azaz a névadók meghatározásával — próbálunk a névhasználókra, tehát a népességi viszonyokra következtetni, tévedünk. Még inkább igaz lehet ez a korai névadatok felhasználására, az oklevelek helyesírásának, lejegyzési rendszerének következtetlensége miatt ugyanis gyakran a hangalakot is elnagyoltan állapíthatjuk meg.

Egy korai névrendszert a hiányzó adatokkal természetesen nem lehet kiegészíteni. Ezt az objektív hiányosságot viszont valamelyest pótolhatja, ha a több-

---

² A kétrészes nevek köznyelvi (tehát nem nyelvjárási) alakját a névrészek mentén / jellel elválasztva közlöm. A névrész fogalmát HOFFMANN ISTVÁN definíciója alapján használom: a névrész a helynév hangsorának olyan egysége, amely a névkeletkezési szituációban a megjelölt denotátummal kapcsolatban bármiféle szemantikai jegyet kifejez (1993: 43).

nyelvű vidékek névrendszerének lehetséges összefüggéseit felderítjük, és azokat visszavetítjük a régebbi korok névkincsére is. Véleményem szerint egy ilyen eljárásnak két alapvető eleme van: egy olyan elemzési keret kidolgozása, amely mai többnyelvű vidékek helyneveinek elemzési tapasztalatain alapul, de képes régi névrendszereket is modellezni, illetve olyan statisztikai mutatók megalkotása, amelyek vélhetően korábbi időszakok névállományára éppúgy érvényesek, mint a maiakra. Ilyen jellegű számszerűsített elemzésre a névkutatás irodalmából nem ismerek példát, ezért a statisztikai módszer alkalmazását célszerű megindokolni: a fenti — és jó néhány hasonló, létező — példa alapján akár arra következtetésre is juthatnánk, hogy nem érdemes a helyneveket használni a településtörténeti vizsgálatok során, hiszen egy-egy helynevet bármilyen nyelvű nép használhatott. Az egyes adatok elkülönített elemzésére ez igaz is. Teljes névrendszerekre megállapított statisztikai mutatók alapján viszont egyes következtetések (vagy következtetéstípusok) igazságértékét valószínűsíthetjük, másokénál pedig jelezhetjük, milyen hibaszázalékkal dolgozunk. Konkrétan: ha a fenti példa típusa (azaz olyan helynevek, amelyek etimológiájából, névformájából nyelvészeti eszközökkel tévesen következtetnénk a névhasználóra), minden második névadatra igaz lenne, azt mondhatnánk, hogy kb. 50% esélyünk van arra, hogy egy-egy vidék helynevei alapján „eltaláljuk” a névhasználók nyelvi hovatartozását.³ Ha viszont száz adatból csak egy tűnik ilyennek, akkor ettől a jelentégtől szinte el is tekinthetünk, hiszen mindössze egy százalék az esélyünk arra, hogy csupa olyan adatot használunk forrásként, amelyek „félrevezetik” a kutatót.

3. A következőkben a rendszer számos statisztikai jellemzője közül a többnevűség néhány kérdését vizsgálom. Az elemzés korpuszául a „Baranya megye földrajzi nevei” című névtárnak a Sásdi járás adatait közlő fejezete szolgált. A névadatok és denotátum, illetve az egy denotátumra utaló névadatok közötti viszony paraméterei közül első lépésben a névadatok és denotátumok számát, az egyes településeken használt nyelvek számát és a denotátumok típusát jellemző értékeket, illetve ezek összefüggéseit elemzem.

A mai Magyarország délnyugati részén fekvő Baranya megyének az elmúlt évszázadokban folyamatosan háromnyelvű lakossága volt. A 17. század előtt, a török hódoltság előtti és alatti időszakban a népességet jórészt magyarok és délszlávok alkották, a harcok okozta elnéptelenedés után pedig német telepések és több hullámban érkező délszláv csoportok kerültek az üres vagy részben üres területekre. A 20. század fő változása a fokozatos elmagyarosodás, illetve — a második világháborút követően — a német lakosság jelentős részének kitelepítése volt. Az általam vizsgált Sásdi járásra a névgyűjtés idején, az 1970-es években a magyar lakosság dominanciája jellemző, de a falvak több mint fele még

---

³ A dolgozatomban nem teszek különbséget nyelvi és etnikai hovatartozás között.

német–magyar kétnyelvű. Az egykori délszláv lakosság a járás egészét tekintve szinte teljesen beolvadt, nyomait a terület helynévkincse is csak halványan őrzi.

Baranya megye Sásdi járásában a gyűjtők 61 településen 7 945 denotátum 12 575 adatát jegyezték fel. Ebből az összes névadatot tartalmazó korpuszból azonban célszerű kiszűrni azokat, amelyek csak hangtani tulajdonságaiban térnek el egymástól, morfológiai vagy lexikális különbséget tehát nem mutatnak. Az adattár ilyen jellegű leszűkítése két okból is indokoltnak látszik: egyrészt az újabb történeti helynévtárak is azt az elvet követik a szócikkek kialakításakor, hogy egy címszó alá az azonos morfológiai struktúrájú névadatok kerülnek, függetlenül a hangtani vonatkozású eltérésektől; a mai nevek vizsgálatának pedig épp az a célja, hogy az újabb névrendszerek bizonyos statisztikai értékei összehetők legyenek a régebbi korok névrendszereinek adataival. Másrészt feltűnő különbséget tapasztalunk a hangtani variánsok számában, arányaiban, ha azokat településenként mérjük (például Abaliget 225 adatából csupán egy tekinthető hangtani alakváltozatnak, Alsómocsoládon 512 adatból 45, míg Ágon 297 adatból 40 a variánsok száma). Ennek oka bizonyára nem abban keresendő, hogy egyes falvakban kevésbé jellemzőek az ejtési változatok, mint máshol, hanem inkább abban, hogy az adatok gyűjtői (az összehangolt munka ellenére is) nem teljesen azonos gyakorlatot folytattak a feljegyzés, illetve az adatok szelektálása során.

A 12 575 adatot tartalmazó adattárból 704 hangtani variánsnak⁴ ítélt elemet (tehát 6%-ot) zártam ki. Az így kialakult névrendszer az alábbi számokkal jellemezhető:

3.1. Az összes névadatot vizsgálva legnagyobb csoportot azok a denotátumok alkotják, amelyek csak egy nevet viselnek (5 044 denotátum, 64%). Más megközelítésben ez a szám úgy értelmezhető, hogy a vizsgált névrendszerben tíz adatból közel négy többnevű. Ezt az értéket érdemes régi névrendszerek azonos mutatójával összehasonlítani: a korai ómagyar kori Abaúj vármegyében (igaz, nem néhány év, hanem a magyar írásbeliség kezdetétől a 14. század második feléig minden fennmaradt adatot vizsgálva) a két- és többnevű denotátumok aránya

---

⁴ A fővariánsnak (tehát a korpuszban maradó elemnek) a kiválasztása természetesen csak önkényes lehet: a *Bakóca* ~ *Bakolca*, *Kasté* ~ *Kastéj* párok tagjai között nyelvhasználati szempontból nem állapíthatunk meg releváns különbséget. Nincs ugyanis olyan fogódzó, ami alapján az egyes névadatok egymáshoz viszonyított státuszát (presztízsét) meg lehetne ítélni: a BMFN. nem közöl gyakorisági mutatókat, és ha van is köznyelvi a kérdéses adatok között, annak a használati értéke a névhasználói közösség számára nem feltétlenül magasabb, mint a többi (nyelvjárási) alaké. Emellett a statisztikai elemzések, illetve morfológiai alapú névrendszertani vizsgálatok szempontjából is irreleváns, hogy milyen hangszerkezetű változatot hagyunk el és tartunk meg a korpuszban.

alig haladja meg a 10%-ot (10,6%; kb. 520 denotátumból 55;⁵ az adatok forrása: TÓTH V. 2001b). Ha figyelembe vesszük, hogy az Árpád-korban a TÓTH VALÉRIA által vizsgált névrendszer épp kialakulóban volt, emellett a gyakori birtokosváltásoknak és a mainál jóval élénkebb lakosságmozgásnak is nyomot kellett hagynia a névrendszeren, aligha képzelhető el, hogy a mai helynévkincsre majdnem négyszer jellemzőbb a többnevűség, mint a honfoglalás utánira. Ezekben az arányszámokban sokkal inkább annak a régen hangoztatott, de számadatokkal eddig alá nem támasztott feltételezésnek az igazolását kell látnunk, miszerint a régiségben is jellemző lehetett a többnevűség, de az oklevelek megalkotásakor az azonos jelentésű nevek közül az írrok általában csak egyet választott. Ezeknek a szórványoknak ugyanis a főként jogi céllal megfogalmazott iratokban csak a denotátumok pontos azonosítása volt a szerepe, ebben a funkciójukban pedig a variánsok felsorolása további segítséget általában nem nyújtott. (Kivételeket főleg akkor találunk a régi iratokban, ha egy-egy helynek a neve megváltozik: ekkor — valószínűleg szintén a biztos azonosítás érdekében — a korábbi és az új név együtt, egymás mellett szerepel a szövegben, pl. 1209: *Uj-Kochma, que nunc Ujfalu vocatur*, Cs. 1: 314; *Herdegenshorr, que nunc Peklen vocatur*, Cs. 1: 296.)

A többnevű denotátumok tovább csoportosíthatók abból a szempontból, hogy az adott hely hány nevet visel. Kétnevű a denotátumok 28%-a (2 197 hely), ezek szinte pontosan fele-fele arányban azonos, illetve különböző nyelvű névhasználói csoportokhoz köthető névpárok. Három neve van a helyek 6%-ának (496 hely), ezek között azonban majdnem kétszer annyi az eltérő nyelvű névcsoport (320 hely), mint az azonos nyelvű, tehát szinonim (176 hely). Ha több neve van egy denotátumnak, mindig valószínűbb, hogy a neveit két különböző nyelvű névhasználói csoport használja: a négynevűek között az arány kb. négyszeres (32 és 114), az ötnevűek között kb. háromszoros (9 és 28), a hatnevűek között kétszeres (6 és 13). A hatnál több nevet viselő denotátumok rendkívül ritkák: egy vagy két esetben fordul elő hét-, nyolc-, kilenc-, tíz- és tizenkétnevű hely (vagy folyóvíz) a korpuszban, ezek között azonban csupán egy olyan van (kilencnevű), amelyiknek valamennyi nevét ugyanattól a nyelvhasználó közösségtől gyűjtötték.

Az azonos jelentésű nevek csoportjában kb. 140 olyan névadat van, amelyek névadója és névhasználója nem egyezik, tehát átvétellel jöttek létre,⁶ pl. m. *Ma-*

⁵ A denotátumok száma azért hozzávetőleges, mert egyes helyekről a rendelkezésre álló adatok, ismeretek alapján nem dönthető el, hogy azonosak voltak-e (vö. pl. TÓTH V. 2001b: 45, 76).

⁶ Etimológiai kérdésekkel a vizsgálat során nem foglalkoztam, e szám hozzávetőlegességét egy megjegyzés erejéig mégis érdemes magyarázni: a névadók nyelvi hovatartozásának meghatározását többek között a jövevényszavak és jövevénynevek elkülönítési problémái nehezítik (vö. Póczos 2007).

raszt,⁷ n. Jánosi, Föödal (ebben a számban nincsenek benne a szláv eredetű helynevek, mivel a német–magyar kétnyelvűség szempontjából ez az egyébként is kis elemszámú csoport nem játszik szerepet). Az összes névnek ez a típus alig több mint egy százalékát, az azonos jelentésű nevek összességének pedig két százalékát teszi ki, egy jellemzőjük miatt mégis figyelemre méltóak: kevés kivétellel olyan névpárok, azonos jelentésű névcsoportok tagjai, amelyek különböző nyelvű névhasználókhoz köthetők. Ez a tény, valamint a fenti arányszámok a régiségre vonatkozóan is egy óvatos feltételezésre adhatnak lehetőséget: láthattuk, hogy több azonos jelentésű névforma együttes említésének általában oka van (például névváltozás), ezen okok közé talán érdemes felvenni azt is, hogy az adott denotátumot két (vagy több) különböző közösség több néven ismeri, még akkor is, ha ezek a nevek ugyanabból a nyelvből származnak.

3.2. Az általános arányszámok egyes pontokon más megoszlást mutatnak, ha a korpuszt néhány egyszerű szempont alapján csoportosítjuk, és a fenti méréseket az új kategóriákon külön-külön is elvégezzük.

Az egyik felosztási szempont az egyes településeken használt nyelvek száma. A Sásdi járásban ez alapján a nevek két csoportba oszthatók: egynyelvű és kétnyelvű közösségekben feljegyzett nevekre.

Az egynyelvű településeken ismert 3 764 denotátumnak 5 134 nevét gyűjtötték össze. A névtárban szereplő helyek 77%-ának egy neve van. A többnevűek megoszlása a következőképpen alakul: 18% visel két nevet (681), 4% három nevet (133), az ennél több nevet viselő denotátumok aránya lényegesen alacsonyabb (csupán 21 négynevű, hét ötnevű, hat hatnevű és egy nyolcnevű hely van ebben a kategóriában).

A kétnyelvű településeken érthető módon lényegesen ritkább az egynevűség: a 4 184 denotátumnak alig több mint felét (2 129) jellemzi. A többnevűség gyakorisága a kétnyelvűségből adódik: a többnevű denotátumok mintegy háromnegyedének (77%-ának) nevei eltérő nyelvű névhasználóktól származnak. Feltűnő emellett, hogy az azonos nyelvű párok, csoportok (tehát szinonimák) aránya alacsonyabbnak tűnik a kétnyelvű településeken, mint az egynyelvűeken: két szinonim neve van a helyek 10%-ának (szemben az egynyelvű településen tapasztalt 13%-kal), három szinonim nevet pedig a denotátumok 1%-a visel (az egynyelvű névrendszerekben ez a hányad — mint láttuk — 2,5% volt). Az ennél több nevet viselő nevek elhanyagolható arányban képviseltetik magukat (0,2% alatt). Az azonos jelentésű, azonos nyelvű névhasználókhoz kötött nevek aránybeli eltéré-

---

⁷ A BMFN. az adatokat nyelvjárási formában közli, a német adatok mellett megadja a köznyelvi formát is. Mivel a dolgozat szempontjából általában nincs jelentősége a nyelvjárási sajátosságoknak, a példákat a továbbiakban köznyelvi formában adom meg, a nyelvjárási alakot csak akkor közlöm, ha a név hangtani szerkezete is releváns a többnevűség egy-egy jelenségének (például az átvételeknek) a leírásában.

sének bizonyára az az oka, hogy a település, illetve a település környékének objektumait mindkét ott élő közösség saját nyelvén nevezi meg. (Épp ezért inkább a csak egy nyelven megnevezett helyek aránya látszik magasnak, ez a szám ugyanis úgy értelmezendő, hogy a kétnyelvű falvak egyes helyeinek egyik közösség nem ad nevet, sőt a BMFN. alapján úgy tűnik, nem is használja a másik közösség nevét, neveit sem. Ez viszont elvileg azt jelenti, hogy az adott objektumot a közösség nem értelmezi olyan „hely”-ként, amelyet önálló névvel kellene megneveznie.)

A kétnyelvű településeknek azok az abszolút számai, amelyek a különböző nyelvű közösségekhez köthetők, és az azonos denotátumra utaló neveket jellemzik, értelemszerűen megegyeznek a 3.1. pontban bemutatott számokkal, arányszámai viszont magasabbak (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. Az egy- és kétnyelvű települések arányszámai.

%	egynevű	kétnevű	háromnevű	négynevű	öt- vagy többnevű
teljes adattár	64	28	6	2	0
egynyelvű településeken	77	18	4	1	0
kétnyelvűek településeken	51	36	9	3	1

3.3. A teljes névállomány egy másik lehetséges tagolása a denotátum típusa alapján történhet. Dolgozatomban elnagyolt felosztás alapján vizsgálok a korpuszt: a három nagy csoportot a településnevek, a külterületi nevek és a belterületi nevek alkotják.

A települések neveit az alábbi számokkal jellemezhetjük: a 61 denotátum csaknem fele egynevű (26 település, 43%), két neve van további 43%-nak (26), a többi település három-, négy-, illetve ötnevű. Mindez ellentmondani látszik annak a tézisnek, miszerint a települések nevei a névrendszer állandó (vagy legalábbis a mikroneveknél lényegesen stabilabb) részét alkotják. Ugyanakkor az azonos jelentésű településneveket jobban megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a többnevűség részben az átvétel okozta fonetikai asszimilációból adódik,⁸ másrészt pedig a jelzős és jelző nélküli nem hivatalos változatok (azaz hosszú–rövid párok) okozta különbségekből következik. Csak fonetikai jegyekben térnek el például a m. *Tófü* ~ n. *Tofi*, m. *Köblény* ~ n. *Kävling* helynevek, hosszú–rövid

⁸ A különböző nyelvű névhasználókhoz kapcsolódó neveket akkor sem tekintem csupán hangtani variánsoknak, ha közöttük nincs morfológiai eltérés, csak az átvételből adódó fonetikai különbség jellemzi őket. Tehát ezek a párok is a vizsgálat korpuszának elemei maradtak, nem kerültek ki az adattárból a BMFN. olyan elemeivel, amelyek egymásnak azonos nyelvű fonetikai variánsai.

variánsok alkotják például a *Kisvaszar ~ Vaszar, Ág ~ Nagyág* magyar névpárok. (Hasonló következtetésre jutott TÓTH VALÉRIA is a településnevek változási érzékenységének vizsgálata során, vö. 2007: 63–4.)

A belterületi nevek rendszerei a következő számokkal jellemezhetők: a BMFN. 1 590 denotátumot tárgyal, ezek összesen 2 642 nevet viselnek. A helynevek több mint fele (54%-a) egynevű. A többnevű helyeknek 32%-a visel két nevet, s ezek között kb. fele-fele arányban vannak azonos, illetve különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött adatok. A többnevűség egyéb formái a belterületi nevek körében is ritkábbak: 10%-nál is kevesebb a háromnevű helyek aránya (9,4%, 149 hely, ezen a csoporton belül azonban ez eddigieknek megfelelően már alacsonyabb a tényleges szinonim neveket viselők aránya: 59 a 90 több nyelvhasználóhoz köthető azonos jelentésű névcsoporttal szemben), 3% a négynevűek hányada (46 hely, ebben viszont már csak nyolc szinonim névcsoport van), az ennél több nevet viselők aránya pedig 1% alatt van, igaz, van közöttük egy tíznevű denotátum is.

A településnevekhez és a belterületi nevekhez képest valamelyest más mutatókkal jellemezhetők a külterületi nevek. Ebbe a csoportba tartozik a legtöbb névadat: a 6 294 denotátum 9 119 nevet visel. Az előbbi kategóriákhoz képest tipikusabb az egynevűség: a helyek, vizek⁹ pontosan kétharmada (4 153) egynevű, a többnevűség egyes fajtái pedig értelemszerűen alacsonyabb arányszámokat mutatnak: 26% visel két nevet (a valódi szinonimák és a többnyelvű nevekből álló párok száma hasonló: 801 és 860), a három- és négynevűek aránya pedig a belterületi denotátumok körében tapasztalt tíz, illetve három százaléknak csupán a fele. (Legtöbb neve egy csikóstóttósi helynek van: tizenkét nevet visel, ebből négy német.) A fenti összefüggéseket a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. *A denotátumtípusok arányszámai.*

%	egynevű	kétnevű	háromnevű	négynevű	öt- vagy többnevű
településnevek	43	43	10	2	2
belterületi nevek	54	32	9	3	2
külterületi nevek	62	26	5	2	0

4. Az előzőekben egy mai kétnyelvű névrendszernek olyan statisztikai mutatóit elemeztem, amelyek a régi helynévkincsre vonatkozóan is tanulsággal szol-

⁹ A vizek egy-, illetve többnevűségét ebben a dolgozatban a névtani irodalomban szokásostól eltérő módon értelmezem: csak azokat a vízneveket tekintem azonos jelentésűnek, amelyeket egy-egy névhasználói körön (településen) belül használnak. A névhasználói közösség számára ismeretlen, máshol használt nevek a használat szempontjából úgy működnek, mintha másik denotátumot jelölnének. A korai oklevelek névadatainak vizsgálatában természetesen ezt a szempontot aligha lehetne érvényesíteni.

gálnak. A mai beszélt nyelvi névállomány számadatai érvként használhatók fel amellet, hogy a korai helynévrendszerekre is jellemző lehetett a többnevűség, a korabeli oklevelezési hagyományok viszont nem követelték meg, nem tartották szükségesnek a változatok rögzítését. Ezt az általános megjegyzést tovább árnyalhatjuk, ha a korpuszt bizonyos szempontok mentén tagoljuk. Az egy- és két-nyelvű névrendszerek mutatói szerint a két-nyelvű településeken ritkábbnak tűnik az a jelenség, hogy egy denotátum több, azonos nyelvű közösség által használt nevet visel. A denotátumtípus szerinti elemzésből a régi névállományokra is alkalmazható arányszámokat főképp az első két csoport mutatóit felhasználva nyerhetünk, hiszen a mai belterületi neveknek (tehát utca-, épület-, intézményneveknek) megfelelő helynévtípusok a régiségben nem adatolhatók. Ez a rendszerezés a településnevek és dűlőnevek stabilitására irányítja a figyelmet: a várakozásokkal szemben a külterületi nevek körében tipikusabb az egynevűség, mint a településnevek vagy belterületi nevek között. A településnevek és a külterületi nevek összehasonlításából kiemelendő az a momentum, hogy a dűlőnevek, kisebb vizek nevei az egy-nyelvű településeken szinte kivétel nélkül magyar eredetűek (csupán elhanyagolható számú szláv gyökerű helynév adatolható közöttük), a két-nyelvű településeken pedig — értelemszerűen — német és magyar származású nevek is tartalmaz az adatbázis. A településnevek diakrón szempontból kevésbé változékonyságúak: mind az egy-, mind a két-nyelvű településeken őrzik régi nevüket, ezért etimológiájuk általában magyar, ritkábban szláv, és csupán egy-egy újabb alakulású német név mutatható ki: azonban azok is mindig a magyar név mellett élnek variánsként. Egy adott időszak népességi viszonyainak megállapítására tehát a dűlőnevek eredetvizsgálata lényegesen alkalmasabbnak látszik, mint a településnevek származásából levonható következtetések.

Az elektronikus adatbázisban rögzített, csaknem 13 000 (egyenként 20 név- és denotátumtulajdonságból felépülő) rekordot tartalmazó korpusz a többnevűség számos további összefüggésének tanulmányozására is lehetőséget nyújt. Az imént bemutatottakhoz hasonló vizsgálat más szempontok alapján kategorizált névrendszeren is elvégezhető: a névadó és névhasználó, névrendszertani jegyek, mint a funkcionális-szemantikai és keletkezéstörténeti kategóriák szerinti csoportok összevetése bizonyára további kapcsolatokat is felfedhet. A pusztai statisztikai elemzés mellett azonban a szorosabb értelemben vett nyelvi viszonyok tisztázására is szükség van. Ahogy a bevezetésben előrevetítettem, ilyen vizsgálatokban nélkülözhetetlen egy olyan modell használata, amely régi és mai két- (vagy több) nyelvű rendszerek leírására alkalmas. A következőkben egy olyan egyszerű leírási keretet mutatok be, amely a különböző nyelvű közösségek által használt azonos jelentésű helynévpárok, helynévcsoportok viszonyait képes modellezni.

A magyar névtani irodalomban a szinkrón névpárok, azonos jelentésű névcsoportok belső viszonyait elemző kutatásokra alig került sor. Két-nyelvű telepü-

lések névanyagát kategorizáló kísérletek ugyan jelentek meg, főként az utóbbi évtizedekben, ezek azonban általában a két nyelv közül csak az egyiknek a névanyagát, azt is leginkább keletkezési módjuk alapján osztályozzák.

PENAVIN OLGA Észak-Bácska földrajzi neveit két fő csoportba sorolja: az egyikbe az alakilag azonos, tehát lényegében átvétellel létrejött helynévpárok kerültek („egyes nevek az egy közösséghez tartozóknál, bármilyen nyelvet beszélnek is, ugyanolyan alakban használatosak”; 1970: 94–5); a másik kategóriát a párhuzamos névalakok alkotják, ezeknek egy része „fordításnak látszik”, míg egy másik alcsoportba olyan névpárokat sorol, amelyek tagjaiban „más szempont jutott kifejezésre” (i. m. 95). Gyakorlatilag hasonló eredményre jut MOL-LAY KÁROLY is az 1686 előtti német helynevek vizsgálatában: rendszerének három típusát az átvételek, a fordítások és az önálló német névadással létrejött nevek alkotják (1970), egy későbbi tanulmányában viszont a régi német neveket elemezve egy újabb típust is felvesz: egyes magyar neveket a német névalkotó közösség értelmező összetétellel vett át (1989).

HUTTERER MIKLÓS az előbbieknél összetettebb modellt állít fel a betelepítések után létrejött német helynevek rendszerezésére. Öt fő kategóriája: új német nevek, párhuzamos nevek, fordítási nevek, hanghelyettesítéssel létrejött helynevek, illetve tudatos névadás eredményeként létrejött helynevek (ez utóbbin a nagyobb németesítési hullámok alatt keletkezett helyneveket érti). HUTTERER rendszerében a második és a harmadik kategóriához sajnálatos módon nem ad részletesebb leírást, és a példák alapján sem igazán érthető, hogy milyen kritériumok alapján különítette el az ide sorolt neveket (1970).

Két különböző terület elemzése során eltérő kategóriarendszereket állított fel GERSTNER KÁROLY. A Komárom megyei névanyagban a kettős földrajzi név terminussal jelöli az azonos jelentésű földrajzi neveket (példái között van három névadatból álló azonos jelentésű névcsoport is, ezekre külön szakszót nem használ). A kettős földrajzi neveket előbb denotátumuk típusa szerint osztályozza (településnevek, belterületi, illetve külterületi nevek), majd ezeken a csoportokon belül további alkategóriákat határoz meg a két (három) azonos jelentésű név viszonya szerint. Az egyes osztályok kialakításában a nevek kapcsolata mellett keletkezési körülményeik és az azok mögött húzódó településtörténeti jelenségek is szempontul szolgálnak. GERSTNER az így kialakuló osztályokba a névpárokat német tagjuk alapján sorolja be. A településnevek körében három alcsoportot alakít ki: a magyar név németesítésével kialakult nevek (a példák alapján ide azok kerülhettek, amelyek a névintegráció során hangtani változáson mentek át), a magyar név (részleges) fordításával, illetve átvétellel keletkezett helynevek (az utóbbi kategóriába azok kerültek, amelyek hangalakja az átvétel után sem változott). A belterületi nevek négy osztályát a régi, kitelepítés előtti német és magyar nevek, az írókról, politikusokról elnevezett utcák nevei és népi neveik, a régi épületek nevei és az új épületnevek alkotják. A külterületi nevek közül

GERSTNER csak a dúlőneveket vizsgálja: ezek egyik csoportja német–magyar névpárokból áll (e párok GERSTNER feltételezése szerint akkor jöhettek létre, ha a betelepítéskor az illető település lakott volt), a másik csoportba pedig olyan német nevek kerültek, amelyeknek nincs magyar megfelelője (GERSTNER szerint ezek keletkezésekor a betelepített németység lakatlan településre érkezett) (1981).

A Pápai járás vízneveinek vizsgálatokor részben más szempontrendszer alapján alakítja ki GERSTNER az elemzési keretét: két nagy csoportra osztja a neveket aszerint, hogy azok névpárokba rendeződnek-e, vagy csak egy nyelven történik a megnevezés, majd ezeket az osztályokat tovább bontja a nevek viszonya, illetve keletkezési módjuk alapján. A névpárokat így négy alkategóriára osztja: azonos szemléletű nevek (példái között teljes és részleges megfelelések is szerepelnek), eltérő szemléletű nevek, névkölcsönzések, illetve magyar hivatalos térképi név és német (népi) név megfelelése (1993).

A telepítések névtani hatásáról szólva KÁLMÁN BÉLA a németek által használt településneveket osztályozta. Az általa alkalmazott kategóriák: átvétel, népetimológias torzulás, rövidülés, fordítás vagy párhuzamos elnevezés, más elnevezés (1986: 50–1). BARICS ERNŐ az általam is elemzett BMFN. szláv és magyar adatait vizsgálja. A nyelvi kölcsönhatások bizonyítására az alábbi öt típust emeli ki: párhuzamos, illetve kettős nevek (példái között viszont nem névpárok szerepelnek, hanem olyan nevek, amelyek egyik névrésze végső fokon szláv, másik névrésze pedig magyar eredetű, pl. *Tapolcai-árok*, *Bordóhegy*); továbbá: magyar tő és délszláv képző kombinációja, délszláv tő és magyar képző kapcsolata, szláv név átvétele magyar fonetikai adaptációval, magyar név átvétele szláv sajátosságok érvényesítésével (1989).

HOFFMANN OTTÓ a Baranya megyei cigányság névadási szokásait vizsgálta, tapasztalatai alapján a következő kategóriákba sorolta a helynévadatokat: torzítás, fordítás, összetétel vagy körülírás, kölcsönszókkal alkotott cigány nevek (1989). A két nyelv viszonya szempontjából persze ezek közül az első két kategória releváns, a második kettő egyértelműen belső keletkezésű neveket tartalmaz.

Az alábbiakban egy olyan elemzési keretre teszek javaslatot, amely a két-nyelvű területek névanyagának együttes elemzésére alkalmas.¹⁰ A modellben csupán egyetlen szempontot érvényesítek: milyen viszonyban van, lehet a névpár két tagja egymással. A modell nem tér ki sem a névrészi funkciók meghatározására, sem pedig keletkezéstörténeti kérdésekre, bár egyes alcsoportokban (pl. az átvételként megjelölt nevek között) a keletkezésmód általában egyértelmű. Ugyanígy nem tartalmaz a modell az elsődlegességre vonatkozó információkat

---

¹⁰ Dolgozatomban német–magyar kétnyelvű névrendszert vizsgálok, de a javasolt elemzési keret általános kategóriákból épül fel, így bizonyára bármely két nyelv kontaktusával kialakult névrendszer bizonyos összefüggéseit is képes felfedni.

sem, de az egyes kategóriák részletes bemutatásakor ezt — ahol a névtípusból adódik — részletesen tárgyalom.

A kétnyelvű területek helynévpárjainak viszonyait az alábbi kategóriák segítségével jellemezhetjük.

- a) egynyelvű névpárok
  - aa) csak magyar nevek: *Hódos ~ Hódosi/föld*
  - ab) csak német nevek: *Unter/dorf ~ Gänseschwanz*
- b) nincs lexikális megfelelés az azonos jelentésű nevek között: m. *Lovas/hegy ~ n. Frei/acker*
- c) van lexikális megfelelés az azonos jelentésű nevek között
  - ca) a névpár tagjai teljesen megfelelnek egymásnak (tükörfordítás, párhuzamos nevek): m. *Malom/árok ~ n. Mühl/graben*
  - cb) a névpár tagjai részlegesen felelnek meg egymásnak (részfordítás): m. *Kerek/erdő ~ n. Garten/wald*
  - cc) a magyar névnek része a német név szemantikai megfelelője (részfordítás): m. *Menyeke/malom ~ n. Mühle*
  - cd) a német névnek része a magyar név szemantikai megfelelője (részfordítás): m. *Séd ~ n. Mühl/bach*
- d) átvételek
  - da) teljes átvétel: m. *Puposka ~ n. Pupiska*
  - db) részleges átvétel: m. *Szigeti/dűlő ~ n. Sziget*
  - dc) átvétel + kiegészülés: m. *Langetáli/dűlő ~ n. Lange/tal*
  - dd) egy névrész átvétele + egy névrész fordítása: m. *Hosszú/hegy ~ n. Hosszi/berg*

4.1. A modellt értelemszerűen csak a kétnyelvű települések névkincsének vizsgálatában alkalmazhatjuk. Ha az egyes alkategóriák arányait vizsgáljuk, az értékeket nem vetíthetjük a teljes névtárra, hiszen az egynyelvű településekre csak (aa) típusú szinonimák jellemzők, így ezek túlsúlya miatt jelentősen torzulna a többnévűségről alkotott kép. A teljes helynévi adatbázist tekintve talán egy olyan arányszám adható meg, amely a korpuszt — mint nagyobb többnyelvű terület összefüggő helynévrendszerét — ténylegesen jellemzi: az azonos és a különböző nyelvű névhasználókhöz tartozó azonos jelentésű nevek hányada az összes névadathoz viszonyítva. Mint korábban láttuk, az egykori Sásdi járásban a települések 65%-a egynyelvű. Egynyelvű névpárok, azonos jelentésű névcsoportok ugyanakkor a kétnyelvű településeken is előfordulnak, arányuk az összes denotátumon belül 16%, a többnévű jelöltek körében 45% (az eltérés az egynevű helyek nagy számából adódik). Mivel az egynyelvű nevekkel jelölt denotátumok is viselhetnek kettőnél több nevet, némiképp eltérő arányokat tapasztalunk, ha nem a denotátumok (vagyis a névpárok, névcsoportok) számát, hanem az egyes névadatokat mérjük. Azoknak a helyneveknek, amelyek csak azonos nyelvű szinonimával rendelkeznek (pl. m. *Hegy/tó ~ m. Kis/nádas*; n. *Binders/Tal ~ n.*

Kleinheinz/Tal) az összes névadathoz viszonyított aránya 23%. Ennél természetesen jóval magasabb ez a hányad, ha azokat a neveket is idesoroljuk, amelyeknek azonos nyelvű szinonimája mellett másik nyelvű megfelelője is adathozható: a teljes adattár pontosan egyharmadának van legalább egy azonos nyelvű megfelelője, tekintet nélkül az általuk jelölt denotátum további neveire.

4.2. A továbbiakban a kétnyelvű településekre jellemző többnevűségi minták arányszámait vizsgálom. Mivel a modell alapvetően két név viszonyának jellemzésére alkalmas, elsőként a névpárokat veszem számba, azaz azokat a helyneveket, amelyeknek csak egy azonos jelentésű megfelelője van. A Sásdi járás kétnyelvű településein 1 510 kétnevű denotátum található.

4.2.1. Az első csoportot az egy közösség által használt névpárok alkotják. Magyar névhasználóktól gyűjtötték a vizsgált névpárok 24%-át (aa), németektől pedig 3%-ot (ab). Ahogy a 3.2. pontban is jeleztem, a kétnyelvű településeken relatíve magasnak tekinthető az egy etnikai csoporthoz köthető nevek, névcsoportok hányada: az összes kétnyelvű településen gyűjtött adatnak ezek a nevek a 11%-át teszik ki, a kétnevűek körében pedig összesen 27%-át. Ez az arányszám azt jelzi, hogy a kétnyelvű környezetben a denotátumok hány százalékát nevezi meg csak az egyik közösség, azaz nem nevezi meg a másik népcsoport. Tekintve, hogy a helyek névtelensége általában azt jelzi, hogy az adott közösség a helynévvel meg nem nevezett objektumot nem értelmezi helyként, az (aa) és (ab) típus fenti arányszámai — bármelyiket vegyük is figyelembe — irreálisan magasnak látszanak. Két szoros kapcsolatban élő közösség esetében a magyarázat aligha lehet az, hogy az egyik etnikai csoport mást tekint helynek, mint a másik; az okok sokkal inkább az adatok gyűjtésében, lejegyzésében keresendők.

4.2.2. A kétnyelvű névpárok közül a modellben elsőként azokat tárgyalom, amelyek tagjai között semmilyen fokú lexikai egyezés sincs (b), pl. m. *Halastó* ~ n. *Erlen/Wiesen*, m. *Réce/pusztá* ~ n. *Kuh/Graben*. Ebbe a kategóriába tartozik a legkevesebb elem, a névpárok mindössze 5%-a került ide. A típus ritkasága két tekintetben is nagy jelentőséggel bír a régi helynevek rendszerének szempontjából. Egyrészt azoknak az azonos jelentésű neveknek a kronológiai viszonyait állítja új megvilágításba, amelyek között nincs lexikális egyezés, mert ha a mai, szinkrón névadatok között ennyire ritka ez a típus, akkor kicsi a valószínűsége, hogy a régi oklevelekben említett azonos denotátumra utaló (b) típusú névpárok egy időben léteztek volna (kizárni természetesen nem lehet, de a fenti arányszám mindenképp ellene szól).

A (b) típusú nevek ritkaságának másik, régi nevekre vonatkozó következménye a nevek keletkezésével kapcsolatos: ha ennyire szórványosan fordul csak elő a kétnyelvű vidékeken ez a névpárfajta, kétséges, hogy az azonos denotátumot jelölő nevek egymástól függetlenül jönnének létre, hiszen a jelölt számos tulajdonságából (pl. méret, tulajdonos, szín, anyag, helyzet stb.) csak az esetek na-

gyon kis hányadában választanak a névadói csoportok teljesen eltérő vonást a névalkotás motivációjául. A névpárok lexikális eltérése inkább azzal magyarázható, hogy a meglévő nevek hatással vannak egymásra, és a már meglévő nevek szolgálnak elsődleges motivációul a másik nyelven történő névadás számára, a legkézenfekvőbb névadási mód pedig a fordítás. (Ez a megállapítás persze főként a kétrészes nevekre lehet igaz, olyanokra, amelyek egyik névrésze a denotátum valamely sajátosságára utal. Az egyrészes, pusztá fajtajelölő közszóból álló nevek — leginkább építmények, intézmények nevei, mint a m. *Iskola* ~ n. *Schule*, m. *Tempom* ~ n. *Kirche*, m. *Malom* ~ n. *Mühle*, amelyek egyébként is a tulajdonnév és a köznév széles határsávján állnak — bizonyára egymástól függetlenül is létrejöhetnek.) Vö. még 4.2.3.

A (b) csoport elemei között van néhány névpár, amelyek tagjai között ugyan nincs lexikális megfelelés, mégis valamilyen szemantikai kapocs felfedezhető, pl. m. *Vad/kert* ~ n. *Saustall/Wiesen*, m. *Kövesdi/erdő* ~ n. *Stein/Berg*. Ezek az adatok a független névadással kapcsolatos elképzeléseket még tovább gyengítik.

4.2.3. A névpárok csaknem felét (48%-át) a (ca) típusú nevek adják, e névpárok tagjai egymás lexikai megfelelői, pl. m. *Mocsári/rétek* ~ n. *Morast/Wiesen*, m. *Hosszú/rétek* ~ n. *Lange/Wiesen*, m. *Völgyes/földek* ~ n. *Tal/Äcker*. KNEIEZSA és elméletének követői ezeket a neveket párhuzamos helynevekként tartják számon.

A párhuzamos helynévadás elmélete KNEIEZSA ISTVÁN munkássága nyomán terjedt el a magyar névkutatásban. A KNEIEZSA-elmélet értelmében azok a névpárok tekinthetők párhuzamos neveknek, amelyek ugyanarra a denotátumra vonatkoznak, különböző nyelvekből származnak, és egymásnak „értelmileg megfelelnek” (1944: 3), vagyis névrészeik azonos szemantikai tartalommal bírnak. Ezeket a névpárokat KNEIEZSA az etnikai kutatások egyik lényeges forrásának tartja: véleménye szerint e nevek nem fordításai egymásnak, hanem azonos időben, egymástól függetlenül keletkezettek, ennek megfelelően akkor is utalnak két népcsoport korábbi együttélésére, ha folyamatosan csak a névpár egyik tagja adatolható. A párhuzamos helynévadás elmélete talán az egyik leggyakrabban hivatkozott tétellé vált a vegyes lakosságú területeket vizsgáló tanulmányokban, gyakorlatilag ebben az értelemben használja a fogalmat a későbbi generációkban is többek között SZABÓ T. ÁDÁM (1984, 1986), REUTER CAMILLO (1989), KIRÁLY PÉTER (2001). KRISTÓ a fogalmat tágabban értelmezi: egy-egy település különböző közösségtől származó neveit érti rajta (2001: 282). HOFFMANN ISTVÁN a 20. század második felének helynévkutatását áttekintő monográfiájában jelzi, hogy a hagyományos, KNEIEZSA ISTVÁN-i értelemben vett párhuzamos-névadás fogalma felbomlóban van: „E jelenségek általában igen nehezen különíthetők el — elméleti törekvést ennek tisztázására a magyar szakirodalomban nem is igen tapasztaltunk —, csupán az állapítható meg, hogy a nyelvek közötti névmegfelelések magyarázatában egyre gyakrabban tűnik fel a fordítás lehetőségére

való utalás” (HOFFMANN 2003: 168). Ezt a szemléleti váltást tapasztaljuk GERSTNER munkáiban is, aki egy ízben arra a megállapításra jut, hogy biztosat legfeljebb csak alapos településtörténeti vizsgálatok után lehetne mondani a fordítás és a független névadás ügyében (1993: 127), továbbá TÖRÖK TAMÁS történeti térképek szláv neveit elemző munkájában: ezek között számos olyan példát talál, amelyeket tükör-, illetve részfordításként értékel. Az előbbieket kapcsán felveti, hogy közöttük némelyik talán párhuzamos név is lehet, de a probléma megoldásához forrásai nem nyújtanak kellő támpontot (2002: 36–41). Egyes kutatók a kétnyelvű területek névkinccsének rendszerezésében a párhuzamos névadás és a fordítás kategóriáját is felveszik: HUTTERER például külön osztályokként (1970), KÁLMÁN BÉLA pedig ugyanannak a kategóriának a megjelölésében („fordítás vagy párhuzamos név”; 1986: 51), a két fogalom elkülönítéséhez azonban tanulmányaikban sem definícióval, sem szempontokkal nem szolgálnak. Több vizsgálatban ez a terminológiai kérdés (és a mögötte álló KNEZSA-elmélet) fel sem merül, hanem a lexikális egyezést mutató névpárokat egyértelműen fordításként kezelik (pl. PAPP Gy. 1981: 103, továbbá KISS LAJOS számos helynév megítélésében, pl. 1996, 1997).

Az azonos funkcionális-szemantikai szerkezetű névpárok keletkezésének kérdése, azaz a fordítás és az egymástól független névadás lehetősége a külföldi névtani irodalomban is visszatérő probléma. ANDERSSON a német terminussal szemantikailag kötött névpárként („semantisch verbundene Namenpaare”) ismert kategóriával kapcsolatban megjegyzi, hogy a névkeletkezés direkt módon csak ritkán állapítható meg. Ilyen kivételes esetet képviselnek például a téves fordítások, melyeknek fordításjellegéhez nem férhet kétség. ŠRÁMEK azon téziséből kiindulva, hogy a névadók a névadási aktus során mindig a jelölt objektum több jellemzője közül választhatnak, ANDERSSON a névadó tulajdonság kiválasztását a lehetséges függetlenség megítélésében fontos szempontnak tartja: elképzelése szerint minél kevésbé feltűnő a kiválasztott jegy, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az egyik nyelvben alkották meg a nevet, a másikba pedig fordítás útján került. A kölcsönzés iránya persze még így is nehezen határozható meg, néhány speciális esetben talán a név szerkezete segíthet. Az általános, domináns, nagyon feltűnő tulajdonságról adott nevek független névadás eredményeként is létrejöhetnek (ANDERSSON 1984). WAUER szerint gyakran csak a fordítás lehetősége vethető fel: egy *Nova Ves* ~ *Neudorf* névpár esetében például nem lehet ugyanaz a megnevezési motiváció, hiszen a megnevezett település csak az egyik népcsoport számára lehetett új (1986).

Mai, kiválóan adatolható névrendszerek tanulmányozása a párhuzamos névadás elméletének megítéléséhez is fontos adalékokkal szolgálhat. A KNEZSA-elmélet cáfolataként értelmezhető a kétnyelvű névpárok rendszerének két momentuma: egyrészt az, hogy a (ca) típus a leggyakoribb névfajta, márpedig nehéz lenne igazolni, hogy a denotátum számos jellemzője közül a különböző nyelvű

névadói közösségek a névpárok csaknem felében egymástól függetlenül ugyanazt a motivációs tényezőt használják névalkotásra. Másrészt a (b) típusú, tehát lexikális kapcsolat nélküli névpárok ritkasága is azt jelzi, hogy a kétnyelvű vidékek névadásában sokkal inkább számolnunk kell a névfordítással, mint az egymástól függetlenül keletkező névpárok lehetőségével, vö. 4.2.2. (KNIEZSA elméletének főbb pontjait nemrégiben részletesen elemeztem: PÓCZOS 2008.)

A (ca) típusú nevek korántsem alkotnak olyan homogén csoportot, mint az előző kategóriákba sorolt névadatok. Az elemek között sajátos kategóriát képviselnek azok a névpárok, amelyek tagjai között ugyan teljes lexikális egyezés áll fenn, de morfológiai struktúrájukban mégis van eltérés. A legtipikusabb az egyes és többes számú formák különbsége, pl. *Hosszú/dűlő* ~ n. *Lange/Äcker*, *Bánosi/rét* ~ n. *Bánoser/Wiesen*; illetve fordítva, a magyar név többes számú formájával: m. *Vásártér/földek* ~ n. *Marktplatz/Feld*, m. *Malom/rétek* ~ n. *Mühl/Wiese*. A magyar és a német nyelv szóalkotási rendszerének eltéréseiből is adódnak elhajlások a névpárok tagjai között: nem túl gyakori ugyan, de előfordul, hogy a német kétrészes névnek a magyarban egyrészes, képzett alakulat felel meg, pl. m. *Káposztás* ~ n. *Kraut/Stück*, m. *Agárcás* ~ n. *Akazien/Wald*, m. *Kenderes* ~ n. *Hanf/Stücke*.

Viszonylag jól elkülöníthető típusokba tagozódnak azok a névpárok is, amelyek többféleképpen is besorolhatók. Valamennyiükre jellemző, hogy az egyik névrészük azonos lexéma, a másik pedig a két nyelvben egymásnak jelentésbeli megfelelője. Az egyik jellegzetes kategóriát azok a megkülönböztető előtaggal bővült nevek alkotják, amelyek alaptagja (általában magyar eredetű) helynév, pl. m. *Kis/Almás* ~ n. *Klein/Almás*, m. *Alsó/Nyáros* ~ n. *Unter/Nyáros*, illetve német eredetű alaprésszel, pl. a m. *Felső/Langvíz* ~ n. *Ober/Langwiese*. Ezek a névpárok az átvétel egyik alcsoportjába (dd) is besorolhatók, hiszen úgy is értelmezhetők, hogy az egyik névrészt lefordították. A többféle besorolású névpárok másik jellegzetes típusát az előbbinek a „fordítottja” képviseli, azaz olyan helynevek alkotják, amelyek előtagjai megegyeznek, utótagjai pedig egymás szemantikai megfelelői, pl. m. *Sársas/rét* ~ n. *Sársas/Wiese*, m. *Parlag/föld* ~ n. *Pra/Feld*. Ezek a névpárok — az előbbiekhez hasonlóan — szintén egyaránt besorolhatók a teljes lexikális egyezést mutatók (ca) és a részleges átvételt és részleges lexikális egyezést mutatók (dd) közé.

Míg az előző névtípusok azzal tűntek ki osztályukból, hogy egyszerre két kategóriába is besorolhatók, a korpusz más elemeit azért kell kiemelnünk, mert kérdéses a teljes lexikális egyezést mutató csoportba tartozásuk. Az olyan névpárok, mint a m. *Pusztá* ~ n. *Pussta*, m. *Szállás* ~ n. *Szállás* keletkezési körülményei nem ismertek, így elméletileg a modell két kategóriájába is beilleszthetők. Mai névformájuk alapján mindenképp a (ca) struktúrájú párok közé kerülhetnének, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy alapjuk — látszólag — jövevényszó, amely formáns nélkül válhatott helynévvé. Az ilyen szerkezetű

helynevek két különböző névadási minta alapján jöhetnek létre: egyrészt a két nyelvhasználói közösség külön-külön is létrehozhatja saját közsői elemekből, úgy, hogy az egyik közösség a másiktól származó jövevényszót használ fel a névalkotás során (akár tükörfordításnak, akár — KNIEZSA elméletét elfogadva — független névadás eredményének tekintjük az így létrejövő névpárt). A m. *Pusztá* ~ n. *Pussta* névpár kialakulása tehát a következőképp történhetett: m. *puszta* kn. > m. *Pusztá* hn. és n. *Pussta* kn. > n. *Pussta* hn., a modellbeli helyük ekkor tehát a (ca) kategóriában van. Másrészt viszont elméletileg éppígy lehetséges, hogy a német helynév a magyar név átvételével (tehát nem a német nyelv belső elemének jelentésváltozásával) jött létre, a névpár keletkezése tehát az alábbi folyamattal is leírható: m. *puszta* kn. > m. *Pusztá* hn. és m. *Pusztá* hn. > n. *Pussta* hn.¹¹ A névpár így viszont a teljes átvételek közé, a (da) csoportba sorolható. A két névalkotási mód elkülönítése a fenti és hozzájuk hasonló névpárok esetében általában lehetetlen, hiszen a fordítás során az adott nyelv azonos jelentésű közszavai közül épp a jövevényszó kiválasztását motiválhatja, hogy a másik nyelvben létrejött helynév a jövevényszóval nagyon hasonló hangalakú megfelelőt, a forrásszót tartalmazza, ugyanakkor az átvételt is nagyban segíti, hogy az átvett név etimológiája átlátszó, közsői alapja az átvevő nyelvben is meglévő (igaz, szintén átvett) közszót hív elő a névhasználók tudatában. A két folyamat természetesen segíti, sőt generálja egymást. Elhatárolásuk így csak elvi alapon lehetséges, az ebből adódó probléma viszont nemcsak önmagában a névtan számára vet fel kérdéseket (tudniillik, hogy milyen viszonyban is vannak egymással az ilyen jellegű névpárok tagjai, melyik tag milyen keletkezéstörténeti és funkcionális-szemantikai osztályba illeszkedik), hanem a településtörténeti és az etnikai kutatásokban is nehézséget okoz: azok a helynevek, amelyekről feltételezhetjük, hogy egyaránt létrejöhetnek mindkét névalkotási folyamattal, aligha alkalmasak messzemenő következtetések levonására. Igaz ugyan, hogy a helynevek közsői alapjából is következtethetünk valamiféle nyelvi érintkezésre, ha az nyilvánvalóan jövevényszó, ennek a nyelvi kontaktusnak azonban sem az idejét, sem a helyét nem állapíthatjuk meg olyan biztonsággal, mint az átvett

¹¹ Ritka kivételként kétrészes nevek körében is tapasztalunk hasonló jelenséget, mert a magyarban és a németben is létrejöhetnek olyan összetett helynevek, amelyek a két alapszón kívül más formánst (képzőt vagy összekötőt, ún. fűgaelemet) nem tartalmaznak. Különleges altípust képeznek ezek között a névpárok között is a német *-feld* és a magyar *-föld* utótagú párok, pl. m. *Csárda/föld* ~ n. *Csárda/Feld*, ezek közsői alapja ugyanis valószínűleg csak véletlenül egyezik mind hangalakjában, mind jelentésében, mert a magyar *föld* főnév nem a német *Feld* szónak (illetve annak germán előzményének) átvétele (TESz.). Ettől függetlenül viszont ezek a párok is kétféleképpen elemezhetők, és a fenti példákhoz hasonlóan a (ca) és (da) kategóriákba is besorolhatók. (A németes hangalak — *Csárdaföld* — ellenére is némelyest valószínűbbnek látszik itt az átvétel lehetősége, a magyar *-föld* utótagú helynevek német megfelelője ugyanis általában *-stück* vagy *-acker* utótagú helynév. A fonetikai formát persze mindenképpen a német *Feld* főnév beleértése alakíthatta.)

helynevek alapján, főként azok helyhez kötöttsége miatt. (A jövevénynevek és jövevénytörzsek kapcsolatát korábban bővebben elemeztem: PÓCZOS 2007.)

A (ca) típusú helynévpárok (a fent kifejtett anomáliák mellett) mindenekelőtt nagy arányuk miatt figyelemre méltóak: mint láttuk, a korpusz névpárjainak csaknem fele ilyen viszonyt mutat, ez pedig azt sejteti, hogy kétnyelvű területeken a többnevűségnek bizonyára ez lehet az egyik legjellemzőbb típusa, a régiségből viszont ez a kapcsolattípus alig mutatható ki. Szem előtt tartva azt a szociolingvisztikából ismert elméletet, hogy nincs okunk feltételezni, hogy a ma működő főbb nyelvi tendenciák a régiségben másként működtek volna, ez a szembeszökő különbség kétféleképpen magyarázható: vagy a korabeli oklevelezési hagyomány valamilyen okból egyáltalán nem követelte meg (sőt akár nem tette lehetővé) a lexikális egyezést mutató névpárok rögzítését, vagy az oklevéladatok rögzítésének idején a Kárpát-medencében nem volt kétnyelvűség.

4.2.4. A lexikális egyezés nélküli névpárokkal azonos az aránya annak a típusnak, amelyek részleges egyezést mutatnak (cb), pl. m. *Nagy/rét* ~ n. *Untere/Wiese*, m. *Vargai/árok* ~ n. *Linsen/Graben*, m. *Pap/hegy* ~ n. *Schnee/Berg*. A kategória alacsony elemszáma bizonyára ugyanazokkal a tényezőkkel magyarázható, mint a (b) típusú nevek ritkasága: a kétnyelvű területeken a tapasztalatok alapján nem jellemző, hogy a denotátum számos tulajdonsága közül a névadók ne ugyanazt választanák a névadás motivációjául, vagyis a két névadó közösség általában bizonyára nem egymástól függetlenül ad nevet. Az ide tartozó nevek értelem szerűen mind kétrészesek, az azonos jelentésű névrészüket a fajtajelölő köznevet tartalmazó utótag, előtagjaik pedig a denotátum különböző tulajdonságára utalnak. Mivel az összetett helynevek kialakulásának legtermészetesebb módja, hogy utótagjuk a jelölt hely típusát megnevező földrajzi köznévet, a (cb) csoport helynévpárjairól inkább valószínűsíthetjük, hogy egymástól függetlenül jöttek létre tagjaik, mintsem hogy a nevek egyik felét (konzekvensen az utótagot) lefordították, a másikat pedig más motiváció alapján újraalkották volna.

A (cb) kategória az elsőként megismertekhez hasonlóan meglehetősen homogénnek tűnik, alkategóriákra nem bontható. Mindössze néhány olyan (tipikusnak nem is igen mondható) névpár emelhető ki, amelyek idesorolása kérdéses. A névállományban vannak például olyan helynévpárok, amelyek utótagjai egymásnak másik nyelvű megfelelői, előtagjaik között pedig nincs ugyan lexikális egyezés, a szemantikai kapcsolat mégis felismerhető, pl. m. *Örzse/hegy* ~ n. *Frauen/Berg*, m. *Idamajori/út* ~ n. *Pusstaer/Weg*. Szintén ritka, csupán néhány névpárra jellemző, hogy nem az utótagok, hanem az előtagok felelnek meg egymásnak, pl. m. *Homokos/domb* ~ n. *Sand/grube*, m. *Cigány/lakás* ~ n. *Zigeuner/Stückl*, m. *Alsó/falu* ~ n. *Untere/Ecke*. A névrészek felcserélését (és ezzel a névrészi funkciók eltérését) tapasztaljuk a m. *Szódó/tető* ~ n. *Gleich/Szódó* névpár tagjai között.

4.2.5. Az előbbinél is ritkábban fordul elő, hogy a névpár egy egyrészes és egy kétrészes névből áll, és az egyrészes név megegyezik a másik helynév egyik részével (általában az utótagjával). Az ilyen struktúrájú, egyrészes német neveket tartalmazó helynévpárok, azaz a (cc) típus aránya az összes névpáron belül 2%; ez a csoport a modellen belül úgy értelmezhető, hogy a német név megfelelője része a magyar névnek, pl. m. *Anna/malom* ~ n. *Mühle*, m. *Szent/kút* ~ n. *Brünnlein*. A kategóriába jellemzően olyan névpárok kerülnek, amelyekben a magyar név utótagja és a német név azonos közsói jelentésű földrajzi köznévv, ritkábban viszont az előtag felel meg az egyrészes névnek, pl. m. *Könyök/dűlő* ~ n. *Ellenbogen*, m. *Macskafej/dűlő* ~ n. *Katzenkopf*. Szintén ritka, hogy a német név is kétrészes, és e kétrészes név fordítása együttesen alkotja a magyar név egyik névrészét, pl. m. *Iskolai/nagyhíd* ~ n. *Grosse/Brücke*, m. *Hosszú/szabadföldek* ~ n. *Frei/Acker*. Különleges és kivételes alcsoportját alkotják e kategóriának azok a névpárok, amelyek a névelemek (tehát a helyneveket felépítő, névrészi funkcióval nem rendelkező lexémák) keveredését és hiányát mutatják, pl. m. *Hideghegy/alja* ~ n. *Untere/Kalte*, m. *Hábhegyi/szőlő* ~ n. *Wein/berg*.

A (cc) típusnak lényegében véve fordítottja a (cd), vagyis azok a párok, amelyek magyar eleme egyrészes, és ennek a névrésznek a közsói jelentése megegyezik a kétrészes német név egyik névrészének közsói alapjával. Ennek a csoportnak az aránya azonos az előzőével: szintén 2%. Az alkategóriák is hasonlóak a fentiekhez: a magyar név általában a német név utótagjának felel meg, pl. m. *Kertek* ~ n. *Wald/garten*, m. *Falu/rét* ~ n. *Obere/Dorfwiese*, de az előtaggal való egyezés is előfordul, pl. m. *Kálvária* ~ n. *Kalvarien/Berg*, m. *Bozót* ~ n. *Hecken/Tal*. Kétrészes magyar név mutat lexikális egyezést a német név előtagjával például a m. *Új/föld* ~ n. *Neufeld/Acker* névpárban, míg a kétrészes magyar név a német név utótagjának felel meg pl. a m. *Falu/rét* ~ n. *Ober/Dorfwiese* névpár esetében. Egy (név közepén lévő) névelemben különböznek a következő névpárok: m. *Disznó/gödör* ~ n. *Saustall/graben*, m. *Sarádi/árok* ~ n. *Sarader/Mühlgraben*.

Kérdéses, hogy esetleg ebbe a csoportba kerülhet-e egy a tükörfordítások között már bemutatott névpárcsoport: az, amelyiknek a magyar elemei egyrészes képzett közsók, német megfelelőik pedig kétrészesek, s előtagjuk szemantikai egyezést mutat a magyar név alapszavával, utótagjuk pedig földrajzi köznévv, pl. m. *Káposztás* ~ n. *Kraut/Feld*, m. *Kenderes* ~ m. *Hanf/Stücke*. Ha ezeket a neveket úgy értelmezzük, hogy a magyar név képzővel fejezi ki ugyanazt a funkciót, amit a német név összetételi utótaggal, akkor e helynévpárok helye a (ca) kategóriában van. (Ezek a bizonytalan idesorolású nevek nincsenek benne a 2%-os hányadban, mert a (ca) típusú nevek csoportjában már figyelembe vettem őket, és torzulan az arányok, ha ugyanazok a párok két helyen is szerepelnének. A tükörfordítások közé sorolásuk természetesen éppolyan önkényes, mint ha ide, a (cd) csoportba kerültek volna egyértelműen.) Fordított esetre, azaz német képző

és magyar névrész megfelelésére mindössze egyetlen példát tartalmaz az adatbázis, és ott is a magyar előtag hozható kapcsolatba a német formánssal: m. *Kis/part* ~ n. *Berglein*.

A (cc) és (cd) típusú névpárok tagjai véleményem szerint mindenképp részfordításként értelmezhetők, ha a kétrészes név előtagja tartalmazza az egyrészes név lexikai megfelelőjét (pl. m. *Harangkúti/rétek* ~ n. *Glocken/brunnen*, m. *Róka/gödör* ~ m. *Fuchsloch/akcer*). Ha az egyrészes név községi alaptagjának jelentése az utótagéval egyezik (ez a típus valamivel gyakoribb), akkor hasonlóképpen értékelhető viszonyuk, mint a (cb) típus esetében: mivel egy-egy objektumot mindig legkézenfekvőbb a fajtáját jelölő közséval vagy egy ilyen közső és egy tulajdonságjelölő előtag összekapcsolásával megnevezni, a független névadás éppúgy elképzelhető, mint az, hogy egy már létező, másik nyelvű helynév indukálta az új helynév keletkezését. (Mivel a helynévtár adatai alapján nem dönthető el, hogy a névpár melyik tagja volt az elsődleges, ez utóbbi esetben két keletkezési módot is fel lehet tételezni: egyrészt a részfordítás, másrészt a teljes fordítás és utólagos kiegészülés lehetőségét.)

4.2.6. Az átvételek legáltalánosabb típusát a teljes átvételek alkotják, az összes névpár mintegy 9%-a tartozik ide, A csoport névpárjainak mintegy kétharmada magyar alapú átvétel, pl. m. *Tó/fű* ~ n. *Tofi*, m. *Szunyog/vár* ~ n. *Szunyogvár*, m. *Vad/kert* ~ n. *Vadkert*, és kb. az egyhatodikban német nevet vettek át magyar névhasználók, pl. m. *Svájcerhóf* ~ n. *Schweizer/Hof*, m. *Rózenberg* ~ n. *Rosen/Berg*, m. *Maraszt* ~ n. *Morast*. Csaknem a német átvételekkel megegyező a hányada a szerbhorvát¹² eredetű németek és magyarok által is használt névpároknak, pl. m. *Lóka* ~ n. *Luka*, m. *Gerebice* ~ n. *Kerpic*. Hogy ezekben az esetekben az egykori délszláv lakosságtól párhuzamosan vették-e át a neveket a németek és a magyarok, vagy előbb az egyik közösség vette-e át, és adta tovább a másiknak, ma már kideríthetetlen. Ez a csoport mégis (vagy épp ezért) nagyon fontos tanulsággal szolgál a régi nevek tanulmányozásához: ha minden tizedik névpár átvétellel jött létre, akkor egyáltalán nem elhanyagolható azoknak a neveknek a száma, amelyeket pusztán az etimológiájuk alapján nem a névtárban rögzített névhasználói csoporthoz kötnénk: a fenti *Vadkert* és *Szunyogvár* nevek közül például csak magyar, a *Morast* és *Rosenberg* helynevekből pedig csak német lakosságra következtetnénk, ha csupán az eredetet tartanánk szem előtt. A délszláv eredetű nevek alapján ezzel a módszerrel ráadásul olyan etnikumot is feltételeznénk erre a vidékre, amelyik a vizsgált korszakra teljesen eltűnik, a helynevek csak egy valamikor itt élt nép nyomát őrzik. (Szerbhorvát lakosságtól felvett nevet a 61 településből mindössze Nagyhajmáson rögzítettek.)

---

¹² Bár nyelvi, nyelvpolitikai szempontból nem helytálló a megjelölés, a könnyebb azonosítás érdekében a BMFN. rövidítését átvéve a vizsgált terület egykori délszláv lakosságát *szerbhorvát*-ként említem.

A tükörfordítások (ca típus) bizonytalan besorolású helynevei között szó volt egy olyan névcsoportról, amelynek egyes elemei esetleg ide, az átvételek közé is kerülhetnek: a m. *Puszt*a ~ n. *Pussta*, m. *Szállás* ~ n. *Szállás* helynévpárok fordítással (melynek a közsói alapja a német névben magyar jövevényszó) és átvétellel egyaránt létrejöhetnek. Ennek az alcsoportnak különleges esetei a m. *Csárda/föld* ~ n. *Csárda/feld*, illetve az ehhez hasonló szerkezetű névpárok, melyek az utótagok bizonyára véletlen egybeesésével jöttek létre. A teljes átvétel kevésbé valószínű, bár mindkét keletkezéstípust motiválhatta a már létező név átlátszó etimológiája és a későbbi névformát létrehozó közösség nyelvében meglévő, azonos jelentésű és fonológiailag szinte azonos közsavak asszociációs kapcsolódási lehetősége.

4.2.7. Az átvételek egyéb típusai a teljes átvételeknél lényegesen ritkábbak. Részleges átvételt (db) mindössze hat névpár mutat, és ezeknek is kérdéses az idesorolása. A m. *Alsó/Kápás* ~ n. *Kápás*, m. *Köveskúti/szőlő* ~ n. *Kiveskút* névpárok német tagja keletkezhetett egyrészt részleges átvétellel (ha kétnyelvű közösségről feltételezzük, hogy a névalkotók a másik nyelvet legalább passzív szinten ismerik, akkor érthető az is, hogy miért bonthatják fel a morfológiai határon az átvett nevet), másrészt viszont legalább ilyen valószínű, hogy az átvételek alapja nem a ma kimutatható kétrészes magyar név, hanem annak egy korábbi vagy a BMFN.-ben nem adatolt változata (a fenti példákban tehát m. *Kápás*, m. *Köves/kút*), amelyek teljes átvételével jött létre a ma is létező német név. A névpárok között mindössze egy van, amelyiknek az átvett tagja a magyar név, de ennek idesorolása még az előbbieknél is bizonytalanabb: a m. *Hóstelok* ~ n. *Hinter den Hofstellen* névpár magyar tagjának keletkezési módját a fentiek mellett az is kérdésessé teszi, hogy a név viszonylag gyakori előfordulása, illetve a *-k* többesjellel való ellátottsága felveti, hogy az alapja talán nem egy átvett német név, hanem a vidék nyelvjárásában már közsóként is létező jövevényelem. (A BMFN. a földrajzi köznevek listájában *hosté* alakú közsót közöl; II, 954.)

4.2.8. Alig gyakoribb — éppen 1%-os arányú — az a típus is, amelynek egyik tagja a másik tag átvételével és egy saját nyelvi elem (általában fajtajelölő földrajzi közsó) létrejöttével keletkezett (dc), pl. m. *Tölgyfa* ~ n. *Tölgyfa/Acker*, m. *Irtás* ~ n. *Irtás/Feld*. Ezek között a nevek között is ritkább a német név átvétele, de néhány példát tartalmaz erre a jelenségre is az adattár, pl. m. *Petlemán/dűlő* ~ n. *Bettelmann*. Az átvett nevek egy része a kiegészülés mellett az összetételi határon képzőmorfémmával is bővül, pl. m. *Fűzfa/kút* ~ n. *Fiszfakuter/Brünnlein*, m. *Mogyorós* ~ n. *Mogyoróser/Acker*; illetve magyar névalkotásra példa: m. *Langetáli/oldal* ~ n. *Langes/Tal*.

Egy-egy névpár másodlagosan létrejött tagja nem földrajzi köznévvvel, hanem sajátosságjelölő előtaggal bővül, pl. m. *Tótvárosi/Roting* ~ n. *Rodung*.

4.2.9. Alig több, mintegy másfél százaléknyi az aránya a (dd) csoportba tartozó névpároknak, amelyek egyik tagja névrész átvételével és a másik névrész for-

dításával jött létre, pl. m. *Bös/kút* (< *Büdos/kút*) ~ n. *Bides/Brunnen*, m. *Csatorna/erdő* ~ n. *Csatornyi/erdő*. Az ilyen jellegű alakulatok keletkezésének a feltétele — csakúgy, mint a (db) típus, tehát a részleges fordítások esetében — a névadó közösség olyan fokú kétnyelvűsége, amellyel képes az átvett neveket lexémákra, morfémákra bontani és ezek közül egyes névrészi funkciójú egységeket saját nyelvi elemekkel pótolni.

A (ca) csoport (tükörfordítások) elemei közé sorolt névpárok közül néhány altípus esetleg szintén kerülhet ide: egyrészt olyan névpárok, amelyek alaprésze is létező (vagy egykor létező) helynév, bővítményi része pedig mindkét nyelvben saját nyelvű, de azonos közszói jelentésű megkülönböztető szerepű előtag. Magyar eredetű helynévi alaptagúak pl. a m. *Alsó/Nyáros* ~ n. *Unter/Nyáros*, m. *Kis/Almás* ~ n. *Klein/Almás* párok, német alaptagúak a m. *Felső/Langvíz* ~ n. *Ober/Langwiese*. A bizonytalan besorolású nevek másik típusának előtagjában áll helynév, utótagja pedig mindkét nyelvben fajtajelölő köznév: német helynévi előtagja van pl. a m. *Rotunk/tető* ~ n. *Rodung/Höhe* névpárnak, magyar eredetű helynévi előtagot pedig pl. a m. *Pusztá/malom* ~ n. *Pusztá/Mühle* névpár tartalmaz.¹³

4.2.10. A kétnyelvű településeken feljegyzett névpárokat jellemző arányszámokat az alábbi összefoglaló táblázat szemlélteti:

a)	egynyelvű névpárok	27%
aa)	csak magyar nevek	24%
ab)	csak német nevek	3%
b)	nincs lexikális megfelelés	5% 5%
c)	van lexikai megfelelés	57%
ca)	teljesen megfelelés	48%
cb)	részleges megfelelés	5%
cc)	a magyar névnek része a német név szemantikai megfelelője	2%
cd)	a német névnek része a magyar név szemantikai megfelelője	2%

¹³ Talán magyarázatra szorul, hogy ez a látszólag egyértelműen (dd)-ként értelmezhető típus miért kerülhet a tükörfordítások közé is, hiszen az egyik névrészük kétségkívül átvételnek tűnik. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a kategorizálás két fontos elvét: egyrészt azt, hogy mindig az utolsó névadási mozzanat alapján történik a besorolás (pl. a német *Rosen/Berg* hn. összetétellel jött létre, de a magyar *Rozenberg* már átvétellel), másrészt pedig csak az adott denotátumra vonatkozó helynevet elemezzük (pl. a n. *Hábhegyer/Wiese* funkcionális-szemantikai szerkezete a következő: 'rét, amely a Háb-hegy nevű hely közelében fekszik', függetlenül attól, hogy a *Háb-hegy* helynév hogyan jött létre, milyen névadási motívum rejlik mögötte). Ha ezt a két aspektust szem előtt tartjuk, akkor a *Kis/Almás* ~ *Klein/Almás* névpár előtagjait mindenképp egymás szemantikai megfelelőiként (fordításként) elemezhetjük, az utótag viszont kétféleképp is értelmezhető: egyrészt egyszerű átvételként, másrészt viszont szintén szemantikai megfelelőként, hiszen a két név funkcionális szerkezete azonos: 'az Almás nevű helyek közül a kisebbik'. A német *Almás* név persze átvétellel jött létre, de a *Klein/Almás* szempontjából ez nem releváns, hiszen az egy másik névadási aktus során keletkezett.

d) átvételek	11%
da) teljes átvétel	9%
db) részleges átvétel	0%
dc) átvétel + kiegészülés	1%
dd) egy névrész átvétele + egy névrész fordítása	1%

A számok azt jelzik, hogy a névpárok között a leggyakoribb névalkotási mód a tükörfordítás, vagyis a helyet az egyik nyelvben már meglévő helynév funkcionális-szemantikai szerkezetét adoptálva saját nyelvi elemekkel nevezi meg a másik névalkotó közösség. A többi névalkotási mód ennél lényegesen ritkább, egyedül a teljes átvételek aránya mondható még jelentősebbnek. A kétnyelvű területek névadatai között meglehetősen magasnak tűnik azoknak a névpároknak a hányada, amelyeknek mindkét tagja ugyanahhoz a nyelvhasználói körhöz köthető (még szembetűnőbb ez az arány, ha ehhez az egynevéű denotátumok nagyon magas számát is hozzászámítjuk, vö. 3.1. pont), az ugyanis aligha hihető, hogy a helynevek ilyen nagy százalékát az egyik nyelvközösség nem ismeri vagy nem nevezi meg. Az okokat inkább a névgyűjtés körülményeiben kell keresnünk.

Az egyes kategóriák részletes bemutatása során láthattuk, hogy még egy ilyen egyszerű elemzési keretben is jócskán akadnak átmeneti sávok, bizonytalanul besorolható nevek, sőt névtípusok. Az egyes névpárfajták valószínűleg nemcsak az elemzések során nem választhatók el egymástól tisztán: a névadási folyamatban is minden bizonnyal keveredhetnek, összeecsúszkodhatnak a két nyelvben használatos névalkotási minták, azaz névmodellek. (A leírási keret teljességét jelzi viszont, hogy nincs olyan névpár, amelyik egyetlen csoportba sem sorolható be, a bizonytalanságok mindig a többfelé elemzési, értelmezési lehetőségéből adódtak.)

4.3. Amint azt a 3. pontban bemutattam, a kétnyelvű településeken a denotátumoknak csak egy része egy-, illetve kétnevű, nem elhanyagolható számban vannak a vizsgált vidéken kettőnél több nevet viselő helyek, vizek is. Az előzőekben vázolt modellt alapvetően két, különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött helynév viszonyát képes leírni, de a kettőnél több azonos jelentésű név összefüggései is viszonylag egyszerűen megragadhatók, ha azt úgy fogjuk fel, mint amely többször két név kapcsolatának kombinációja. Nyilvánvaló, hogy minél több név vonatkozik ugyanarra denotátumra, egymáshoz való viszonyaik annál sokszínűbb képletek alapján szerveződhetnek.

Az alábbiakban a többnévűség néhány tipikus mintáját mutatom be.

4.3.1. A kétnyelvű vidékek háromnevéű denotátumai között is vannak olyanok, amelyek valamennyi neve ugyanattól a nyelvhasználói közösségtől származik, pl. m. *Csapás* ~ m. *Hódos* ~ m. *Nagy/Hódos*, n. *Wasen* ~ n. *Wasen/Stück* ~ n. *Wasen/Feld*. (A háromnevéűek 13%-a ilyen, tehát a jelenség lényegesen ritkább, mint a kétnevűek körében. Ez a megállapítás általában is igaz a kétnyelvű

településeken tapasztalt többnevűségre: minél több neve van egy denotátumnak, annál kevésbé valószínű, hogy azok mind egy nyelvhasználói körhöz tartoznak, tehát annál biztosabb, hogy legalább egy másik nyelvű is van közöttük.)

Ha az azonos nyelvű szinonim nevektől eltekintünk, a háromnevűség két egyező és egy eltérő nyelvű névhasználóktól gyűjtött nevet jelent,¹⁴ pl. m. *Temetői/árok* ~ n. *Kirchhofer/Graben* ~ n. *Bach*; m. *Homok* ~ m. *Homok/szőlő* ~ n. *Sand/Weingarten*. Az azonos nyelvű nevek egymással (aa) (magyar) vagy (ab) (német) viszonyban vannak, a névcsoportokat tehát azokkal a kapcsolatokkal jellemezzük, amelyek a két azonos nyelvűt egyenként a másik nyelvű adathoz fűzik, tehát a három azonos jelentésű helynévből álló névcsoportok két viszony kombinációjával írhatók le.

A leggyakoribb viszonytípus a háromnevűségen belül szintén a tükörfordítás, az elemzett névcsoportok mintegy felében legalább két név viszonya (ca) típusú. Az természetesen meglehetősen ritka, hogy mindkét azonos nyelvű név teljes fordítása lenne a harmadik névnek: ez csak olyankor fordulhat elő, ha egy-egy névrészük, névelemük közszoí alapja szinonimája egymásnak, pl. m. *Temető/dűlő* ~ n. *Friedhof/Acker* ~ n. *Kirchhof/Acker*, m. *Melger/gödör* ~ m. *Melger/árok* ~ n. *Melger/Graben*, m. *Erdészlak* ~ m. *Erdésház* ~ n. *Jägerhaus*.

Az esetek nagy többségében viszont a három névből kettő áll csak (ca) fajtájú kapcsolatban egymással, a másik két nyelvű viszony valamilyen másik típusba sorolható. Ez a másik kapcsolat rendszerint (cb), azaz részleges szemantikai egyezés van csak a két név között: pl. a m. *Malom/árok* ~ m. *Szaloknai/árok* ~ n. *Mühl/Graben* névcsoportból az első magyar név és a német név teljes egyezést, míg a második név és a német név részleges egyezést mutat. (A két magyar név (aa) viszonyban áll egymással.) Hasonló a kapcsolat például a következő névcsoportokban: m. *Vaszari/út* ~ m. *Vaskapui/út* ~ n. *Vaszarer/Weg*; m. *Urasági/rét* ~ m. *Kövesdi/rét* ~ n. *Herrschafts/Wiese*. Mint a példákban is látszik, ez a kombináció tipikusan utak nevére jellemző.

A háromnevűség másik jellegzetes típusa, hogy a három névből kettő egymással teljes megegyezik (ca), a másik kapcsolat pedig (cc) vagy (cd) típusú, azaz az egyik név egy részének felel meg a másik (általában egyrészes) helynév. Például a m. *Sarok/utca* ~ m. *Sarok* ~ n. *Vinkel* azonos jelentésű helynévcsoportban a két magyar név (aa), az első név és a német forma (cc), míg a német név és a magyar adat (ca) típusú kapcsolatban áll egymással. Ugyanílyen összefüggésben állnak egymással a következő háromtagú névcsoportok is: m. *Új/rét* ~ m. *Újrét/föld* ~ n. *Neu/Wiese*, m. *Sziget* ~ m. *Sziget/domb* ~ n. *Insel*, m. *Szőlő/hegy* ~ m. *Szekcsői/szőlőhegy* ~ n. *Wein/gebirge*.

---

¹⁴ Mintegy tucatnyi olyan eset szerepel csupán az adattárban, ahol egy denotátumnak három különböző nyelvhasználói csoporttól származó nevét is feljegyezték, ezek mind Nagyhajmás község névkincsét gazdagítják.

A háromtagú névcsoportokban számos egyéb kapcsolatminta is tapasztalható, ezek azonban meglehetősen ritkák, legtöbbjük csak egy-két esetre korlátozódik. Néhány szabályszerű megfelelés ezek között is kimutatható: például ha a névcsoportban két név között semmilyen szemantikai megfelelés nincs, akkor a másik kapcsolat a csoportban rendszerint a tükörfordítás, pl. m. *Diós/tanya* ~ m. *Brunner/malom* ~ n. *Brunner/Mühle*, m. *Guricai/út* ~ m. *Alsó/falu* ~ n. *Unter/Dorf*.

4.3.2. A háromnál több névből álló azonos jelentésű névcsoportokat az imént bemutatottakhoz hasonló tendenciákkal kevésbé írhatjuk le. Igaz, ezeknek a névcsoportoknak a belső kapcsolatai is mindig jellemezhetők a névpárok viszonyaira kidolgozott modell valamelyik kategóriájával, vagyis ha egy adott névcsoportból bármely két nevet kiemeljük, azok kapcsolata mindig megfeleltethető a modell egy osztályának. A probléma inkább abból adódik, hogy minél több névből áll egy névcsoport, annál kevésbé kategorizálhatók a rájuk jellemző névpár-kombinációk. Általános sémák persze megadhatók: például szinte minden négy és több elemből álló névcsoport belső kapcsolatai között van legalább egy (ca) típusú viszony, tehát teljes lexikális egyezés, de olyan sémarendszer, mint amilyenel a névpárokat jellemeztük, aligha írható fel a több névből álló csoportokra. Ennek oka részben ezeknek a névcsoportoknak a tagjaik számával fordítottan arányos gyakoriságában keresendő (azaz minél több névből állnak e csoportok, annál ritkábbak, vö. 3.1.), részben pedig abban, hogy a belső kapcsolatok számával arányosan nő a lehetséges variációk száma is. Végül pedig számításba kell azt is vennünk, hogy a négy, illetve több névből álló csoportokban a különböző nyelvű adatok aránya is többféle lehet: míg a névpárokat mindig egy német és egy magyar név alkotja, a háromnevűeknél már két lehetőség van, valamelyik nyelv adataiból ugyanis kettő van, a négy névből álló csoportokban viszont lehet az egyik nyelv adataiból egy, a másiktól három, lehet ennek fordítottja, és lehet két-két név is a csoportban. Az ennél több azonos jelentésű helynévből álló csoportok összetétele értelemszerűen még bonyolultabb, ezt pedig csak fokozza, hogy az így létrejövő viszonyrendszert a modell kategóriái szerint egyenként lehet tipizálni.

Ahogy jeleztem, néhány általános jellemezőt ezekről a bonyolult, sokszínű kapcsolatrendszert kialakító azonos jelentésű névcsoportokról is megállapíthatunk. Ha például a névcsoport tagjai között az egyik nyelvből csak egy név adatható, az nagy valószínűséggel a többi névadatok közül az egyikkel (ca) viszonyban van, vagyis lexikálisan egyeznek a névrészek: pl. a m. *Kápolnai/út* ~ m. *Tetői/út* ~ m. *Szőlői/út* ~ n. *Kapellen/Weg* névcsoportban a német név az első magyar névvel teljes értelmi egyezést, a másik kettővel pedig a részleges megfelelést (cb) mutat. Ha a négytagú névcsoport két német és két magyar névből áll, akkor azok leggyakrabban páronként teljesen egyeznek, a nem egyezők között pedig részleges megfelelés van, pl. a m. *Szaloknai/árok* ~ m. *Malom/árok* ~ n.

Szalaker/Graben ~ n. *Mühl/graben* névcsoportot lényegében két teljesen egyező névpár alkotja (ca), a névpárok egymástól pedig egy-egy névrészükben térnek el (cb).

5. A vizsgálatok összegzéseként azokat az eredményeket, tapasztalatokat veszem számba, amelyek a korai névrendszerek tanulmányozáshoz is tanulsággal szolgálnak.

A mai névrendszerben lényegesen gyakoribb a többnevűség, mint ahogyan azt az oklevelek alapján a régi névrendszerekről feltételezni szokás. A többnevűség az egynyelvű és többnyelvű települések névkincsét egyaránt jellemzi, de a kétnyelvű vidékeken az azonos jelentésű névcsoportok többségét mindkét nyelvhasználó közösség nevei alkotják. A régiségből helynévpárokat, azonos denotátumot jelölő névcsoportokat ritkábban tudunk kimutatni (főként, ha csak a szinkrón többnevűséget vizsgáljuk). Ennek oka egyrészt a korabeli oklevelezési gyakorlattal magyarázható, másrészt viszont — a kétnyelvű névpárok hiányában — azt sem zárhatjuk ki, hogy az okleveles adatok lejegyzésének korában nem számolhatunk kétnyelvűséggel.

Az elemzett névtípusok közül korai helynévrendszerek vizsgálatok a településnevek és a külterületi nevek jellegzetességei lehetnek igazán relevánsak, mert a belterületi nevekkel jelölt objektumfajták az ómagyar korban (főleg annak kezdetén) nem léteztek, illetőleg neveik nem maradtak fenn. A településnevek általában korábbi, pusztán a névadat(ok) alapján pontosan meg nem határozható időpont településtörténeti viszonyait konzerválják, a mai lakosság nemzetisége csak akkor állapítható meg, ha a BMFN.-hez hasonló, pontos lejegyzési rendszerrel dolgozó névtár áll a rendelkezésünkre. Ennek megfelelően az oklevelek településnévi adataiból csak nagyfokú óvatossággal és csupán nagyon tág időhatárok között következtethetünk a névhasználó közeg etnikai viszonyaira (még akkor is, ha a névadók nyelvi hovatartozása pontosan megállapítható). A külterületi nevek, főként a domborzati nevek és a kisebb vizek nevei a településnevekkel szemben jóval reálisabban tükrözik a nevek lejegyzésének idején ott élő névhasználók nyelvi-etnikai viszonyait: az egynyelvű vidéken ugyanis jórészt egy nyelvből származó helynevekkel, a kétnyelvű vidéken viszont mindig két nyelvből származó helynevekkel kell számolnunk.

A névpárok, névcsoportok belső kapcsolatainak elemzési eredményei azt sugallják, hogy a kétnyelvű névrendszerekben az azonos jelentésű nevek között általában lexikális megfelelés van: leggyakrabban teljes egyezés. Ennél a típusnál lényegesen ritkábbak az egyéb típusok, mint a részleges egyezést mutatók, illetve az átvételek, legkevésbé pedig azok a névpárok jellemzők a rendszerre, amelyek tagjai között semmilyen kapcsolat nem fedezhető fel. Ezek a jellemzők arra engednek következtetni, hogy a kétnyelvű vidékek egy-egy nyelvhez köthető névrendszerei még akkor sem függetlenek egymástól, ha elemeiket, az egyes helyneveket a névhasználók egymástól elkülönítve, mindig csak egy nyelvhez

kapcsolva alkalmazzák a kommunikáció során. Adataink szerint ugyanis a két-nyelvű közegben az új megnevezések keletkezését a denotátum számos tulajdonsága mellett annak már meglévő, a másik nyelvben létrejött neve is motiválhatja.

Az átvételek (főként a teljes átvételek) vizsgálata a helynevek eredetének és a névhasználók nyelvi hovatartozásának közvetlen összekapcsolását illetően int óvatosságra: a névformák ugyanis sokszor olyan minimális hangtani változással illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszerébe, hogy azt csak a BMFN. típusú modern névtárak képesek rögzíteni, a régi iratok létrehozóinak sem okuk, sem eszközük nem volt arra, hogy az ilyen jellegű változásokat tükröztessék. Ha tehát a korai névrendszerek elemzésekor nem tartjuk szem előtt, hogy a nevek között olyan átvételek is szerepelhetnek, amelyeknek szinkrón nyelvi hovatartozására semmilyen nyelvi jel nem utal, akár olyan népcsoport jelenlétére is következtethetünk, amelyik már hosszú idő óta nem él a vizsgált területen, de egykori névkincsének bizonyos elemeit az újonnan érkező etnikumok megőrizték. Az ilyen téves következtetéseket csak úgy kerülhetjük el, ha a lehető legbővebb korpuszt használjuk a vizsgálatban, az egy denotátumra vonatkozó, hozzávetőlegesen azonos korból származó helyneveket nem egymástól függetlenül, hanem együttesen, a köztük lévő kapcsolatot is feltárva elemezzük, és a statisztikai elemzés eredményeit is felhasználjuk az értékelésben.

Irodalom

- ANDERSSON, THORSTEN (1984), Semantisch verbundene Namenpaare. In: *Sprachkontakt im Wortschatz*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 38–40.
- BARICS ERNŐ (1989), A BMFN. [Baranya megye földrajzi nevei] mint a szláv név-tan és dialektológia fontos forrása. *Baranyai Művelődés* 1989: 20–6.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye település-neveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (2002), *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CATFORD, J. C. (1989), Ekvivalencia, formális megfelelés és jelentés. In: *Fordítás-elméleti szöveggyűjtemény*. Szerk. BART ISTVÁN–KLAUDY KINGA. Bp. 147–71.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- GERSTNER KÁROLY (1981), Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. *MNyTK.* 160: 181–3.
- GERSTNER KÁROLY (1993), Folyóvíznevek kétnyelvű környezetben. *NÉ.* 15: 125–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.

- HOFFMANN OTTÓ (1989), A cigányok földrajzinévadásának néhány jellegzetessége. *MNyTK.* 183: 323–8.
- HUTTERER MIKLÓS (1970), A magyarországi németiség 1686 utáni névanyagának vizsgálata. *NyudÉrt.* 70: 289–93.
- KÁLMÁN BÉLA (1986), Átvétel, fordítás, új név. *NÉ.* 11: 48–53.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.
- KIRÁLY PÉTER (2001), *A nyelvkeveredés.* Nyíregyháza.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1997), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- KLAUDY KINGA (1997), *Fordítás II. Bevezetés a fordítás gyakorlatába.* Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2001), Nyelvtudomány. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 276–85.
- MOLLAY KÁROLY (1970), A magyarországi németiség 1686 előtti névanyagának vizsgálata. *NyudÉrt.* 70: 285–9.
- MOLLAY KÁROLY (1989), A német–magyar nyelvi érintkezések. In: *Nyelviünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 231–90.
- PAPP GYÖRGY (1981), A többnyelvűség néhány kérdése a névkutatásban. *MNyTK.* 160: 129–31.
- PENAVIN OLGA (1970), Észak-Bácska földrajzi neveiről. *NyudÉrt.* 70: 93–9.
- PENAVIN OLGA (1989), A BMFN. [Baranya megye földrajzi nevei] szlavisztikai értékeiről. *Baranyai Művelődés* 1989: 54–5.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 21–8.
- PÓCZOS RITA (2008), A párhuzamos helynévadás. Megjelenés alatt.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
- RECKER, JA. I. (1989), A törvényszerű megfelelések elméletének alapjai. In: *Fordításelméleti szöveggyűjtemény.* Szerk. BART ISTVÁN–KLAUDY KINGA. Bp. 179–92.
- REUTER CAMILLO (1989), A párhuzamos helynévadás és a Temesköz történeti hely- (ség)névanyaga. *MNyTK.* 183: 159–62.
- SZABÓ T. ÁDÁM (1984), Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: *Kolozsvár ~ Cluj ~ Napoca ~ Klausenburg.* *NÉ.* 9: 7–11.
- SZABÓ T. ÁDÁM (1986), Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: *Brassó ~ Brasov ~ Kronstadt.* *NÉ.* 11: 54–7.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.

- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A településnevek változási érzékenységről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 57–65.
- TÓTH VALÉRIA (2008), Többnevűség, névcsere a településnevek körében. Megjelenés alatt.
- TÖRÖK TAMÁS (2002), *Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében*. Bp.
- WAUER, SOPHIE (1984), Integration oder Übersetzung. In: *Sprachkontakt im Wortschatz*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARL-HEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 40.

Mikesy Gábor

Új magyar exonimák

1.1. Az exonima – endonima fogalom párra mint a földrajzi nevek egyik fő jellemzőjére eredetileg nem a nyelvészeti megközelítésnek volt szüksége. A föld egészére vonatkozó adatállományokat kezelő szakmák (térképészet, nemzetközi szervezetek, közlekedés, postaforgalom, kereskedelem stb.) világában a nyelvi sokszínűség megfelelő kezelése nemcsak az információ helyességét biztosító törekvés, hanem a hivatásszerű működés alapkövetelménye is.¹ A 2007 augusztusától érvényes új exonimadefiníció megszüntette azt az ellentmondást, ami az endonimáéval szemben nem egy nyelv helyi használatához, hanem a hivatalos nyelvi státushoz kötötte a minősítést. Így most az exonima egy bizonyos nyelvben használt földrajzi név egy olyan földrajzi alakulatra, amely kívül fekszik azon a területen, ahol ezt a nyelvet beszélik (előtte: ahol ennek a nyelvnek hivatalos jogállása van), és formájában különbözik attól a névtől, amelyet a földrajzi alakulat fekvése szerinti terület hivatalos vagy elterjedt nyelvein (előtte: hivatalos nyelven vagy nyelvein) használnak. A korábbi meghatározás ellentmondásai akár durva nyelvpolitikai visszahatásokat is szentesíthettek.

A nyelvészeti irodalomban egyszerűbb meghatározásokkal is találkozhatunk. A „Nyelvészeti kifejezések szótára”-ban (dali.lib.jgytf.u-szeged.hu/nemet/termleir.ph?id=147) az exonima „olyan helynév, mely saját nyelvterületén kívüli objektumot jelöl, az idegen nyelvterület nyelv szokásától eltérő módon, pl. Moskau”. A nyelvterület azonban megfoghatatlan, időben és térben állandó mozgásban lévő területre vonatkozó fogalom, a vegyes lakosságú részeken ráadásul a saját és az idegen nyelvterület egybe is esik. Újabban gyakran használt kifejezés a *névterület* (vö. FARAGÓ 2001, HAJDÚ-MOHAROS 2000), amely egy nyelvet beszélő közösségnek a lakóhelyeken túlnyúló érintkezések folytán kialakult és használt földrajzi neveit is magában foglalja. Jelen dolgozatomban nem kívánok állást foglalni olyan kérdésekben, hogy definiálható-e a magyar névterület, illetve hogy a történelmi Magyarország teljes területe ab ovo magyar névterületnek számít-e. Az újabb exonimákra példáimat kizárólag a történelmi Magyarországon kívüli területekről hozom.

---

¹ Ezzel magyarázható az is, hogy az ENSZ által szervezett földrajzinév-egységesítési konferenciák egyik ajánlása szerint kívánatos az exonimák számának csökkentése.

1.2. Az exonimák kialakulásuk szerint három nagy csoportra oszthatók.

1. Egyes nyelvterületen kívüli földrajzi objektumok a történelem során olyan fontos szerepet játszhattak, vagy oly mértékű ismertségre tettek szert, hogy a nyelvi közösség saját nyelvi jellel kezdte jelölni. Magyar részről ilyenek a *Krak-kó, Drezda, Velence, Bajorország, Rajna, Fekete-tenger*.

2. Áttetsző jelentésű szó szerkezetekből álló nevek egy körét a földrajzi irodalomban (térképeken) világszerte hagyományosan szokás fordítással, illetve behelyettesítéssel (FARKAS 2007) megadni. Többnyire természetföldrajzi nevek tartoznak ide: *Fekete-erdő, Szent Bernát-hágó, Sziklás-hegység, Vörös-tenger*, de vannak példák más típusokra is: *Szentpétervár, Fokváros, Új-Dél-Wales*.

3. A denotátum népi, nyelvi és/vagy politikai környezetének megváltozása: a magyarban a kora középkortól meghonosodott *Kijev* név az által vált exonimává, hogy ott kizárólagos használatúvá vált az ukrán *Kyiv* alak. Hasonló *Lemberg, Fiume, Montenegro* esete vagy például az elsődleges szlovén *Gradec-é Graz-cal*.

Alább olyan új magyar exonimákat mutatok be, melyek nem a fentebb ismertetett módokon keletkeztek. A háttérben sokkal inkább magyar névadás feltételezése, nyelvészeti és történeti jellegű fejtegetések húzódnak meg. A magyar névtípus kiterjesztése címen tárgyalt nevek a Trianon után felerősödött, a Kárpátokon átnyúló kapcsolatok folyamánként spontán exonimafejlődéssel is keletkezhetek. Valamennyi névalak 20. századi keletű, és amelyeknek az első lejegyzése óta esetleg több évtized telt el, azok is az utóbbi két évtizedben kaptak nyilvánosságot térképeken, a nyomtatott vagy egyre inkább az elektronikusan megjelenő irodalomban.

2. Adatok. A 2.7. pont példáinak kivételével valamennyi adatom fordításnak tekinthető, a fordítói műveletet Vermes Péter Albert által használt rendszerezésének (vö. FARKAS 2007) *átvitel* kategóriája, azaz a forrásnyelvből vett névnek változatlan áttétele értelemszerűen nem képezi e dolgozat tárgyát. Példáim jelentős része az alábbi kategóriák közül többre is beletartozna, az ismétléseket azonban elkerülöm. Adataim többsége ugyanis többelemű név, így előfordul, hogy az elemek más-más fordítási műveleten estek át.

2.1. Fordítás. Az itt felsorolt exonimák egyik vagy mindkét tagja szűkebb értelemben vett fordítása, további tagja behelyettesítéssel fordítása (vö. FARKAS 2007) a forrásnyelvi névnek a szerkezet változatlanul hagyásával.

Magyarhradis (~ *Uherské Hradiště*, Csehország): az előtag 'magyar' jelentése (aminek háttérében vagy a történelmi magyar határhoz való közelség vagy kora középkori politikai hovatartozás lehet) motiválhatta az exonima kialakulását. Az alaptag szókezdő *h*-ja a cseh, a vége pedig a német *Ungarisch-Gradisch* alakkkal mutat párhuzamot.

Magyarvár (~ *Uherské Hradiště*, Csehország): az előtagra lásd *Magyarhradis*, az alaptag megközelítő fordítás, amely azonban figyelmen kívül hagyja a képzést.

Magyarosztroh (~ *Uherský Ostroh*, Csehország): az előtagra lásd *Magyarhradis*, az alaptag a magyar írásmódhoz igazított behelyettesítés.

Magyarsárvár (~ *Uherský Ostroh*, Csehország): az előtagra lásd *Magyarhradis*, az alaptag (jelentése 'bekerített hely', 'palánk') azzal függ össze, hogy Anonymus *Saruuar* adata vélhetően azonosítható a hellyel (vö. MELICH 1940: 7).

Oláhmezerics (~ *Valašské Mezeříčci*, Csehország): a 19. sz. végétől datálható cseh megkülönböztető előtag a *Valašsko* régióelnevezésre utal, mely végső soron a *vlah* népnévre megy vissza, az alaptag a magyar írásmódhoz igazított behelyettesítés.

Szentpölten (~ *Sankt Pölten*, Ausztria): az előtag a német *sankt* (< lat. *sanc-tus*) fordítása a magyar nyelvű hagiográfiában ismeretlen **Pölten* (< *Hyppolitus*) változatlanul hagyásával.

Traján (~ *Traian*, Románia): a római császár nevének és a modern román keresztnévnek fellelhető *Traján* alakja okán a fordításhoz, és nem a kiejtés szerinti írásmódhoz soroltam.

Koszovói Mitrovica (~ *Kosovska Mitrovica*, Koszovó): az *-i* képzővel fordított, földrajzi elhelyezkedésre utaló megkülönböztető előtag különírást, így a magyar helységnevérendszerbe nem illő alakot eredményezett.

2.2. Adaptáció. Az eredeti földrajzi név szerkezete átalakul a magyar földrajzi nevek mintájára. A közsői részeket szűkebb értelemben is, az eredetileg is tulajdonnévi tagokat behelyettesítéssel fordítják.

Lajtabruck (~ *Bruck an der Leitha*, Ausztria): a folyónévi azonosító a magyar alakban megkülönböztető előtagként jön elő az alaptag német írásmódjának megtartása mellett.

Mura-Bruck (~ *Bruck an der Mur*, Ausztria): a folyónévi azonosító a magyar alakban megkülönböztető előtagként jön elő az alaptag német írásmódjának megtartása mellett, a két tag kötőjeles kapcsolása nem illeszkedik a magyar helységnevérendszerbe.

Sarolta királyné-szigetek (~ *Queen Charlotte Islands*, Kanada): az eredeti angol név szórendjének a magyarhoz igazítása mellett mindhárom tag fordítása, ahol a *Charlotte* magyar ekvivalensét a *Sarolta*-ban vélik megtalálni. Az eredeti angol név motivációja valószínűleg a *Queen Charlotte* településnév, aminek fordítása szokatlan a földrajzi irodalomban.

Szent Inez-öböl (~ *Bahía Santa Inez*, Mexikó): az eredeti spanyol név szórendjének a magyarhoz igazítása mellett mindhárom tag fordítása. A nevet motíváló személy a magyar hagiográfiában *Szent Ágnes*.

Fruska-hegység (~ *Fruška gora*, Szerbia, Vajdaság): a földrajzi köznévfordításán túl a nőnemű melléknévképzős forrásnyelvi előtag érintetlenül hagyása a *fruska* 'serdülő lány' szó motivációját sejteti, így nem behelyettesítésről, hanem az egész alakulatot közsői jelentéssel felruházó modifikációról van szó (vö. FARKAS 2007).

2.3. Magyar helynévtípus kiterjesztése, vagyis az eredeti név magyar megfelelője kiegészül egy, a magyarban megszokott alaptaggal vagy megkülönböztető előtaggal, egyébként pedig az előző két típusba sorolható nevekről van itt szó.

Bodzavásár (~ *Buzău*, Románia): a román városnév megegyezik az Erdélyben eredő *Bodza* folyó román nevével, fordítással és a *vásár* alaptag hozzátoldásával állt elő az eredeti magyar helységnévadásra emlékeztető név.

Oláhbodza (~ *Buzău*, Románia): a román városnév megegyezik az Erdélyben eredő *Bodza* folyó román nevével, a víznév fordításával és az *oláh* előtag betoldásával állt elő az eredeti magyar helységnévadásra emlékeztető név. A folyó erdélyi szakasza mellett feküdt az idők folyamán részeire osztott *Magyarbodza* település, ennek az analógiájára született az exonima.

Zsilvásárhely, *Zsilvásárhely* (~ *Tîrgu Jiu*, Románia): a *Zsil* folyónévből és a *vásár* alaptagból alakult helységnév *hely* utótaggal bővülése minden bizonnyal a *Marosvásárhely*, *Kézdivásárhely* stb. helységnevek analógiájára következett be.

Argyasudvarhely (~ *Curtea de Argeș*, Románia): az *Argyas* folyónévből és az *udvar* alaptagból alakult helységnév *hely* utótaggal bővülése minden bizonnyal a *Székelyudvarhely* analógiájára következett be. A város neve gyakran csupán *Argyas*-ként áll. A folyó, a város és az azonos nevű megye magyar alakjai *Argyas* ~ *Argyes* ingadozást mutatnak, az elterjedtebb *Argyas* hangalakjára valószínűleg a Kolozs megyei *Argyas* volt befolyással (vö. LELKES 1992).

2.4. Névvé vált névfejtések. A forrásnyelvi alakok erőteljes módosítása (modifikáció), az eredeti név átlátszó jelentésű magyar közszói szerkezettel való helyettesítése.

Ónfalva (~ *Onești*, Románia): a jelentős magyar ajkú népességgel bíró település nevére a régóta adatolható magyar *Onest*, *Onyest* alakokkal szemben a múlt század első felében megjelent *Ónfalva*-t sem történeti, sem népnyelvi adat nem erősíti meg. KISS LAJOS a *Ion* személynévből eredezteti (1987: 224), DOMOKOS PÁL PÉTER az *ón* fémnevet sejtí az általa *Ónfalva* és *Onest* formában is használt helységnévben (1987: 179).

Szűcsvár (~ *Suceava*, Románia): Grigore Ureche 17. századi krónikaíró vélte a volt moldvai fejedelmi székhely nevének tövében a magyar *szűcs* szót felfedezni, amit sokan átvettek (pl. Dimitrie Cantemir a „Descriptio Moldaviae”-ban, 18. század eleje). A magyarban széles körben *Szucsáva*, *Szucsava* néven ismert város *Szűcsvár* alakjára, vagy akár csak a *vár* utótagra történeti vagy népnyelvi adat nincs. A város az azonos nevű, végső soron az ukránra visszavezethető folyónévről kapta a nevét, amiben a 'lé', 'nedv', 'szivárog' jelentésű ukrán közszavak töve húzódik meg.

Pusztapécs (~ *Hustopeče*, Csehország): SÁNDOR ISTVÁN elfogadhatatlan (vö. MELICH 1940: 6), forrásadat nélkül pusztán hangzásbeli hasonlóságra támaszkodó névfejtése is „életre kelt” újabb kiadványokban.

2.5. Téves név vonatkoztatás: az ide sorolt esetekben egy magyar helység-név másutt is előforduló idegen megfelelője alapján a magyar név is „áttelepült”.

Kisjenő (~ *Chişinău*, Moldova): az Arad megyei *Kisjenő* község román *Chişineu* megfelelője okán vonódhatott át a magyar név Moldova fővárosára.

Igló (~ *Jihlava*, Csehország): a csehországi város régi $g > h$ hangváltozás előtti nevéből szabályosan fejlődött a német *Iglau*, amit áttelepítés során hoztak magukkal a Szepességbe. A szintén szabályosan a németből fejlődött magyar *Igló* városnevet a német alak köti össze *Jihlavá*-val.

Ojtoz (~ *Oituz*, Románia, Dobrudzsa): a Kovászna megyei *Ojtoz* román *Oituz* alakja alapján adhatták az *Ojtoz* nevet a Konstancához közeli falunak, ahová a 20. században magyar nyelvű telepesek is érkeztek (arra nézve nincs adat, hogy esetleg ők alapították volna a falut, s így a magyar és a román alak együtt vándorolt volna Erdélyből Dobrudzsába).

Stájer (~ *Steyr*, Ausztria): a felső-ausztriai város nevéből származik a *Steiermark* tartománynév, aminek magyar megfelelője *Stájerország* lett, de ez nem indokolhatja a város nevének magyarosítását is.

Zrínyi-hegység (Horvátország): a *Zrin* város (ahonnan a magyar történelemben fontos szerepet játszott *Zrínyi* család is a nevét nyerte) körül elterülő hegyvidék jelzett írásképe arra utal, mintha a hegység a családnév alapján kapta volna a nevét.

2.6. Magyar kiejtés szerinti írásmód: az alábbi nevekben az írásképek a magyarhoz igazításán kívül más változtatás nem történt, ennek ellenére a definíció szerint is exonimának kell tartani, és a Vermes-féle rendszer is tágabb értelemben vett fordításként (behelyettesítés) veszi számba az ilyen eseteket.

Kapukempuluj (~ *Capu Câmpului*, Románia).

Valyebankuluj (~ *Valea Bancului*, Románia).

Pojána Nukuluj (~ *Poiana Nucului*, Románia): a magyar helységnevek közé egybeírással illeszkedne.

Pilzen (~ *Plzeň*, Csehország): valószínűleg a közszói *pilzeni* 'egy fajta sör' írásképe vetült vissza a városnévre, amely így a cseh és a német *Pilsen* forma sajátos keveréke.

Pety (~ *Peć*, *Pejë*, Koszovó).

2.7. Régi nevek új denotátummal: az ide sorolt nevek újabban megjelenő lokalizációjuk kapcsán sorolandók az új exonimák közé, bár maguk a nevek régi adatolásúak.

Etelköz (területnév a Dnyeszter torkolatától keletre, Odessza közvetlen előterében): a magyarság honfoglalás előtti utolsó, vitatott nagyságú és lokalizációjú szállásterülete nevének önkényes alkalmazása.

Ó-Szerbia (a mai Szerbia autonóm tartományok nélküli része): a régebbi irodalom a török hódítás előtti szerb királyság (változó) területeit érti a néven,

megközelítőleg a mai Montenegró, Hercegovina, Koszovó, továbbá Macedónia és Albánia egy részének területén.

Szörénység (~ *Olténia*, Románia délnyugati csücske az Olttól nyugatra): a kifejezést a néprajzi irodalom a volt Krassó–Szörény vármegye délkeleti, karánsebesi központú részére érti. A név vonatkoztatás alapja az lehet, hogy a középkori szörényi bánság területe átnyúlt a Kárpátokon túlra. A névalakot a fenti értelemben használó térképeken *Havaselve* az Olttól keletre eső területekre, Munténiára szűkül.

Dolgozatom célja az új exonimák keletkezését, terjedését mutató jelenség fő vonásainak bemutatása volt, ami nem terjedhetett ki térképeink, atlaszaink és a földrajzi irodalom valamennyi fellelhető adatára.

Irodalom

- DOMOKOS PÁL PÉTER (1987), *A moldvai magyarság*. Bp.
- FARAGÓ IMRE (2001), *A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken I-II*. Bp.
- FARKAS TAMÁS (2007): Diadal vagy Viktória, Eugéb vagy Jenő? A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. Előadás a 3. Nyelv — kultúra fórumon. Bp., 2007. április 20.
- HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (2000), *Magyar Településtár*. Bp.
- KISS LAJOS (1987), Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl. *Nyr.* 111: 215–33.
- LELKES GYÖRGY (1992), *Magyar helységnev-azonosító szótár*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1940), Brünn nevéről. *MNy.* 36: 1–19.

A Vas megyei Órség településnevei

1. A „Helynévtörténeti tanulmányok” előző kötetében a Vasvár környéki történeti földrajzi kutatásaink névtani vonatkozásait tettük közzé (KISS G.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006a), további kutatásaink során ezen eredményeket szeretnénk összevetni egy másik mintaterületen hasonló módszerrel végzett feltáró munka eredményeivel. Vizsgálandó területként választásunk az Órségre esett, egyrészt mivel ez a jól körülhatárolható történeti-néprajzi kistáj mindig is érdeklődésre tartott számot a helyi kutatás részéről, másrészt pedig korábbi munkáink már többször is érintették ezt a vidéket. Elsősorban arra a kérdésre szerettünk volna választ kapni, hogy az a komplex módszer, amelyet előző munkánk során alkalmaztunk, hasonló eredményességgel segíti-e a terület korai történeti földrajzának felvázolását.

A munka során azonban kiderült, hogy ez a kistáj nem alkalmas ilyen vizsgálatokra. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy ezt a szűkebb értelemben vett Órséget a kései középkortól egészen az újkorig — mind birtokjogi, mind pedig önkormányzati szempontból — zárt egységként kezelték, ennek megfelelően a rá vonatkozó adomány- és kiváltságlevelek is a terület és a lakosság egészét érintették. Hiányoznak tehát azok a részletes források, amelyek egy-egy település, birtokrész vagy család történetét megvilágítanák, és a korai helynévanyagot rögzítenék. A helyzetet jól jellemzi, hogy a területről az első részletes, történeti földrajzi szempontból is jól használható forrás — az Órség határának leírása — 1463-ból származik (BL. 362. sz.). Ebből a szempontból továbblépést csupán az jelenthet, ha a kutatást kiterjesztjük a tágabb értelemben vett „órség” egészére, azaz arra területre, amely — a történeti adatok és a helynevek tanúsága szerint — a korai magyar határvédelem része volt Vas vármegye délnyugati sarkában. A kutatás jelenlegi állásánál azonban érdemes legalább az Órség településneveit vizsgálat alá vonni, hisz ez a feltehetően korai eredetű és már a 14–15. század fordulóján rögzült helynévanyag is számos érdekességet rejteget.

2. A Vas megyei örökről viszonylag korai írásos források állnak rendelkezésünkre, de a határvédelmi szervezet felépítéséről és területi elhelyezkedéséről történeti, régészeti és topográfiai adatokkal is rendelkezünk.

2.1. Már 1208-ban említi egy oklevél az örök *Kerca* nevű faluját (*ville speculatorum de Kurcite*), amely a későbbi, ténylegesen órségi Kercának (ma Kercaszomor része) felel meg (UB. 1: 56). 1213-ban zalai örök (*speculatores de Zala*)

szerepelnek egy másik forrásban, akiken bizonyára nem Zala megyei örököt kell értenünk, hanem a Zala folyó mentén lakó vasi örököt, annál is inkább, mivel az oklevél tanúsága szerint a vasi ispán rendelkezik felettük (UB. 1: 64). 1270-ből ismert a monyorósvi (ma Órimagyarósd) örök (*speculatorum de Monorosd*) királyi kiváltságlevele, amely minden bizonnyal nem egyetlen falu lakosaira vonatkozott, hanem az akkor még kiterjedtebb Órség egészére, ugyanis feladatukat Zala megye határaitól a *Lug* nevű helyig (ma Lugos major, Ivánc területén) kellett ellátniuk (UB. 1: 380–2). Ez utóbbi oklevél 1329. és 1355. évi átírásában is még monyorósvi örök szerepelnek (HO. 8: 129–30), a későbbiekben azonban ez a megnevezés már eltűnik, ahogy Monyorósvi is magánkézre, a Nádvasdi Darabos család birtokába kerül (Cs. 2: 777).

A 14. században ismét a *Zalaőr* elnevezés kerül előtérbe; ennek egyik változata, a *Zalafőőr* egyértelműen utal arra, hogy a Vas megyei Szalafő és Óriszentpéter körüli örökről van szó. 1364-ben I. Lajos király Órnagy Miklós fiát, Sáska Pétert veszi ki a zalafőőri (*Zalafewewr*) szolgálat alól, és a Vas megyei Szentpéterben bírt birtokrészeivel a nemesség sorába emeli (DL. 41 618). 1391-ben Zsigmond király a *Zalaőröknek* nevezett Vas megyei királyi örököt (*universos speculatores nostros vulgariter zalaewr nuncupatos*) földjeikkel és ingatlanokkal együtt Sárói Péter fia László temesi ispánnak adományozza (BL. 199. sz.). Az adománylevélhez kapcsolódó 1393. évi birtokbaiktató oklevél felsorolja azt a mintegy 18 települést, amelyek a későbbiekben a szorosabb értelemben vett Órséget képezték, az 1463. évi határjárás ezen falvakat járja körül (BL. 206. és 362. sz.).

Az eladományozással megszűnt a korábbi királyi örök kiváltságos helyzete, és lényegében jobbágyi sorba süllyedtek, bár némi önkormányzati és gazdasági jellegű szabadságokat megőriztek. Ezek a szabadságok és a területi különállás (az Órség a németújvári uradalomhoz tartozott, de azzal nem volt közvetlenül határos, különálló kerületként — *districtus* — csatlakozott hozzá) adtak alapot a történeti-néprajzi kistáj kialakulásához (STAHL 1974).

Az adománylevél és a hozzá kapcsolódó birtokjogi oklevelek 1406. évi átírásában is még a *Zalaőr* (*zalaewr*) elnevezés szerepel, de az oklevél hátoldalán közel egykorú írással a *Super Ewrseg* megjegyzés olvasható (BL. 84). A 14. századtól válik általánossá az *Órség* tájnév, amelynek kialakulása bizonyára nem független a szomszédos *Tótság* (a felsőlendvai uradalom tótok — szlovének — által lakott területének) elnevezésétől, bár ennek korai adatai egyelőre nem ismertek (BENCZIK 2006).

2.2. A Vasvár határvármegyéjéhez tartozó, a vasvári ispán joghatósága alatt álló határvédő katonai szervezet („órség”) pontos felépítése és területi kiterjedése nem ismert, az azonban kétségtelen, hogy a Rába és a Mura közötti határszakasz őrzése a későbbi Órségnél jóval nagyobb területet igényelt. Történeti, régészeti és topográfiai adatok alapján feltételezhető, hogy a Vasvárnál és Mura-

szombatnál ismert két hosszanti sáncépitmény közötti vidék az örök felügyelete alatt állott. Ezen belül az egykori Borostyánkő úttól — a Körmend–Zalalövő vonaltól — nyugatra az országhatárig terjedő terület lehetett a stratégiaileg fontos rész, ahol elsősorban a Vasvárról Muraszombaton át a stájerországi Radkersburgba vezető úgynevezett *Katonák útja* és az ebből leágazó útvonalak védelmét kellett megoldani (KISS G. 2006).

A vasi határvédelem szoros kapcsolatban állhatott a zalai részekkel, erre utalnak az Őrséggel határos *Zalalövő* (1295: *Leve terra*, ZO. 1: 111–2) és *Őriszentgyörgyvölgye* (HOLUB 1929: 31–2) helynevek. A vasi Őrség nagyobb kiterjedésének emlékét őrzik a mai Burgenland területére eső *Alsó-* és *Felsőstrázsa* (ma Oberdrosen, Ausztria) (1387: *Strason superior*, Cs. 2: 802), és a szlovéniai Csöpin (ma Cepinci) területén kereshető elpusztult *Sztrelec* (1549: *Ztrelec*, BENCZIK 2005: 14) falu neve. Az örök által lakott és ellenőrzött területek beszűkülése egyértelmű kapcsolatban áll a korai határvédelem felbomlásával, a kővárak felépítésével és a köröttük szerveződő nagy kiterjedésű uradalmak kialakulásával (KISS G.–ZÁGOHIDI CZIGÁNY 2006b).

3. Az Őrséghez mint kistájhoz hagyományosan 18 falut számítanak, ezek a Zala, a Kerka és a Kerca völgyében, illetve ezek mellékvizei mentén helyezkednek el. Ma 11 magyarországi és 2 szlovéniai településnek felelnek meg: a Zala mentén *Szalafő*, *Őriszentpéter*, *Nagyrákos*, *Pankasz*, *Ispánk*, *Kisrákos*, *Szaknyér*; a Kerka mentén *Hodos* (Hodoš, ma Szlovénia), *Kapornak* (Krpilivnik, ma Szlovénia), *Bajánsenye*, *Kerkáskápolna* és *Szatta*; a Kerca mellett *Kercaszomor*. A 18 települést úgy kapjuk meg, ha a fentiekhez hozzászámoljuk a Bajánsenye néven összevont *Kotormány*, *Dávidháza*, *Senyeháza* és *Bajánháza*, a Kercaszomort alkotó *Kerca* és *Szomoróc*, valamint a Domonkosfához (ma Domanjševci, Szlovénia) csatolt *Bükkalja* egykori falvakat.

3.1. Az Őrség területi kiterjedése az 1391. évi adomány óta lényegében nem változott, csupán egyetlen bizonytalanság tapasztalható a helységek sorában: az 1393. évi felsorolásban még szerepel *Domafölde*, amely később azonban a felsőlendvai uradalomhoz került (BENCZIK 2005: 20–1). Az Őrségi települések határa is változatlanok mondható, az 1463. évi határjárás lényegében egybeesik a mai községhatárokkal. Hogy a terület határai már jóval korábban kialakultak, azt jól mutatja az a tény, hogy a felsőlendvai uradalom 1208. évi határjárásának (UB. 1: 55–7) az Őrséggel szomszédos szakasza (a kercai Szent Vencel templomnál) megegyezik az 1463. évi határjárás vonalával. De hasonló egybeesés mutatható ki a monyorósi örök 1270. évi kiváltságaiban említett határokkal is (UB. 1: 380–2), hisz az Őrség északi határa Ispánknál a Lugos patak, a keleti határ pedig hosszabb szakaszon megegyezik Zala vármegye határával.

3.2. Az Őrség településnevei is viszonylagos állandóságot mutatnak, az 1393. évi birtokba iktató oklevél felsorolása (BL. 206. sz.), az 1428. évi összeírás (Cs.

1: passim; STAHL 1974: 234, IV/6. jegyz.), az 1463. évi határjárás (BL. 362. sz.), az 1549. évi dicális összeírás (STAHL 1974: 234, V/3. jegyz.) és az Őrség első, 1818. évi tudományos leírásának (TÓTH J. 1970: 275) településnevei lényegében megegyeznek (lásd a dolgozat végén a táblázatot!).

A településnevekben jelentős változás csak a Kerka mentén állt be, ahol a korábbi *Alsó-, Közép- és Felsőkarika* helyett az egyes településrészek önálló nevet kaptak, sőt tovább osztódtak. Az 1428. évi *Kapolnasfalw alio nomine Alkaryka* adat alapján egyértelmű, hogy Felsőkarikának *Könyeháza* és *Dávidháza*, Középkarikának pedig *Senyeháza* és *Bajánháza* felel meg. További változás, hogy Könyeháza a 16. századtól *Kotormányszeg*, majd *Kotormány* néven szerepel. Eltérés figyelhető meg még a két *Rákos* megkülönböztető előtagjában (*Kis- és Nagy-, Külső- és Belső-, Kont-*). Külön figyelmet érdemel az 1428. évi *Kont-rakwsa* adat, annál is inkább, mivel a faluval és így az Őrség külső határával szomszédos *Iklód* (ma dülő Kistrákos területén, VMFN. 195/91) 1414-ben *Iklod alio nomine Nexerakusa* néven szerepel (Cs. 2: 757), de ugyanitt feltűnik 1404-ben a *Darabusrakusa* név is (Cs. 2: 727). Az eltérő birtokjogi helyzetű, szomszédos Rákosok fontos adalékkal szolgálhatnak az Őrség területének kialakulásához. További eltérés már csak (*Őri*)szentpéter 15. századi, tipikusnak mondható *-falva* utótagjánál észlelhető, és *Bajánháza* esetében adathozható a helynév kialakulásának egy köztes állapota 1428-ban, *Bayanfiwandrashaza* alakban.

4. Az Őrség településneveit vizsgálva két fő csoportot állíthatunk fel, az egyik a víznevi eredetű helyneveké, a másik a személynévi eredetűeké (a harmadik csoportba — az egyébként nem nagy számú — egyéb helynevek sorolhatók). A személynévi eredetű helyneveknél egyértelműen elkülöníthető egy korai, 13. századi vagy azt megelőző és egy késői, 15. századi vagy azt követő réteg.

4.1. Az Őrség településneveinek legjellegzetesebb csoportját a víznevi eredetű nevek képezik, 6 településnév közvetlenül, 2 közvetve hozható kapcsolatba folyó- vagy pataknevével. *Szala*fő, *Nagyrákos*, *Kistrákos*, *Hodos*, (*Alsó-, Felső-, Középső-*)*Kerka* és *Kerca* egyértelműen a szomszédos víznevről kapta nevét. *Kapornak* esetében — bár ilyen nevű patak itt nem adathozható — szintén feltételezhető a víznevi eredet (az ország más területeiről több adat is idézhető, pl. Tolna megyéből: 1325: *circa unum rivulum Kopornuk*, AOklt. 9: 73, DL. 58 480). *Bükkalja* esetében csak közvetett a kapcsolat, itt más jellegű természeti névről van szó (az egykori falu környékén a *Bük-hegy* ma is élő földrajzi név, lásd Őrség), de a környékről adathozható a *Bükkös* pataknevé is (1331: *Bykuspatata*, AOklt. 15: 129).

A víznevek azért bírnak különleges jelentőséggel, mivel megfigyelhető, hogy az örök korai említései víznevekhez, illetve víznevi eredetű helynevekhez kapcsolódnak: lásd a már idézett *kercai* (1208), *zalai* (1213) és *monyorósvadi* (1270) öröket (ez utóbbi helyen is adathozható a *Monyorós* pataknevé). Hasonló a helyzet

a szomszédos Zalában, ahol a Kerka-menti örökkel találkozhatunk (1257: *speculatoribus Zaladiensibus de Karka*, HOLUB 1929: 31). Mindez arra utal, hogy az öröket folyó- és patak völgyenként szervezhették meg, ennek megfelelően ezek a nevek a helynévanyag legkorábbi rétegét képezhetik.

A víznevek közül a nagyobbak szláv eredetűek, illetve szláv közvetítéssel kerülhettek a magyar nyelvbe (*Kerka, Kerca, Zala*, vö. FNESz.), a kisebb vízfolyások azonban — a feltételezett *Kapornak* pataknev kivételével — magyar nevet viselnek. Ezek a víznevek (*Hodos, Rákos, Bükkös*) szemantikailag és morfológiailag is hasonlóak, és hasonlóak a belőlük keletkezett helynevek is. Ez a hasonlóság érvényes az utótaggal ellátott helynevekre is: *Szalaľő* névvel megegyező szerkezetű helynévvel találkozunk a közelben, de már az Őrség határán túl Nagydolányánál (ma Dolinci, Szlovénia), melynek eredeti neve *Hodosľő* (szentmíklós) volt (1331: *Hudusfeuscentmíklous*, AOKt. 15: 129). Ez az egységesnek mondható víznév- és víznévből képzett helynévréteg arra utal, hogy az itt megtelepedett őrnépesség magyar nyelvű volt.

Ez a korai helynévréteg az Őrség határain túl nyugati és déli irányba a 12–13. századtól kialakuló nagy uradalmak (Felsőlendva, Dobra, Szentgotthárd) idegen ajkú (német és szlovén) népességgel való betelepítése következtében elenyészett. Ennek példáit láttuk már Sztrelec és Strázsa esetében. Erre jó példa Hodosľő is, amelynek neve mellett már a 14. század második felétől szerepel vagyilagosan a szlovén *Dolinc* név (1368: *Hudusfeu Zentmiclos alio nomine Dolinch*), majd pedig ez az alak válik kizárólagossá (BENCZIK 2005: 15).

4.2. Az Őrség helynévanyagának másik karakteres csoportját a személynévi eredetű helynevek alkotják. Már a településnevek felsorolásánál is látható azonban, hogy ez a csoport két részre oszlik. A korábbi *Alsó-, Felső- és Középső-Karika/Kerka* neveket felváltó *-háza* utótagú településnevek tipikus 15. századi képződménynek mondhatók, a többi helynév viszont jóval korábbi.

4.2.1. A régebbi eredetű helynevek csoportjába az *Ispánk, Pankasz, Szaknyér, Szatta* és *Szomoróc* nevek tartoznak. Bár egyik név sem tekinthető tipikus személynévi eredetű helynévnek, a FNESz. egyértelműen ebbe a körbe sorolja őket.

A személynévi eredet leginkább *Szatta* (1393: *Zatha*) és *Szaknyér* (1393: *Zathmer*) esetében mondható egyértelműnek. A történeti adatok alapján az is bizonyosnak tűnik, hogy a két név azonos töből (török *sat-*) származik, csupán az a kérdés, hogy képzésük személynévként vagy helynévként történt-e meg (vö. FNESz.). Az említett töből származó személynévek változatossága (*Zoth, Zotha, Zothmoz, Zothmar* stb., vö. ÁSz.) azonban arra utal, hogy személynévként tekintjük őket, így maguk a helynevek pusztán személynévi eredetűnek mondhatók.

Az *Ispánk* név esetében kézenfekvő az *ispán* tisztségnévből való magyarázat. A FNESz. itt a főnév személynévi használatát feltételezi, bár meggyőző példát ehhez nem tud idézni, csupán egy *dictus*-nevet. Ezzel az etimológiával szemben

tartalmi kételyek is felvetődnek, az Őrség területén tisztségként az ispánnak kevéssé van ugyanis létjogosultsága, sokkal inkább várható lenne az *örnagy* szó előfordulása. A helynévnek ismert *Spánk* alakja is (1402: *Spank*, Zs. II/2: 218 és 1559: *Spang*, lásd fentebb). A hasonló szerkezetű személynévek alapján (*Thank*, *Vhank*, *Spank*, *Brank*, *Hrank*, vö. ÁSz. Szóvégműtató) inkább egy rövidült és *-k* képzővel ellátott személynévnek tűnik, így ebben az esetben is feltételezhető a puszta személynévi eredet.

Pankasz helynévként ugyan párhuzam nélkülinek mondható, de személynévként jól adatolható (ÁSz.), így a személynévi eredet és a puszta személynéves képzés elfogadható; sokkal inkább kérdéses — ebben a helynévi környezetben — a szláv eredeztetés (FNESz.).

Szomoróc esetében az *-óc* végződés egyértelműen utal a szláv képzésre, ez azonban nem jelenti azt, hogy feltétlenül szláv eredetű helynévvel állunk szemben. Több példát idéztünk már az Őrséggel szomszédos területek névanyagának elszlávosodására, illetve elnémetesedésére. Szlovén viszonylatban tipikusnak mondható az *-(ov)ci/- (ov)ce*, amelynek 14–15. századi elterjedése eléggé egysíkúvá is tette a Tótság szlovén helynévanyagát. Ezt a képzőt nem csak a 14. századi telepítések *-falva*, *-háza* utótagú magyar helyneveinek megfeleltetésére használták (pl. 1365: *Tyuodorfolua*, 1366: *Thyuodorch*, Cs. 2: 804), hanem a korai magyar puszta személynéves településnevek „fordítására” is (1246: *Petened*, 1347: *Peteninch*, Cs. 2: 785). *Szomoróc* esetében — lévén az Őrség déli határán fekvő, a Tótsághoz közel eső település — elképzelhető egy ilyen szláv hatás, és ebben az esetben feltételezhetünk egy korai magyar, az eddigiekhez hasonlóan puszta személynéves *Szomor* településnevet.

A személynévi eredetű helynevek korai csoportjáról elmondható, hogy a víznevek zöméhez hasonlóan magyar helynévadási gyakorlatot követnek. Ugyanez nem mondható el a helynevek alapját képező személynévekről, melyeknek többsége ismeretlen eredetű. Csupán a *Szatta* és *Szaknyér* nevek esetében valószínűsíthető a török eredet, de ez a korabeli magyar nyelvi környezetben sem számít szokatlannak.

4.2.2. A személynévi eredetű helynevek újabb csoportjába a *Könyeháza*, *Dávidháza*, *Senyeháza* és *Bajánháza* nevek tartoznak. Ezekről nemcsak azonos képzési módjuk, hanem topográfiai helyzetük is elárulja, hogy egyazon korszak, a 14–15. század fordulójának termékei. A helynevek kialakulása bizonyára egy településtörténeti folyamat része volt, feltehetően ekkor alakult ki a Kerka völgyének végleges településszerkezete.

De nemcsak a településszerkezet kialakulása és a helynévadás zajlott párhuzamosan, hanem velük együtt alakultak a családnevek is. Az említett helynevekben szereplő személynévek kivétel nélkül családdnévvé váltak (*Könye*, *Dávid*, *Senye*, *Baján*), és a 16. századtól adatolhatók az Őrségben (lásd a családok felső-

rolását az Őrség 16–17. századi kiváltságleveleiben, PATAKY 1990: 188–203). Sőt a párhuzamos folyamatok bizonyára erősítették is egymást, amire jó példával szolgál a *Bajánháza* előzményeként 1429-ben feltűnő *Bajánfiúandrásháza* névalak. Bár a korabeli beszélő számára bizonyára elsősorban az *András* név mögött rejlő személy volt ismert (sőt az is elképzelhető, hogy a településrész kialakulásához is csupán neki volt közvetlen köze), mégis a *Baján* név állandósult a helynévben, ugyanakkor ez a név vált családnévvé is.

Nem mondható viszont tipikusnak *Kotormány(szeg)* neve, amely a *Könyeháza* nevet váltotta fel a 16. században: a *-szeg* utótag nem tekinthető elterjedtnek az Őrségben, a *Kotormány* családnév pedig nem tartozik az ismert őrségi családnévek közé (adatolható viszont a szomszédos Zalából, Cs. 3: 163). Az Őrség helyneveinek legkésőbbi darabja bizonyára alkalmi névadás eredményeként született (talán egy török elől menekülő család révén), és rögzülését éppen egyedisége segíthette.

4.3. A fenti két nagy csoporthoz nem kapcsolható egyéb helynevekhez — a már említett *Bükkalja* és *Kapornak* neveket nem számítva — csupán két név tartozik: *Szentpéter(falva)* és *Kápolnásfalu*. Mindkét név az egyházi névadás körébe sorolható, de míg az előbbi esetben — ismerve a templom építéstörténetét — legalább 13. századi eredettel számolhatunk, az utóbbi esetben — az egyházi építmény ismerete nélkül is — feltételezhetjük a 13. század utáni keletkezést. *Szentpéterfalva* esetében a *Szentpéter* alakot tekintjük elsődlegesnek annál is inkább, mivel ez oklevelesen is igazolható (1364: *Zempetur*, DL. 41 618).

5. Röviden értékelve a helynevekről mondottakat az alábbi megállapításokat tehetjük. Az Őrség településneveinek legrégebbi rétegét a víznevekből alakult településnevek alkotják. Ezek — a legkorábbi adat (1208: *Kerca*) alapján — a 12–13. század fordulójára kialakultak. A 13. század folyamán jöhettek létre a puszta személyneves településnevek, amelyeket azonban írott források hiányában nem tudunk konkrét személyekhez vagy családokhoz kötni. Ebbe a kronológiai rétegbe tartozik az Őrség legrégebbi plébániáját jelölő *Szentpéter* helynév is. Jóval később, a 14–15. század fordulóján jöttek létre a Kerka völgyében a *-háza* utótagú településnevek, melyek feltehetően az Őrség településszervezetének végleges kialakulását jelzik. Elképzelhető, hogy ennek a folyamatnak a részeként épült fel egy kápolna a Kerka mentén, a *Kápolnásfalu* helynév ebben az esetben ugyan ebbe a rétegbe tartozik. Területünknek a nagybirtokba (Németújvári uradalom) való betagozódása erősíthette a településszerkezet és a településnév-rendszer megszilárdulását, a 15. század közepe után már csak olyan alkalmi változások történtek, mint a *Kotormány(szeg)* név megjelenése. Az Őrség településnevei tehát — kései adatoltságuk ellenére is — többségükben korai eredetűek.

	1393	1428	1463	1549	1818	Mai település
Zala	Zalafew	Zalafew	Zalafew	Zalaffe	Zalafeő	Szalafo
	Zenthpetur	Zenthpeitherfalwa	Zenthpeitherfalwa	Zenth Peter	Eőr Zent Péter	Őriszentpéter
	Naghrakos	Nagrakus	Rakos	–	Belseő Rákos	Nagyrákos
	Pankaas	Pankaz	Pankas	Pankaz	Pankasz	Pankasz
	Yspank	Ispank	Ispank	Spang	Ispánk	Ispánk
	Rakos	Kontrakwsa	FelRakos	Felsew Rakos	Külseő Rákos	Kisrákos
	Zathmer	Zathmer	Zathmer	Zakmer	Szaknyer	Szaknyér
Kerka	Hodoos	Hodos	Hodos	Hodos	Hodos	Hodos
	Kapurnuk	Kapornok	Kapornak	Kapornak	Kapornak	Kapornak
	Damafelde	–	–	–	–	(Kapornak)
	(felső) Karika	Kwryehaza	Kynehaza	Pothornanzeg	Kothorman	Bajánsenye
	(közép) Karika	Davidhaza	Davidhaza	Davajdhaza	Dávidháza	Bajánsenye
		Senyehaza	Senehaza	Chemehaza	Senyeháza	Bajánsenye
		Bayanfiwandrashaza	Bayanhaza	Bayonhaza	Bajánháza	Bajánsenye
	(alsó) Karika	Kapolnasfalw al. nom.	Kapolnasfalw	Kapolnassffalw	Kerkás Kápolna	Kerkáskápolna
		Alkaryka				
	Zatha	Zatha	Zatha	Zatha	Zatha	Szatta
Kerca	Bykalya	Bykalya	Bykallya	Bykallya	Biikkalia	Domonkosfa
	Chersyche	Kercheza	Kyrcha	–	Kercza	Kercaszomor
	Zomorok	Zomorocz	Zomoroh	Zomorooz	Szomróc	Kercaszomor

Források

- AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BL. = *A Balassa család levéltára 1193–1526.* FEKETE NAGY ANTAL kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette BORSA IVÁN. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18. Bp., 1990.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- DL. = Magyar Országos Levéltár, *Középkori Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár*
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HO. = *Hazai okmánytár I–VII.* Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.
- UB. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA, *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V.* Wien–Köln–Graz, 1965–2000.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- ZO = *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk. NAGY I.–VÉGHÉLYI D.–NAGY GY. Bp., 1886–1890.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Irodalom

- BENCZIK GYULA (2005), Hodos, Kapornak és Domafölde története a magyar honfoglalástól a 19. század közepéig. In: *Hodoš és Kapornak története. Zgodovina Hodosa in Krplivnika.* Szerk. BENCZIK GYULA et. al. Lendva–Lendava. 13–52.
- BENCZIK GYULA (2006), Nép- és tájnevek változásai s Muravidéken a 13–19. századig. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2006/1: 37–42.
- HOLUB JÓZSEF (1929), *Zala megye története a középkorban I.* Pécs.
- KISS GÁBOR (2006), Az Őrség topográfiai vizsgálata. Előadás kézírata. Elhangzott: „Hadak útján...”. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XVII. konferenciája. Nagyvárad, 2006. szeptember 9.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006a), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006b), Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén (1187–1213). Topográfiai rekonstrukció. In: „Hadak útján...”. XV. A népvándorláskor kutatói 15. konferenciájának előadásai. Tatabá-

- nya, 2004. október 4–6. Szerk. LÁSZLÓ JÁNOS–SCHMIDTMAYER RICHÁRD. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. Tatabánya. 175–86.
- Őrség = *Őrség. Vend-vidék, Vasi-Hegyhát*. Turistatérkép 1 : 50000. Bp., 2000.
- PATAKY FERENC (1990), *Az Őrség múltja a kercaszomori református egyházközség történetének tükrében*. Szombathely.
- STAHL FERENC (1974), Az Őrség jogállása I–III. *Vasi Szemle* 28: 218–36, 390–402, 553–66.
- TÓTH JÓZSEF (1970), Egy régi leírás az Őrségről. *Vasi Szemle* 24: 272–86.